

**Міністерство освіти і науки України
Дніпропетровський національний університет
імені Олеся Гончара**

Кафедра української історії та етнополітики

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

ВИПУСК 10

**Дніпропетровськ
РВВ ДНУ
2015**

УДК 94 (477) (082)

П 78

Надруковано за рішенням вченої ради Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2015 р.

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. О.Б. Шляхов (відп. ред.); д-р іст. наук, проф. В.В. Іваненко; д-р іст. наук, проф. Г.Г. Кривчик; д-р іст. наук, проф. В.С. Меметов, д-р іст. наук, проф. О.Ф. Нікілев; канд. іст. наук, доц. С.І. Поляков; д-р іст. наук, проф. С.І. Світленко; д-р іст. наук, проф. В.В. Ченцов; д-р іст. наук, проф. В.К. Якунін; канд. іст. наук, доц. В.Я. Яценко (відп. секр.).

Рецензенти:

д-р іст. наук, доц. О. В. Морозов
д-р іст. наук, проф. Ю. А. Святець

П 78 Проблеми політичної історії України [Текст]: зб. наук. пр. / редкол. : О. Б. Шляхов (відп. ред.) [та ін.]. – Д. : РВВ ДНУ, 2015. – Вип. 10. – 188 с.

Опубліковано результати науково-дослідної роботи викладачів кафедри української історії та етнополітики, співробітників історичного факультету ДНУ, науковців інших вищих навчальних закладів країни. Зосереджено увагу на широкому колі актуальних проблем політичної історії України – питаннях розвитку революційного руху, діяльності партій та громадських організацій, політичної еміграції, окремих історичних персоналіях другої половини XIX–XX ст.

Для науковців, викладачів, аспірантів, студентів, а також усіх, хто цікавиться вітчизняною історією.

Редакційна колегія не завжди поділяє погляди авторів публікацій. За точність викладених фактів відповідальність несуть автори.

Постановою президії Вищої атестаційної комісії України від 14.04.2010 р. №1-05/3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можна публікувати результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «Історичні науки». (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 5)

© Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара, 2015

ПЕРЕДМОВА

Запропоноване видання – десятий випуск збірника наукових праць кафедри української історії та етнополітики ДНУ, у якому опубліковано результати науково-дослідної роботи істориків різних вищих навчальних закладів Дніпропетровська, а також дослідників із Запоріжжя, Івано-Франківська і Дніпродзержинська.

Уміщені матеріали умовно можна поділити на декілька частин. Перша з них містить розвідки С. І. Світленка, О. Б. Шляхова, Д. В. Коротенко, А. М. Лободи, А. Г. Перетокіна, В. І. Мороза, Л. В. Гриженко, Л. М. Лучки, О. С. Бабічевої та В. О. Галаганова, у яких розглянуто питання суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. У наступних декількох статтях висвітлено проблеми, що стосуються діяльності громадських організацій, української та російської політичної еміграції, а також подій Першої світової війни. Ці матеріали були репрезентовані О. П. Сарнацьким, О. О. Чепурком, Ю. І. Коломойцем, С. І. Поляковим, О. І. Савченком та Л. М. Кривошеєвою.

Також у збірнику подано статті В. Я. Яценка, Д. В. Архірейського, В. А. Сливенка, В. С. Савчука та О. Ю. Коломоєць, у яких автори зосереджують свою увагу на вивченні особливостей політичного розвитку України в часи революції (1917) та у міжвоєнний період (1920–1938), висвітлюють діяльність історичних персоналій цієї доби. Логічним продовженням вищезазначених матеріалів є студії, у яких розкрито малодосліджені аспекти українського суспільно-політичного життя в роки Другої світової та Великої Вітчизняної війни. Зокрема, розглянуто питання розбудови українських збройних формувань на Галичині в 1939–1943 рр. і розгортання антифашистського руху на Дніпропетровщині в 1941–1943 рр. Дані статті репрезентували І. І. Дрогобицький та І. А. Шахрайчук.

Крім того, у збірнику вміщено матеріали Г. П. Євсєєвої, Г. Г. Кривчика й Н. М. Микитчук, у яких проаналізовано розвиток політичної системи незалежної Української держави, конституційний процес у 1990–2014 рр., а також її зовнішньополітичні відносини з країнами близького зарубіжжя.

Редакційна колегія сподівається, що достатньо широкий спектр проблематики вміщених у збірнику статей, повнота використання авторами різноманітних джерел зробить запропоноване видання корисним не лише для фахівців-дослідників, а й для всіх, хто зацікавлений у поглибленому та об'єктивному вивченні минулого нашої країни.

УДК 930.1(477) «18»(092)

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

Показано процес історіософського осмислення історії України в історичних, літературознавчих, політичних і публіцистичних працях видатного українського суспільного діяча та вченого М. П. Драгоманова. Проаналізовано основний зміст історіософської концепції мислителя, проблеми структуризації української історії та історичного часу, простору, рушійних сил і перспектив історичного поступу.

Ключові слова: історіософія, історія України, М. П. Драгоманов, український історичний процес, драгоманівська концепція суспільної еволюції, структура української історії, історичний час, історичний простір, рушійні сили історичного поступу.

Показан процесс историософского осмысления истории Украины в исторических, литературоведческих, политических и публицистических трудах выдающегося украинского общественного деятеля и ученого М. П. Драгоманова. Проанализированы основной смысл историософской концепции мыслителя, проблемы структуризации украинской истории и исторического времени, пространства, движущих сил и перспектив исторического развития.

Ключевые слова: историософия, история Украины, М. П. Драгоманов, украинский исторический процесс, драгомановская концепция общественной эволюции, структура украинской истории, историческое время, историческое пространство, движущие силы исторического прогресса.

М.П.Драгоманов належить до визначних українських політичних та громадських діячів, учених і публіцистів ХІХ ст. В останні десятиліття його особистість та багатогранний доробок викликають значний інтерес у дослідників і можна без перебільшення стверджувати про активний розвиток в Україні драгоманознавства [21]. Творча спадщина М. П. Драгоманова багата й на історіософські міркування, розмисли й теоретичні узагальнення, які, на жаль, не були об'єднані мислителем в єдину синтетичну працю, а розпорошені по багатьох розвідках здебільшого історичного, літературознавчого, політичного й публіцистичного змісту. Аналіз історіософського складника – дуже цікавий і науково й суспільно актуальний. У новітній вітчизняній історіографії історіософська грань таланту українського мислителя вже привертала увагу сучасних дослідників, свідченням чого є вихід друком упродовж двох останніх десятиліть низки монографій і наукових статей.

У цьому контексті особливий науковий інтерес викликає монографія «Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова» Л. П. Депенчук та М.І.Луки (1999) [1]. Зазначені автори цілком слушно зауважили, що М. П. Драгоманов, хоч і не був професійним історіософом, у своїх історичних, політичних і публіцистичних творах розробляв й обґрунтовував власну

історіософську концепцію, мав чітке розуміння українського історичного процесу. Крім того, Л. П. Депенчук та М. І. Лук виділили такі засадничі принципи цілісного світогляду українського мислителя, як лібералізм, федералізм і космополітизм, і продемонстрували, що осягнення ним української історії відбувалося шляхом осмислення загальноєвропейського історичного процесу, глибокого пізнання історії класичних стародавніх народів.

На думку авторів, історіософія М. П. Драгоманова пронизана ідеєю історичного прогресу. У ній було покінчено з ідеалізацією минулого, реалістично розглянуто сучасність, осмислено культурні, економічні, соціальні та політичні, тобто внутрішні причини історичних явищ, змінено уявлення про роль випадковості й особи в історії. Все це спонукало до конструювання цивілізаційного підходу в процесі аналізу історичного процесу [1, с. 20–21, 31, 32, 44, 57].

Л.П. Депенчук і М.І. Лук довели, що М.П. Драгоманов не був прихильником теорії безумовного прогресу. Адже, визнаючи рівні загальнолюдського розвитку, український мислитель виявляв в історичному поступі особливості, визначені такими факторами, як розміри державної території, зовнішні відносини, етнографічний склад населення, сусідство з іншими народами. На відміну від німецьких історіософів М. П. Драгоманов шукав закономірності й рушійні сили історичного прогресу не у зовнішніх відносинах народів, а в їх внутрішній історії. Відтак український учений належав до послідовників соціологічного розуміння історичного процесу, взаємопов'язаного з ідеєю прогресу [1, с. 38, 39, 40, 41].

Свій вагомий внесок у дослідження розглядуваної теми зробив сучасний український історик А. М. Круглашов, який опублікував змістовну монографію «Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова» та низку статей [11–14]. У центрі розгляду дослідника – політичні погляди М. П. Драгоманова. Водночас він приділив чимало уваги й історіософським міркуванням мислителя. У цьому контексті було розкрито драгоманівське тлумачення прогресу як стрижня оригінальної концепції суспільної еволюції.

На думку А. М. Круглашова, мислитель прагнув визначити основні та другорядні фактори суспільної еволюції, розглядав взаємодію природно-географічних, ресурсних, кліматичних чинників із соціально-економічними та політичними компонентами розвитку суспільства, окремих цивілізацій, країн. Поряд із зовнішніми, об'єктивними чинниками, тенденціями та закономірностями у драгоманівській концепції суспільної еволюції важливе місце було відведено суб'єктивним факторам, а історія набувала гуманістичного сенсу й людських вимірів. Замислюючись над проблемою рушійних сил поступу суспільства, М. П. Драгоманов наголошував на провідній ролі інтересів, потреб окремих індивідів, суспільних груп і народів у цілому. Із часом український мислитель мінімізував значення суб'єктивних чинників в історії [12, с. 149–152].

Заслуговує на увагу узагальнення А. М. Круглашова про те, що М. П. Драгоманов *«приходив до висновків про потребу цілісного, системного погляду на суспільство як на феномен формування та розвитку певної культури, цивілізації»*. Як зазначав сучасний історик, український мислитель зосереджував увагу на проблемах європейської цивілізації, досліджуючи її формування,

розвиток та перспективи. При цьому М. П. Драгоманов уважав країни Західної Європи «центральною», еталонними, а країни Східної Європи – периферійними, такими, що тимчасово відставали. На думку А. М. Круглашова, аналізуючи минуле і сучасне, оцінюючи перспективи поступу суспільства, мислитель застосовував концепти «історичного часу» та «цивілізаційного простору», які вважав «осьовими», структуруючими [12, с. 155, 163, 165, 166].

Становлять науковий інтерес наукові рефлексії А. М. Круглашова щодо осягнення поглядів М. П. Драгоманова стосовно дилеми переходу до нового суспільного ладу: через реформи або революцію, а також стосовно майбутніх засад державно-політичної організації суспільства в контексті поширення політичної свободи, місцевого самоврядування та федеративного устрою [12, с. 168–180, 374–434].

Заслужують також на увагу наукові розвідки ряду сучасних авторів монографій з історіософської та суспільно-політичної проблематики. Так, у праці О. С. Забужко «Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період» неодноразово йшлося про погляди М. П. Драгоманова стосовно європейського історичного вибору України, що є дуже актуально на сучасному етапі [7; 8, с. 18, 26, 66, 104–105, 139, 148]. У монографії Ю. А. Левенця «Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина ХІХ – початок ХХ століття)» розкрито обґрунтування суспільно-політичного ідеалу в історіософських концепціях кирило-мефодіївців і М. П. Драгоманова [17, с. 182–218]. У дослідженні В. Ф. Колесника та О. М. Надтоки «Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець ХVІІІ – початок ХХ століття)» розглянуто погляди видатного мислителя на українське національне відродження, що є цікавим з погляду розуміння українським інтелектуалом історичної перспективи України [10, с. 8–9, 27, 29–30, 37–38, 77, 104, 109, 111–114, 116, 140, 142–143, 160–161, 169, 175–176]. Також не можна не згадати й працю В. А. Потульницького «Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ ст.», у якій показано історіософські рефлексії М. П. Драгоманова щодо української і світової історії [22, с. 278, 280, 286–289, 292–293, 295, 297, 301, 356, 392–394, 417–421, 423, 425, 434, 443–445, 446].

Історіософські виклади й узагальнення М. П. Драгоманова стосовно історії України, особливостей українського історичного процесу в європейському контексті знайшли відображення у низці статей українських учених новітнього історіографічного періоду. Становлять науковий інтерес такі розвідки, як «Драгоманов: Україна і Європа» Р. П. Іванченко [9], «Європейська цивілізація та українська історія (деякі аспекти драгоманівської теоретичної інтерпретації)» А. М. Круглашова [13], «М. П. Драгоманов про козацьку добу в історії українського народу» і «М. П. Драгоманов та його погляди на український історичний процес» О. А. Крука [15; 16], «Поступ громадянського суспільства в Україні. Історіософський аспект у творчості М. П. Драгоманова» та «Історіософські погляди М. П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці ХІХ століття та сучасні українські інтенції» О. Литвина [18; 19], «Концепція

історії України в праці М. П. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків» А. Луценка [20] та ін.

Таким чином, навіть стислий огляд вищезазначених праць, якими далеко не вичерпуються спроби сучасних учених досягнути драгоманівську творчу спадщину, доводить, що дослідники активно прагнуть пізнати різні грані інтелектуального доробку мислителя, у тому числі й історіософського. Новітні публікації спадщини вченого, які актуалізують малознані й рідкісні його праці, дозволяють ще раз осмислити їх історіософський складник у ракурсі української історії, що потребує більш цілісного проблемно-хронологічного викладу. Саме це і становить суть даної статті.

Історіософське осягнення М. П. Драгомановим минувшини мало певні особливості. У своїй «Автобиографической заметке» (1883) він згадував, що спочатку його цікавили проблеми римської історії. Уже в 1864 р. молодий історик захистив магістерську дисертацію, а в 1869 р. опублікував її у книзі «Вопрос об историческом значении Римской империи и Тацит». У цій праці він показав себе виступив як прихильник еволюціонізму в історії, довівши, що Римська імперія була прогресивною державою якщо не в політичному, то в соціальному й культурному плані [2, с. 45–46].

У другій половині 60-х рр. XIX ст. Михайло Петрович опублікував у столичній пресі цілу низку публіцистичних розвідок, у яких сфокусував увагу на слов'янському питанні, виходячи з демократично-федералістичної позиції. У той же час він досліджував педагогічну й національну проблематику в контексті українського питання. Відтоді М. П. Драгоманов порушував і деякі історіософські аспекти історії України [2, с. 47, 48].

Уже в ранніх публіцистичних статтях молодий учений розкрив своє чітке розуміння самотності українського народу, який має власну оригінальну історію. Так, у передовій статті в «Санкт-Петербургских ведомостях» від 2(14) грудня 1865 р. публіцист, який у той час ще перебував під впливом романтичної інтелектуальної думки, звернув увагу на своєрідний «народний характер малороса», «місцевий народний дух», відмінності українців від поляків і росіян. Із цими тезами було взаємопов'язане твердження про «малоруську історію», нехтування якою М. П. Драгоманов розглядав як політичну і моральну помилку [4, с. 256, 257].

У статті «Педагогическое значение малорусского языка» Михайло Петрович довів подібність й відмінність між мовами двох руських народностей і визнав, що вони є і в історії, релігії, побуті та народному характері малоросів і великоросів. «...Якщо заглянути в глибину життя, зокрема, різницю побачимо величезну». Мислитель послідовно критикував тих діячів і навіть учених, які не хотіли помічати відмінності між двома народами, а відтак і їх історією. Принципові відмінності між українцями і росіянами М. П. Драгоманов пояснював психічними, побутовими та мовними чинниками. Стосовно історіософії значення цієї розвідки полягало в тому, що автор обґрунтовував право українського народу на власну історію [5, с. 272, 273].

Не можна не помітити, що в другій половині 1860-х рр. М. П. Драгоманов не переводив історичні, психологічні, мовно-культурні відмінності між

українцями й росіянами в політично-адміністративну площину. У статті «О русских кружках в Вене» («Санкт-Петербургские Ведомости», 16 (28) апреля 1868, № 102) він протиставляв політичну ситуацію в Австрії, де розглядав федералізм як єдину справедливу форму відносин, і в Росії. Адже, на його думку, «малоросійське плем'я в Росії ніде різко не відділяється від сусідів», а тому не могло бути й мови про якесь «малоросійське намісництво». За умов російської політичної реакції М. П. Драгоманов міг дозволити собі лише згадку про необхідність обмеженого місцевого самоврядування, в основу якого мали бути покладені не етнічні («племенні»), а економічні відносини. Така самоврядність не виходила за межі окремої губернії. Про цілісний український етнічний масив однорідної території (країни) не йшлося. Натомість публіцист наголошував на функціонуванні української мови, посилаючись на те, що саме на ній розмовляв народ у Південній Русі в історичному минулому [3, с. 298, 299, 301].

Не менш цікаві роздуми М. П. Драгоманова стосовно галицько-руської історії, уміщені в «Славянском обозрении» у №№ 117, 145 та № 168 «Санкт-Петербургских ведомостей». Питання про особливості галицько-руської історії було непросте, оскільки окремі західноукраїнські діячі по-різному розуміли національну ідентичність галицьких русинів. Так, Михайло Петрович показав, що місцеві українофіли вважали галицько-руський народ частиною українського народу. Натомість святоюрці твердили, що він – частина народу руського, який проживає на теренах від Карпат до Камчатки, при цьому великоруська гілка цього народу майже не відрізняється від малорусько-галицької. Третій погляд був представлений урядовим журналом для русинів «Виденский вестник», у якому галицьких рутенів (русинів) називали особливим австро-руським народом, який не належав ані до великорусів, ані до малорусів. Згідно з офіційною схемою габсбурзько-уніатської історії, в яку довго вірили й самі австрійські руські, галицькі русини проживали в особливому королівстві, яке в XIV ст. завоювали поляки і яке тривалий час було ізольоване від Малоросії. Лише у XVIII ст., коли галицько-руські землі відійшли до Австрійської імперії, розпочалося відродження галицько-руського народу [6, с. 303–304, 306]. Проте, посилаючись на ґрунтовну статтю в «Галицкой Заре» за 1860 р., М. П. Драгоманов звертав увагу читачів на те, що українофіли розширювали кордони галицько-руського народу, пов'язуючи його з південноруським (українським) народом. Українофільська концепція історії України заповнювала «перерву» в українській історії, що нібито утворилася між правлінням галицько-руських королів із роду Данила Романовича Галицького і входженням галицько-руських земель під скіпетр династії Габсбургів. Утім елементи цього заповнення свідчили про суттєві особливості галицько-руської історії, яка була «відірвана» від руського світу. Галицько-руський історичний наратив майже не містив сюжетів про боротьбу руського народу з невірними, перебував поза межами області козаччини, не мав «народної історії» з XIV ст. тощо. Водночас М. П. Драгоманов показав вплив українського епосу на галицько-руський народ, який через епічні твори «знайомився» з історичними постатями С. Наливайка, Б. Хмельницького та інших діячів української минувшини. На думку мислителя, усе це сприяло єднанню Галичини через південноруський світ з усім руським світом. Однак, наголошуючи на

усвідомленні галицько-руським народом спорідненості з північноруським, М. П. Драгоманов усе ж таки стверджував, що північноруська історія попри її загальнослов'янське значення «не може бути так близька серцю галичанина, як малоруська» [6, с. 306–307, 308, 311].

Михайло Петрович показав, що основні моменти малоруської історії мають загальноросійське значення, тому що є або варіацією на спільні з Північною Руссю теми, або доповненням північноруської історії. Відтак вивчення української історії вводило галичан у коло загальноруських ідей та відносин. У той же час М. П. Драгоманов акцентував увагу ще на одній відмінності української та великоросійської історії, яка полягала в тому, що Русь Московська захистила європейський світ зі Сходу від світу лісного й кочівницького, а згодом утворила єдину самостійну слов'янську державу. Утім, ведучи боротьбу з азійським світом не тільки зброєю, а й асиміляцією, руський народ на Північному Сході запозичив чимало рис і від нього. Саме цим можна пояснити наявність багатьох рис і сторінок в історії Русі Московської, до яких не може із симпатією поставитись людина, вихована на європейській традиції [6, с. 311–313].

Отже, вже у другій половині 1860-х рр., працюючи в галузі публіцистики, М. П. Драгоманов почав виокремлювати українську («малоруську») історію, хоча й не міг уявити її поза загальноросійським історичним простором і часом. Напевно, у світогляді мислителя було поєднано риси європоцентризму і росієцентризму.

(Далі буде)

Бібліографічні посилання

1. Депенчук Л. П. Історіософія та соціальна філософія Михайла Драгоманова / Л. П. Депенчук, М. І. Лук. – К.: Укр. центр духов. культури, 1999. – 210 с.
2. Драгоманов М. П. Автобиографическая заметка / М. П. Драгоманов // Літературно-публіцистичні праці: у 2 т. / редкол.: О. Є. Засенко (голова) [та ін.]; ред. тому О. І. Дей; упоряд. і примітки І. С. Романченка. – К., 1970. – Т. 1. – С. 39–69.
3. Драгоманов М. П. О русских кружках в Вене / М. П. Драгоманов // Санкт-Петербург. ведомости. – 1868. – № 102. – 16 (28) апр. // Хроніка 2000. Укр. культуролог. альм. – К., 2009. – Вип. 79. – С. 296–302.
4. Драгоманов М. П. [Передовая статья] / М. П. Драгоманов // Там же. – 1865. – № 318. – 2 (14) дек. – Вип. 79. – С. 255–259.
5. Драгоманов М. П. Педагогическое значение малорусского языка / М. П. Драгоманов // Там же. – С. 272–286.
6. Драгоманов М. П. Славянское обозрение / М. П. Драгоманов // Санкт-Петербург. ведомости. – 1868. – №№ 117, 145, 168 // Хроніка 2000. Укр. культуролог. альм. – К., 2009. – Вип. 79. – С. 302–330.
7. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. С. Забужко. – К.: Наук. думка, 1992. – 116 с.
8. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. С. Забужко. – 2-е вид. – К.: Факт, 2009. – 156 с.
9. Іванченко Р. Драгоманов: Україна і Європа / Р. Іванченко // Вісн. АН України. – К., 1993. – № 4. – С. 30–36.
10. Колесник В. Ф. Російська демократична інтелігенція та українське національне відродження (кінець XVIII – початок XX століття) / В. Ф. Колесник, О. М. Надтока. – К.: Хрещатик, 2002. – 183 с.

11. **Круглашов А.** Драгоманівська концепція поступу / А. Круглашов // Наук. вісн. Чернів. ун-ту ім. Ю. Федьковича. Сер. «Історія». – Чернівці, 2000. – Вип. 73–74. – С. 227–241.
12. **Круглашов А.** Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / А. Круглашов. – Чернівці: Прут, 2000. – 488 с.
13. **Круглашов А.** Європейська цивілізація та українська історія (деякі аспекти драгоманівської теоретичної інтерпретації) / А. Круглашов // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст.: мат. наук. конф. 16–18 берез. 2000 р. – Чернівці, 2000. – С. 51–57.
14. **Круглашов А.** Європоцентризм Михайла Драгоманова / А. Круглашов // Наук. світ. – К., 2004. – № 9. – С. 20–23.
15. **Крук О. А. М. П.** Драгоманов про козацьку добу в історії українського народу / О. Крук // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості. – К.; Запоріжжя, 1997. – С. 248–256.
16. **Крук О. М. П.** Драгоманов та його погляди на український історичний процес / О. Крук // Наук. зап. Ін-ту укр. археогр. та джерелозн. ім. М. С. Грушевського. – К., 2001. – Т. 7. – С. 250–292.
17. **Левенець Ю. А.** Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX століття) / Ю. А. Левенець; НАНУ, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. – К.: Стилос, 2001. – 584 с.
18. **Литвин О.** Історіософські погляди М. П. Драгоманова на «українське питання» в Європі в кінці XIX століття та сучасні українські інтенції» / О. Литвина // Філософські обрії / Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ; Полтав. ун-т ім. В. Г. Короленка. – К.; Полтава, 2010. – Вип. 23. – С. 70–86.
19. **Литвин О.** Поступ громадянського суспільства в Україні. Історіософський аспект у творчості М. П. Драгоманова / О. Литвин // Філософські обрії. – Полтава, 2007. – № 17. – С. 146–159.
20. **Луценко А.** Концепція історії України в праці М. П. Драгоманова «Про українських козаків, татар та турків» / А. Луценко // Молода нація. – 1996. – № 2. – С. 132–134.
21. Михайло Драгоманов. Бібліографія (1861 – 2011) / упоряд.: В. А. Короткий (керів. авт. кол.) [та ін.]. – Дрогобич: Коло, 2011. – 740 с.
22. **Потульницький В. А.** Україна і всесвітня історія: історіософія світової та української історії XVII – XX ст. / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

Надійшла до редколегії 05.01.2015

УДК 94:323] (477) «18/19

О. Б. Шляхов

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**НАРОД VERSUS ВЛАДА: ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИЧИНИ ТА ПРОЯВИ
РОЗКОЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Висвітлено причини та прояви розколу в українському соціумі, що стало результатом незавершеності й половинчатості реформ у Російській імперії другої половини ХІХ ст.

Ключові слова: українські губернії, реформи, суспільство, царизм, робітничий клас.

Освещены причины и проявления раскола в украинском обществе, что стало результатом незавершенности и половинчатости реформ в Российской империи во второй половине ХІХ в.

Ключевые слова: украинские губернии, реформы, общество, царизм, рабочий класс.

У сучасній історичній літературі, присвяченій розвитку українських земель у складі Російської імперії у пореформену добу, часто можна зустріти згадку про тогочасну модернізацію та капіталістичну трансформацію суспільства. Про це йдеться в студіях як відомих вітчизняних науковців (О. П. Реєнт, Ф. Г. Турченко, В. М. Шевченко), так і закордонних дослідників (Б. М. Миронов, А. Каппелер, Л. Фрізен та ін.) [11; 14; 24; 30–32]. Утім слід детальніше зупинитися на цих питаннях, докладніше розглянути, які процеси відбувалися в цей доленосний період української історії, чим вони були обумовлені та які наслідки мали для українського суспільства. Правильні й неупереджені відповіді на них вкрай важливі. Адже тільки відтворивши реальну та багатогранну картину тогочасного минулого, можна зрозуміти, що стало причиною небувалого загострення соціального протистояння в країні на початку ХХ ст. і призвело до кількох революційних вибухів і громадянської війни. Тож перш за все необхідно проаналізувати той шлях, який Україна, перебуваючи у складі царської Росії, пройшла в ХІХ ст. Його можна назвати переходом від традиційного, аграрного до нового, індустріального суспільства. Потрібно наголосити, що процеси, пов'язані із зародженням капіталістичного виробництва, промисловими революціями та підприємництвом, утвердженням принципів раціоналізму й утилітаризму, вперше мали місце у Великій Британії, Нідерландах, Франції. Саме це зрештою і зробило Західну Європу джерелом модернізаційних перетворень у світі. Російська ж імперія, яка перебувала на периферії цих трансформацій, активно прагнула наздогнати Захід у соціально-економічній та політичній сферах. Відповідно призначенням розпочатої реформою 19 лютого 1861 р. мобілізаційного проекту було пристосування існуючої влади до викликів епохи, здійснення перетворень, які б дозволили осучаснити різні царини життя суспільства, господарчі та соціально-політичні структури країни. Однак сам процес асиміляції західних інновацій у царській Росії набув украй суперечливого і неоднозначного

характеру. Адже запровадження імперської модернізації передбачало не повноцінну трансформацію суспільства, а переважно зміни всередині тих сфер, які так або інакше були пов'язані з вирішенням питань нарощування військової могутності, досягненням конкурентоспроможності лише окремих елементів існуючої цивілізаційної системи. При цьому влада не вважала за потрібне переймати такі основні риси європейської цивілізації, як ідеї громадянського суспільства та правопорядку, схильність до суспільних компромісів і консенсусу між різними соціальними групами, зрештою її політичну культуру. Невипадково граф Дмитро Мілютін у своїх спогадах зазначав, що «всі перетворення «доби великих реформ», за виключенням скасування кріпацтва, здійснювалися з недовірою щодо їх користі, з прийняттям заходів, які не рідко суперечили їхній сутності» (тут і далі переклад наш. – *О.Ш.*) [10, с. 226].

Таким чином, влада зовсім не збиралася кардинально оновлюватися. Це чудово розуміли представники консервативних кіл імперії. Один із них відверто наголошував, що ліберально налаштовані діячі в реформах 60–70-х рр. XIX ст. сприйняли «зовнішню форму за сутність речей» [29, с. 263]. Як і раніше, тут домінувала упередженість щодо самодіяльності нижчих верств населення. Зокрема, обер-прокурор св. Синоду Костянтин Побєдоносцев писав, що «однією з найбільш брехливих політичних засад є начало народовладдя», що «демократія запроваджує безлад та насилля в суспільстві, разом із початками безвір'я та матеріалізму» [22, с. 71].

Відповідно серед усіх нагальних проблем демократизації політичної системи країни вища влада погоджувалася тільки на запровадження обмеженого місцевого самоврядування у вигляді земств та міських дум. Головним пріоритетом тут і надалі залишалося збереження недоторканності самодержавства. У цьому контексті й земську реформу здебільшого розглядали як певну альтернативу прийняття конституції. Так, міністр внутрішніх справ П.А. Валуєв, згадуючи розмову з імператрицею Марією Олександрівною, зазначав у своєму щоденнику: «З того, що вона сказала мені про земські установи, видно, що вона, як і багато хто, переважно бачить у них засіб відкупитися від «конституції» [8, с. 190]. Адже остання, на думку влади, була б для Російської держави вкрай небезпечним «стороннім предметом», несумісним із традиціями та історичними особливостями розвитку імперії, наявність якого призвело до руйнування всієї системи державного ладу.

Водночас уже в другій половині 1860-х рр. прагнення окремих урядовців до подальшої лібералізації режиму викликало побоювання влади та консервативної частини суспільства втратити стабільність в імперії, позбутися її своєрідного устрою. У свою чергу це обумовило поширення критичних настроїв щодо проведених Олександром II перетворень. Зокрема, великий землевласник Харківської губернії князь А. Д. Голіцин стверджував: «Реформи порушили мирне та спокійне життя в державі... Не можна було покладати на темний та політично зовсім не підготовлений народ на другому десятку років після його звільнення від кріпосної залежності ті широкі демократичні реформи, які скинули йому на плечі в усіх областях його життя» [4, с. 10–11].

Із початком царювання імператора Олександра III негативне ставлення до ліберальних перетворень ще більш посилювалося. У цей час у російському суспільстві засуджували майже всі перетворення доби великих реформ. Здійснення останніх було визнано глибокою політичною помилкою, результатом «поспішної довірливості монарха та підступних навіювань зловмисних людей, які прагнули... розхитати та підірвати устрій громадського та державного життя, що здавна та міцно склався» [10, с. 227]. Певним проявом таких оцінок і поглядів став той факт, що в 1886 р., коли минало 25 років із часу скасування кріпацтва, влада заборонила відзначати цю дату. Як згадував у своїх мемуарах генерал М.А.Єпанчин, «природно було очікувати, що Росія належним чином вшанує цю річницю, але за декілька місяців до строку надійшло Височайше повеління не вшановувати цей день... Це розпорядження підкреслювало негативний погляд на перетворення Царя Визволителя» [7, с. 193].

Таким чином, царська влада взяла курс на своєрідну консервативну стабілізацію, а реформи другої половини XIX ст. так і залишилися непослідовними та половинчатими. Проте політика Олександра III у довготривалому стратегічному плані стабільності імперії не принесла. Навпаки, модернізаційний проект, який тоді реалізовували в Російській імперії, прагнення наздогнати Захід, не змінюючи при цьому цивілізаційну ідентичність, не відмовляючись від самодержавства, – усе це призводило до різновекторного напрямку руху системи, яка вже не могла ефективно працювати в жодному з них. У свою чергу це спричинило розбалансування влади, появу численних перекосів та кризових ситуацій у подальшому соціально-економічному й політичному розвитку країни. Зокрема, будівництво капіталізму азійськими методами, здійснюване в царській Росії, бурхливе економічне зростання без функціонування відповідних політичних інститутів і демократичних механізмів, які б допомагали узгоджувати протилежні інтереси різних класів та соціальних груп, призвели до пролетаризації та люмпенізації величезних мас населення. Відповідно пореформене українське місто наповнили сільські мігранти – величезна маса людей, неадаптованих до умов, норм і цінностей міського життя. Це спричинило різке зростання в урбанізованих центрах кількості маргінальних елементів. Адже багато вихідців із села так і не змогли знайти в місті роботу, а відповідно й очікуваного заробітку та постійного житла. Тож вони перетворювалися на декласовані люмпенські елементи – волоцюг, жебраків, повій та ін. Їх було десятки тисяч. За повідомленням кореспондента газети «Заря», у 1885 р. у Києві «у перший день нового року маса обірваного люду шаталася по домам, зупиняла перехожих на дорозі, випрошуючи милостиню». Це був «переважно народ здоровий, молодий здатний до праці», – наголошувало видання [25, с. 23]. У 1891р. одеський градоначальник звертав увагу міського голови Г. Г. Маразлі на те, що «усі приюти, богадільні та інші благодійні заклади переповнені, в місті розвивається жебрацтво...» [25, с. 245]. У свою чергу Катеринославський губернатор В. К. Шліппе в 1892 р. зазначав у своєму звіті імператорові: «З кожним роком збільшується натовп бездомного, бродячого елемента, що стікається тисячами з різних кутків Росії в гірничозаводський округ, та схильного завжди виявити злу волю безвідповідально та огульно» [25, с. 285]. Отже, серед

тих, хто так і не знайшов «місце під сонцем» зростало відчуття невдоволення, прагнення помститися панівним класам, усьому тогочасному суспільству.

Зрештою можна вважати, що незавершеність тогочасних трансформацій згодом і призвела до появи фактора роз'єднаності влади та широких кіл населення, їх протиставлення, коли у свідомості людей усе більше затверджувалася дихотомія «ми» та «вони». Наявність цієї своєрідної прірви відчувало чимало сучасників. Так, Дмитро Мілютін у своїх спогадах звертав увагу на те, що перетворення доби Олександра II, «не досягаючи своєї цілі або зустрічаючи на шляху до неї не потрібні перешкоди, не могли задовольнити суспільство, і в ньому почало розвиватися глухе невдоволення» [10, с. 226]. Про це ж згодом на початку XX ст. у своєму щоденнику писав і французький посол у Росії Моріс Палеолог, який констатував наявність «глибокої прірви, яка відділяла вищі класи російського суспільства від мас» [21, с. 63]. До того ж суворі репресивні заходи, ужиті владою наприкінці 1870-х – на початку 1880-х рр. (закони про посилену та надзвичайну охорону) часто мали зворотний ефект, лише радикалізуючи суспільство та збільшуючи кількість невдоволених, штовхаючи їх до лав опозиції. Таким чином, у світосприйнятті народних мас країни все більше починав закріплюватися образ ворога – представників влади або вищих верств населення, що зрештою і визначало характерне для них прагнення соціального реваншу. Утім невдоволені існуючим станом речей у країні були не лише представники нижчих прошарків суспільства, а й ліберали. Як приклад – телеграма чернігівських губернських земських зборів, відправлена на ім'я царя в грудні 1904 р., у якій було зазначено, що «бюрократична система управління, яка створила повну роз'єднаність верховної влади з населенням, ревно усуваючи будь-яку участь суспільства в управлінні і охороняючи повну відособленість та безвідповідальність дій, довела країну до вкрай важкого стану... Таке становище породжує численні лиха для населення в усіх проявах приватного та громадського життя і викликає загальне невдоволення» [1, с. 320]. Але влада ігнорувала подібні попередження¹, не усвідомлюючи, що подальша доля країни залежала не лише від неї, а й від ступеня її взаємодії з громадськими організаціями, які поступово набували все більшої суспільної ваги.

Усе це незабаром укрив негативно вплинуло на громадсько-політичне життя імперії. За слушним висловлюванням американського дослідника Річарда Пайпса, у Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. панувала «атмосфера загальної і глибокої ненависті» [20, с. 219]. Одним зі складників цієї величезної соціальної напруги були неврегульовані відносини між працею і капіталом, а отже, і надзвичайна активізація робітничого руху в імперії, у тому числі в українських землях. Дійсно, важке економічне становище, абсолютна безправність не могли не

---

¹ Досить характерною в цьому випадку була реакція Миколи II, який зазначав: «Находжу вчинок голови чернігівських губернських земських зборів дерзким та безтактним. Займатися питаннями державного управління не справа земських зборів». А цариця-мати з приводу заяви чернігівського земства була ще більш відвертою та різкою. «Вони написали моєму синові жадливі речі, це просто свині», – наголошувала імператриця Марія Федорівна у приватній розмові [1, с. 321, 325].

позначатися на поглядах пролетаріату України, його ставленні до роботодавців та влади, стереотипах поведінки.

Зокрема, слід згадати, що під впливом процесів соціальної мобілізації у свідомості пролетаріату України все більше утверджувалася ідея про самоцінність особи, посилювалося відчуття самоповаги, власної гідності. На цей факт на початку ХХ ст. неодноразово звертали увагу представники владних структур імперії, роботодавці. Так, у доповіді в Міністерство торгівлі та промисловості (МТіПр) зазначено, що «відчуття власної гідності та гонору розвинулося (у робітників. – *О. Ш.*) до незвичайної чутливості, яке не дозволяє їм вже миритися з образами» [26, оп. 6, д. 192, л. 5]. Найгостріше робітництво відчувало свавілля з боку керівництва підприємств, директорів, управителів. «Адміністрація бачить у своєму підлеглому не людину, а річ, раба, худобу, над якою вона може безперешкодно знущатися», – з обуренням писали робітники [15, 1 авг.]. Певну роль відігравав і той факт, що робітники Російської імперії у пореформений час уже могли порівнювати своє становище зі становищем пролетаріату країн Заходу. Наприклад, губернатор Катеринославщини кінця ХІХ ст. В. К. Шліппе вважав, що певний поштовх до заворушень у робітничому середовищі давали «газетні повідомлення про страйки робітників у Західній Європі зі сприятливими для останніх результатами у вигляді скорочення робочого часу та збільшення заробітної плати» [23, с. 154]. У свою чергу одеські пролетарі в розмові з кореспондентом місцевого видання на початку ХХ ст. нарікали, що в країнах Західної Європи ставляться до робітників «як до людей. А в нас далеко не так» [17, 11 юня]. Тож кількість скарг працівників на «погане поводження» з ними постійно зростала: у 1911 р. подібних претензій було 8564, у 1912 р. – 12595, у 1913р. – 20873 [9, с. 108].

На формування тогочасних поглядів робітництва України суттєво впливали і факти вкрай негативного ставлення влади до спроб об'єднання робітників та їх спільних дій, а в особливості до страйків, навіть якщо останні й проводили виключно заради покращення матеріального становища пролетаріату. «Таким шляхом суто економічним стосункам робітників і наймодавців прищеплювався політичний елемент, а у робітників почало зароджуватися переконання, що влада є ворогом робітників, підтримує капіталістів та протидії прагненню робітників покращити своє становище», – відзначено в доповідній записці МТіПр на початку ХХ ст. [19, с. 10].

Крім об'єктивних факторів радикалізації настроїв пролетаріату вагому роль відігравав і суб'єктивний фактор в особі революційних організацій – неонародників та соціал-демократів. Останні вже з кінця ХІХ ст. вели активну агітацію у пролетарському середовищі українських губерній Російської імперії, закликаючи до повалення існуючого ладу. Причому відповідна пропагандистська література рясніла закликами до відверто силових, насильницьких дій щодо представників вищих верств населення, царських урядовців і військових. Так, у листівці Катеринославського комітету більшовиків у 1905 р. ішлося: «Смерть вам, грабіжники, гасителі світла, кати-насильники!... Година розплати наступає! Свобода близька, вона сп'яняє...» [5, с. 110–111]. Південноросійська група анархістів, яка діяла в Одесі, у 1906 р. у своїй прокламації «До моряків і до усіх

робітників!» наголошувала, що «під час усілякого страйку, під час усілякої битви з капіталом робітники повинні вдаватися до усіх засобів боротьби», а отже, «вбивати капітанів..., нищити ворогів та їх майно» [2, с. 19]. Подібні заклики лунали і з боку есерівських осередків, які діяли в українських губерніях. І така агітація давала свої результати. Як зазначав на початку ХХ ст. катеринославський губернатор Ф.Е.Келлер, «спочатку пропаганда ця, що виникла на ґрунті так званого робітничого питання, торкалася виключно інтересів робітничого класу: підвищення заробітної плати та скорочення робочого дня. Потім вона почала торкатися... понять щодо протилежності інтересів капіталу і праці та необхідності добиватися політичної свободи та реорганізації державного ладу Росії, адже за існуючого становища, коли капіталісти, що гноблять і експлуатують робітників, зустрічають повну підтримку з боку Уряду та його чиновників» [27]. У свою чергу в «Особливому журналі» Ради Міністрів Російської імперії в 1906 р. було зазначено, що радикальна преса «не зупиняється ані перед чим за для руйнування усього, що служить опорою державі і суспільству, і завідомою брехнею, наклепом та відкритим закликом до кровавої розправи, – з кожним днем все більш і більш захоплює... темну масу народу, який вірить друкованому слову, як одкровенню» [18, с. 72]. Тож не дивно, що серед багатьох робітників України тоді домінувало чорно-біле бачення світу, впевненість, що всі болючі питання політичного та соціально-економічного характеру можна вирішити простими методами і надзвичайно швидко. Згадаємо і нетерпимість до інших поглядів, яка часто мала місце в робітничому середовищі, максималізм і радикалізм вимог учасників революційного руху, фактично психологію перманентної громадянської війни, що домінувала у свідомості значної частини населення, у тому числі й серед представників робітничого класу. Досить яскраво тогочасний розкол у суспільстві відображає і термінологія, застосовувана в нелегальній літературі початку ХХ ст., яку видавали різні робітничі організації та страйкові комітети українських губерній імперії. У численних прокламаціях і листівках представників вищих класів підприємців називали не інакше, як «експлуататорами», «кровопивцями», а найчастіше просто «ворогами». Небезпеку втілення в майбутньому таких поглядів у життя відчувало чимало сучасників. Зокрема, на сторінках газети «Русская правда» на початку ХХ ст. було зазначено: «Визвольний потік... погрожує змити усе створене тривалою культурою та прогресом, нагородивши натомість Росію пікантною комбінацією середньовічної нетерпимості та паризької гільйотинки» [28]. Ставлення робітництва не тільки до підприємців, а й загалом до існуючого режиму ставало все більш ворожим. Так, помічник начальника Катеринославського губернського жандармського управління в Бахмутському повіті Яковлев повідомляв своєму керівництву в 1886 р., що «робітники Луганського ливарного заводу та молодь, яка мешкає у Луганську, заражені антиурядовим духом і ставляться до урядової влади, не кажучи вже про поліцію, яку вони ані у що не ставлять, вкрай вороже» [25, с. 77]. А в циркулярному листі Департаменту поліції 1893 р. знаходимо таку інформацію: «Прості робітники, інколи навіть не цілковито розвинуті та напівписьменні, настільки встигли перейнятися протиурядовими переконаннями..., що вже мало потребують найближчого керівництва

інтелігентних революціонерів і займаються пропагандою цілком самостійно» [25, с. 300].

Подібні настрої серед робітництва обумовили в той час і зростання кількості випадків агресії з їх боку стосовно роботодавців, представників адміністрації підприємств. Так, у 1887 р. натовп робітників майстерень товариства Курсько-Харківсько-Азовської залізниці на станції Харків напав на майстра котельного цеху Гудникова та жорстоко його побив [25, с. 126]. У 1889 р. на станції Лозова Слов'яносербського повіту через невчасну видачу платні відбулися заворушення серед шахтарів. При цьому «робітники почали бити вікна та двері, ... увірвалися до контори, схватили його (управителя шахти О. Францкевича. – *О. III.*) та хотіли скинути з балкону» [25, с. 182]. У 1894 р. у залізничних майстернях Олександрівська робітники токарного цеху побили майстра цеху інженера-механіка Коваля [25, с. 360]. А робітник Рибаків убив управителя Яково-Натальєвських кам'яновугільних копалень у Донецькому басейні гірничого інженера А. А. Амореті [6, с. 6331]. І подібних випадків було десятки.

Зрештою громадянське протистояння на початку ХХ ст. в Україні, як і в цілому в імперії, відбувалося з небаченою до того часу гостротою та жорстокістю. Свідченням останньої стали як численні розстріли царськими військами мирних маніфестантів і страйкарів, так і масові терористичні акти, до яких вдавалися представники різних соціальних верств, – робітники, селяни, студенти, люмпен-пролетарські елементи. Відповідно, якщо в ХІХ ст. кожен акт революційного насилля був своєрідною сенсацією, то, починаючи з жовтня 1905 р., на теренах імперії було вбито та поранено 3 611 чиновників усіх рангів. Крім того, в 1905–1907 рр. бойовики вбили 2 180 цивільних осіб, а 2 530 поранили [3, с. 31].

Терористичні акти відбувалися й в українських губерніях. Причому в їх організації активно брали участь саме представники пролетаріату. Відкрите визнання цього уміщено у праці В. І. Леніна «Партизанська війна» (написаній у вересні 1906 р.). У ній лідер більшовиків зазначав: «Якщо старий російський тероризм був справою інтелігента-змовника; тепер партизанську боротьбу веде, за загальним правилом, робочий бойовик або просто безробітний робітник» [12, с. 6]. Як приклад можна навести той факт, що в 1902 р. робітник-столяр Ф.К.Качура в Харкові здійснив замах на губернатора князя І.М.Оболенського. Але найбільш яскравим прикладом участі робітництва України в терористичній боротьбі початку ХХ ст. слід вважати силові дії, до яких вдалися одеські судноробітники, вирішивши таким чином змусити пароплавні компанії піти їм на поступки. Так, 16 грудня 1906 р. за рішенням страйкому моряків було підірвано судно Російського товариства пароплавства і торгівлі (РТПіТ) «Аю-Даг». 18 грудня 1906 р. дві групи матросів загальною кількістю 12 осіб, які мали «на озброєнні браунінги та снаряди», здійснили напад на два судна РТПіТ, що стояли в одеському порту, намагаючись їх знищити. 3 січня 1907 р. страйкарями був підірваний пароплав тієї ж компанії «Григорій Мерк», який із емігрантами на борту готували відправити в рейс із Одеси до Нью-Йорка. Як згадував очевидець, який перебував у той час на засіданні страйкового комітету, уже «через декілька хвилин (після вибуху. – *О. III.*) до нас прибігли моряки й захоплено повідомили,

що «Григорій Мерк» підірваний, що страйкарі торжествують, а в гавані – страшенна паніка» [16, с. 267].

Крім того, бойова група моряків на чолі з П. Сулимовським влаштувала низку нападів на службовців Руського товариства пароплавства і торгівлі. Так, 15 січня 1907 р. троє судноробітників убили капітана пароплаву «Цесаревич Георгій» М. Сенкевича, а 7 лютого кочегар пароплаву «Моряк» А. І. Яценко застрелив капітана М. Золотарьова. Внаслідок терактів на початку 1907 р. загинули також завідуючий технічною частиною РТПіТ Г. Л. Гречин, агент Руського товариства в Новоросійську П. А. Безрук та головний лікар компанії Попов [26, оп. 18, д. 1057, л. 6]. Проте змін на краще терор не приносив. Навпаки, спричиняв хаос, породжував громадянську ненависть, призводив до зміщення моральних цінностей та моральної деградації. Зокрема, той же В. І. Ленін, який уважав прийнятними різноманітні силові заходи в боротьбі робітників із режимом, у тому числі й «індивідуальні терористичні дії», писав: «Кажуть: партизанська війна наближає свідомий пролетаріат до занепалих пропийак, босяків. – І сам же відповідав. – Це правильно» [12, с. 9]. Втім, незважаючи на все це, терор не зустрічав рішучого осуду українського та російського політикуму. І це стосувалося не тільки деяких радикально налаштованих прибічників соціалістичної теорії в робітничому середовищі. Навіть у колах ліберальної інтелігенції ставлення до терактів часто було не тільки досить лояльне, а й навіть схвальне. Ще в 1902 р. у журналі «Освобождение» було відзначено, що популярність політичних убивств у Російській імперії стала «суспільно-політичним фактором», а саме вбивство перетворювалося на щось буденне, цілком прийнятне для досягнення «високих цілей». Зокрема, лідер кадетів Павло Мілюков писав у своїх спогадах, що радість із приводу вбивства есерами в 1904 р. міністра внутрішніх справ В. К. Плеве «була загальна» [13, с. 157]. У свою чергу дружина генерала Є. Богданович, згадуючи реакцію суспільства на цей теракт, занотувала у своєму щоденнику, що «присяжні повірені Петербурга, після засідання свого в Думі, числом 400 осіб пішли обідати в ресторан..., де було проголошено тост за Сазонова (вбивцю Плеве), який було прийнято з гарячою одностайністю усіма зборами» [1, с. 314]. І хоча ліберали країни і визнавали «моральну протиприродність відчуття радісного задоволення», викликане вбивством міністра, але все ж знаходили цьому пояснення та виправдання в наявності самого факту «протиприродності умов російського життя» [13, с. 157].

Зрештою в той час і влада, і радикальні політичні угруповання опинилися у зачарованому колі насильства, коли силові заходи одних провокували насильство інших, а це, у свою чергу, призводило до ще жорсткішої відповіді. Розірвати ж це коло жодна зі сторін не мала ані сили, ані бажання.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що в результаті проведених буржуазних реформ в українських землях Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. формуються певні риси індустріального суспільства, численні зміни відбуваються в багатьох сферах – політичному житті, промисловості, освіті, соціальній структурі населення. Водночас на темп та прояви трансформаційних процесів суттєво впливав той факт, що відбувалися вони в межах старих політичних структур, за існування в імперії поліцейсько-авторитарного режиму, у

своєрідній феодальній «оболонці». Відповідно, якщо західні соціуми в результаті модернізації досягали певної рівноваги, більшої або меншої політичної стабільності, то в Російській імперії невирішені соціальні проблеми, неврегульовані відносини між працею і капіталом украй посилювали соціальну напругу, провокували зростання кількості класових конфліктів. Як наслідок у суспільстві сформувалася своєрідна революційна ментальність, коли свідомість пересічного робітника, селянина або навіть представника інтелігенції вже цілком готова була сприйняти акт революційного насильства як певне благо. Все це свідчило, що в країні назріває нова революція, яка незабаром і відбулася.

Бібліографічні посилання

1. **Богданович А. В.** Три последних самодержца: дневник / А. В. Богданович. – М.: Новости, 1990. – 608 с.
2. Буревестник. – Париж. – 1908. – № 10–11. – Март-апрель.
3. **Гейфман А.** Революционный террор в России, 1894 – 1917 / А. Гейфман; пер. с англ. Е.Дорман. – М. : КРОН-ПРЕСС, 1997. – 448 с.
4. **Голицын А. Д.** Воспоминания / сост. А. К. Голицына. – М.: Рус. путь, 2008. – 608 с.
5. Екатеринославщина в революции 1905–1907 гг. Документы и материалы / отв. ред. А.Я.Пашенко. – Д.: Промінь, 1975. – 372 с.
6. Горнозаводское дело. – 1912. – № 47–48.
7. **Епанчин Н. А.** На службе трех императоров. Воспоминания / Н. А. Епанчин. – М.: Наше наследие, 1996. – 576 с.
8. **Зайончковский П. А.** Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А.Зайончковский. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
9. Історія робітничого класу Української РСР : у 2 т. / редкол. : Ф. Є. Лось (відп. ред.). – К. : Наук. думка, 1967. – Т. 1. – 567 с.
10. **Кони А. Ф.** Граф Дмитрий Алексеевич Милютин / А. Ф. Кони // Собр. соч.: в 8 т. – М., 1968. – Т. 5. – С. 217–237.
11. **Каппелер Андреас.** Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Андреас Каппелер; пер. з нім. – Л. : Вид-во Укр. Католического Університету, 2005. – 360 с.
12. **Ленин В. И.** Партизанская война / В. И. Ленин // Полн. собр. соч. – М., 1972. – Т. 14. – С.1–11.
13. **Милюков П. Н.** Воспоминания / П. Н. Милюков. – М. : Политиздат, 1991. – 528 с.
14. **Миронов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.): в 2 т. / Б. Н. Миронов. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
15. Моряк. – Вена. – 1912.
16. **Новомирский Д. И.** Анархическое движение в Одессе // Очерки истории анархического движения в России: сб. статей; под ред. Ал. Борового. – М., 1926. – С. 246–278.
17. Одесский листок. – Одесса. – 1906.
18. Особый журнал Совета министров 7 и 8 июня 1906 года // Родина. – 1989. – № 12. – С. 72.
19. **Пажитнов К. А.** Некоторые итоги и перспективы в области рабочего вопроса в России / К. А. Пажитнов. – СПб. : Тип. тов-ва «Обществ. польза», 1910. – 97 с.
20. **Пайпс Р.** Русская революция: пер. с англ. / Р. Пайпс. – М. : РОССПЕН, 1994. – Ч. 1. – 398 с.
21. **Палеолог М.** Царская Россия накануне революции: пер. с фр. / М. Палеолог. – М. : Политиздат, 1991. – 494 с.
22. **Победоносцев К. П.** Великая ложь нашего времени / К. П. Победоносцев // Родина. – 1993. – № 4. – С. 66–71.
23. Рабочее движение в России в XIX веке: сб. док. и материалов / под ред. А. М. Панкратовой. – М.: Госполитиздат, 1952. – Т. III. – Ч. 2. – 744 с.
24. **Реєнт О. П.** Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 340 с.

25. Робітничий рух на Україні. 1885–1894 рр.: зб. док. і матеріалів / упоряд. В. С. Шандра та ін. – К.: Наук. думка, 1990. – 440 с.
26. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге. – Ф. 95. – Далее: РГИА.
27. РГИА. – Всеподданейший отчет Екатеринославского губернатора за 1901 г. – 16 с.
28. Русская правда. – Екатеринослав. – 1911. – 4 янв.
29. **Скальковский К.Н.** Наши государственные и общественные деятели К. Н. Скальковский. – СПб. : Тип. А. Суворина, 1890. – 586 с.
30. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.) : іст. нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К. : Генеза, 2003. – 304 с.
31. **Шевченко В. М.** Реформи 1860–1890-х рр. у Російській імперії: сучасне трактування // Укр. іст. журн. – 2013. – № 5. – С. 117–123.
32. **Frisen Leonard G.** Rural revolutions in Southern Ukraine : peasants, nobles, and colonists, 1774–1905 / Leonard G. Frisen. – Cambridge, Massachusetts: Ukrainian Research Institute Harvard University, 2008. – 325 s.

Надійшла до редколегії 01.11.2014

УДК 94(477.63):351.745«18»

Д. В. Коротенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДО ПИТАННЯ ФІНАНСОВОГО УТРИМАННЯ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ПОЛІЦІЇ В 70-х рр. XIX ст.

Висвітлено коло проблем, що потребували посиленого фінансування виконавчої поліції на Катеринославщині в пореформений період. Зазначено основні способи подолання кризи у фінансовому секторі. Досліджено рівень та джерела тогочасного фінансування поліції регіону.

Ключові слова: виконавча поліція, фінансування, соцькі, десяцькі, фабрично-заводська поліція, повітова поліція, міська поліція, Катеринославщина.

Освещен круг основных проблем, которые требовали усиленного финансирования исполнительной полиции на Екатеринославщине в пореформенный период. Отмечены основные способы преодоления кризиса в финансовом секторе. Исследован уровень и источники финансирования полиции региона.

Ключевые слова: исполнительная полиция, финансирование, сотские, десятские, фабрично-заводская полиция, уездная полиция, городская полиция, Екатеринославщина.

Буржуазні реформи 60-70-х рр. XIX ст. у Російській імперії суттєво вплинули на громадське життя українських губерній. Зокрема, і на діяльність державної влади на місцях. Це пов'язано з функціонуванням репресивного апарату,

особливо виконавчої поліції. У даному аспекті досить актуальним є питання матеріального забезпечення Катеринославської поліції в пореформену добу.

У загальному плані проблеми фінансового та матеріального забезпечення поліцейських структур царської Росії в українських губерніях розглядали у своїх працях А.Б. Дубровіна [2], В.І. Лазебник [4; 5], М.Г. Любар [7], В.Б. Молчанов [8], Ю.А. Холод [12], О.Н. Ярмиш [13; 14] та ін. [3] Водночас питання фінансування безпосередньо катеринославської поліції в другій половині XIX ст. залишається поза увагою дослідників. Тож метою написання цієї статті є дослідження рівня, джерел фінансування поліції Катеринославської губернії в 1870-х рр. і проблем, пов'язаних із цими питаннями.

Слід зазначити, що проблеми фінансування катеринославської поліції набувають особливого значення саме в 70-х рр. XIX ст., що було обумовлено низкою чинників: по-перше, активізацією революційно-пропагандистської діяльності в регіоні; по-друге, зростанням злочинності та погіршенням криміногенної ситуації в містах Катеринославської губернії; по-третє, збільшення кількості населення, обумовленим посиленням промислової потужності регіону й загальними урбанізаційними та міграційними процесами на Півдні України.

Так, аналізуючи соціально-політичну ситуацію на Катеринославщині, слід зазначити, що вона не вирізнялася від загальної тогочасної кон'юнктури в Російській імперії. Наприкінці 1860 – на початку 1870-х рр. активізується революційний рух, з'являються такі таємні організації, як гурток Ішутіна та «Земля і Воля», суттю діяльності яких було повалення самодержавства різними засобами, включаючи і політичний терор. Крім того, у губернії починає зростати кількість злочинів: у 1868 р. у 10 разів (порівнянно з 1861р.) зростає кількість вбивств і в 5 разів – крадіжок. Поширюються в регіоні й такі різновиди злочинів, як підробка цінних паперів, кишенькові та квартирні крадіжки, шахрайство, збут фальшивих грошей, ювелірних виробів, фальсифікація продуктів харчування. Складною залишалася ситуація на селі, у тому числі й на Катеринославщині, де поліція взагалі часто не могла протидіяти зростанню злочинності.

Важливим чинником, який суттєво впливав на становище в губернії, став бурхливий економічний розвиток регіону, який, у свою чергу, обумовив швидке зростання міст і будівництво нових промислових підприємств на Катеринославщині. Саме тут у 1869 р. Д. Юз заснував «Новоросійське товариство кам'яновугільного, залізного і рейкового виробництва». Із середини 1870-х рр. Луганськ (Луганський завод) також стає одним із центрів промисловості (на 10239 мешканців Луганського заводу, із них 389 – купців, функціонувало 108 крамниць і лавок [6]) і входить у сферу транспортного будівництва (відкрито залізницю Луганськ – Дебальцеве). Потужними торговельними та портовими центрами залишалися Ростов-на-Дону й Таганрог. Останнє, у свою чергу, спричинило зростання кількості населення, погіршення криміногенної ситуації в містах, що потребувало відповідної активізації діяльності поліції. Якщо в середині 1860-х рр. кількість населення в губернії складала близько 1187939 осіб, то на середину 1870-х рр. вона збільшилася до 1911000 осіб [10, с. 28–29]. Зрештою саме економічні чинники й обумовили зростання кількості поліцейських у

промислових районах Катеринославської губернії, а також появу фабрично-заводської поліції. Зазначені фактори істотно вплинули й на зростання заробітної плати поліції Катеринославщини.

Водночас слід звернути увагу на те, що діяльність поліції даного регіону була ускладнена наявністю таких факторів: 1) недостатнє фінансування поліцейського апарату як на загальноросійському, так і на регіональному рівнях; 2) невдалий адміністративно-поліцейський поділ, за яким нераціонально було поділено території повітових поліцейських управлінь; 3) нестача професійного кадрового складу в поліцейських установах.

Усі ці чинники призводили до перевантаженості загальної поліції Катеринославщини різноманітними обов'язками, необізнаністю із ситуацією на місцях та неспроможністю влади заохотити до служби в поліції компетентний персонал. Головною ж проблемою була вкрай низька заробітна плата поліцейських чинів. Адже рівень навантаження на службовця внутрішніх справ був непорівнянний із отримуваною ним заробітною платою. Так, Катеринославський губернатор І. М. Дурново зазначав, що головною причиною незадовільної роботи поліцейських чиновників була мала заробітна плата та недостатня кількість поліцейських, і наголошував на тому, що збільшення їх утримання – це найголовніша умова поліпшення кадрового складу поліції [1, оп.39, д. 26, л. 2–38]. Останнє можна пояснити тим, що міста (згідно зі ст. 139 «Міського положення» 1870 р.) мали частково сплачувати витрати на утримання чинів поліції, надавати міським поліцейським управлінням облаштовані приміщення, виділяти кошти на утримання квартир поліцейських, які не мали житла, постачати продовольство, амуніцію та забезпечували поліцейських службовців медичним обслуговуванням [11]. Щоправда за чинним законодавством витрати на утримання поліцейських чинів необхідно було покривати з державного казначейства, а виділяти кошти із міських бюджетів – тільки за наявності достатньої їх кількості. Однак, користуючись тим, що формулювання відповідної статті «Міського положення» було досить розпливчате, Міністерство внутрішніх справ намагалося перекласти на міста повне утримання міських поліцейських установ. Усе це викликало негативну реакцію з боку органів міського самоврядування. Тим не менше в 1873 р. у повітових містах Бахмут, Новомосковськ, Павлоград додатково запровадили посаду помічника пристава, а у Нікополі – посаду поліцейського наглядача, який виконував обов'язки пристава. І ці посади оплачували саме з коштів міст [9, арк. 18]. Крім того, Верхньодніпровськ утримував за свій рахунок 10 десяцьких, що складало 1260 крб, не враховуючи витрат на їх спорядження [1, оп. 36, д. 44, л. 4].

Зазначимо також, що в 1873 р. із загальної суми – 7207010 крб 53 к. на поліцію губернії було виділено 72550 крб, тобто близько 10 % [9, арк. 27], у той час як у Харківській губернії видатки становили 18 %. Зокрема, у 1874 р. на утримання міської поліції Ростова видано 9700 крб, із них із міського бюджету – 7040 крб [9, арк. 22–23]. Утім у державній скарбниці не завжди знаходилися гроші на утримання поліції в містах, навіть якщо це було передбачено чинним законодавством, а тому уряд був змушений брати кошти з інших фондів. Так, у Катеринославській губернії в 1873 р. за рахунок страхового капіталу було

профінансовано діяльність поліції на суму 1715 крб 10 к., у тому числі в Олександрівську – на 571 крб 70 к., у Верхньодніпровську – на 571 крб 70 к., а у Слов'яносербську – на 571 крб 70 к. [1, оп. 33, д. 362, л. 35 об.–36].

У повітах регіону ситуація була ще гірша, адже фінансувати повітову поліцію фактично мали земства, які не володіли достатніми коштами для утримання «нормального» штату останньої [1, оп. 33, д. 362, л. 174]. Зокрема, сума на утримання повітової поліції в тих місцевостях, де не було міської поліції, станом на 1874 р. становила в середньому 6300 крб, при цьому з місцевих доходів виділено 4635 крб 57 к. [9, с. 27]. Зрештою, аналізуючи суми, витрачені земствами на поліцейські управління, можна зробити висновок, що з року в рік вони скорочувалися. Так, у 1875 р. по Катеринославській губернії відповідні витрати земств склали 50653 крб, у 1876 р. – 46950 крб, у 1877 р. – 44863 крб (до цієї суми необхідно додати 6670 крб, витрачених на утримання справників, їх помічників та станових приставів) [1, оп. 23, д. 1337, л. 63]. Подібне скорочення, на нашу думку, було пов'язане із фінансовим становищем самих земств та зміною структури щорічних видатків від держави на утримання поліції в регіоні.

Ілюстрацією обмежених фінансових можливостей земств можуть слугувати і дані стосовно утримання повітових соцьких на Катеринославщині. Із даних нижченаведеної таблиці можна побачити, що навіть ті соцькі, яких наймали земства, отримували незадовільну платню – у середньому лише 42 крб на рік.

Утримання соцьких у 1879–1880 рр. у Катеринославській губернії

№ п/п	Повіт	Соцькі, які отримували з/п	Соцькі, які не отримували з/п	Сума утримання соцьких на рік
1	Катеринославський	66	122	2459
2	Олександрівський	–	210	–
3	Бахмутський	–	258	–
4	Верхньодніпровський	21	145	1430
5	Маріупольський	9	192	265
6	Новомосковський	4	289	173
7	Павлоградський	–	220	–
8	Ростовський	15	116	450
9	Слов'яносербський	–	196	–
Усього		115	1,748	4777

[10, арк. 163]

У свою чергу, за даними Катеринославського губернатора, земство у 1877 р. виплатило: повітовому справнику 300 крб, його помічнику – 200 крб, двом становим приставам 360 крб, усього – 860 крб.

Наведемо відомості й по інших повітах Катеринославщини. Так, у Верхньодніпровському повіті повітовий справник отримував 300 крб, а три станові пристави – по 200 крб. У Новомосковському повіті трьом становим

приставам було виплачено 405 крб, у Бахмутському повіті трьом становим приставам – по 200 крб, у Слов'яносербському повіті трьом становим приставам – по 100 крб, у Ростовському повіті повітовому справнику виплачено 500 крб, його помічнику – 300 крб, п'яти становим приставам – 650 крб. У Маріупольському повіті справнику платили 400 крб, двом становим приставам – по 300 крб кожному, в Олександрівському повіті трьом становим приставам – по 250 крб. Усього ж із коштів земств на утримання чинів повітової поліції у 1877 р. було витрачено 6670 крб [1, оп. 23, д. 1337, л. 19].

Із кінця 1870-х рр. відчувався брак коштів і на утримання розшукової частини, особливо на розслідування справ політичного характеру. Цією обставиною, на нашу думку, і можна пояснити низьку ефективність роботи катеринославської поліції. Рядові поліцейські вимушені були витрачати власні гроші на розшук і переслідування злочинців. Ці кошти можна було повернути через суд або стягнути з підсудного, але на практиці злочинців не завжди знаходили. Для суду ж були потрібні безапеляційні докази участі поліцейського в розшуковому процесі.

Ще гірша ситуація з фінансуванням склалася в політичному розшуку, оскільки у випадку затримання революціонерів не завжди можна було розкривати інформацію стосовно матеріальних витрат. У циркулярі Міністерства внутрішніх справ від 23 листопада 1878 р. зазначено, що діяльність поліції стосовно попередження та розкриття злочинів на Катеринославщині залишалася неефективною, у тому числі й щодо розкриття злочинів політичного характеру: «Виконавчі чини поліції вдаються до розшуку неохоче, діють без достатньої енергії, і обмежують свої дії суто формальною стороною справи» (переклад наш. – Д. К.) [1, оп. 39, д. 26, л. 137–137 зв.].

Таким чином, фінансування загальної поліції в Катеринославській губернії протягом 70-х рр. XIX ст. було недостатнє. Коштів, які виділяли з державної скарбниці, вистачало тільки на утримання табельних чинів поліції. Крім того, значну їх частину, яку повинні були виділяти на утримання поліції з місцевої скарбниці, насправді сплачували підприємці, власники заводів та інших промислів, що перетворювало поліцію на різновид приватної охорони того чи іншого підприємства. У свою чергу місцеве населення змушене було утримувати виконавчі та нижчі чини поліції, що в умовах нестачі фінансування в містах і повітах викликало незадоволення з боку їх мешканців.

Бібліографічні посилання

1. Российский государственный исторический архив. – Ф. 1286.
2. **Дубровіна А. Б.** Механізм управління, суспільний лад і право України в період імперіалізму і буржуазно-демократичних революцій / А. Б. Дубровіна. – К. : Вища шк. Изд-во при Киев. ун-те, 1973. – 53 с.
3. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болебруха. – Д. : Грані, 2006. – 596 с.
4. **Лазебник В. І.** Город и полиция / В. І. Лазебник // Днепр вечерний. – 2000. – 6 окт. – С. 2.
5. **Лазебник В. І.** У Катеринославських держиморд були проблеми з грамотністю та фехтуванням / В. І. Лазебник // Зоря. – 2013. – 13 лют. – С. 4.
6. Луганск [Электронный ресурс]. – Режим доступа : [http : //donbass.name/208-iz-istorii-luganska.html](http://donbass.name/208-iz-istorii-luganska.html).

7. **Любар М. Г.** Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст. : автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / Микола Григорович Любар. – Х., 2004. – 19 с.
8. **Молчанов В. Б.** Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у XIX – на початку XX ст. / В. Б. Молчанов. – К. : Вид-во Ін-ту історії України НАН України, 2007. – 113 с.
9. Печатные записки 2742. Материалы «Высочайше» утвержденной Комиссии о губернских и уездных учреждениях (о преобразовании губернских и уездных полиций). – [1870–1973 гг.].
10. Печатные записки 481. Общие материалы об уездной и сельской полиции и о составе ее в отдельных губерниях. – [1860–е гг.]. – 242 л.
11. Полный свод законов Российской империи, № 48498 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.nlr.ru/e—res/law_r/search.php?regim=4&page=821&part=934
12. **Холод Ю. А.** Загальна поліція Російської імперії в Україні у 1862–1905 рр. : автореф. дис... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / Юрій Анатолійович Холод. – Х., 2002. – 20 с.
13. **Ярмиш О. Н.** Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. / О. Н. Ярмиш. – Х. : Консум, 2001. – 288 с.
14. **Ярмыш А. Н.** Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат и органы политического сыска на Украине в конце XIX – начале XX веков / А. Н. Ярмыш. – К.: Юринформ, 1992. – 186 с.

Надійшла до редколегії 02.12.2014

УДК 94(477.75) «19/20»

А. М. Лобода

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДВОРЯНСТВО В КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОМУ ПРОСТОРИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX ст.)

Висвітлено участь дворянства Катеринославської губернії у розвитку шкільної освіти в регіоні, а також діяльність на підтримку бібліотечних та музейних установ регіону в пореформену добу.

Ключові слова: дворянство, розвиток освіти, культура.

Освещено участие дворянства Екатеринославской губернии в развитии школьного образования в регионе, а также деятельность по поддержке библиотечных и музейных учреждений региона в пореформенное время.

Ключевые слова: дворянство, развитие образования, культура.

Дворянство Катеринославщини, займаючи активну життєву позицію, було активним учасником соціокультурного життя краю. Це проявлялося в

безпосередній участі представників дворянства в роботі науково-історичних організацій, музеїв, бібліотек та освітніх закладів.

Діяльність дворянства Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст. у соціокультурній царині – одна з малодосліджених проблем у вітчизняній історіографії. У працях С. В. Абросимової [1], І. О. Кочергіна [8], Б. А. Бровко [5], Л. М. Лучки [10], Ю. В. Костантинової [9] висвітлено лише окремі аспекти даної проблематики. Тож є всі підстави розглянути це питання докладніше.

Одна з важливих сфер культурного розвитку будь-якого суспільства – освіта. Дбаючи про поширення знань серед різних верств населення губернії, чимало катеринославських дворян зробили вагомий внесок у розвиток освіти в пореформену добу. Особливо важливу роль у розвитку освіти на Катеринославщині відіграла діяльність Олександри Якимівни Риндовської (1829–1905), яка належала до відомої дворянської родини Ковалевських. Її батько Яким Якович Ковалевський походив із дворян Олександрівського повіту. Тривалий час він був директором декількох народних училищ та Катеринославської класичної гімназії. Народилася Олександра Якимівна 13 листопада 1829 р. у Харкові. Дівчина рано залишилася без матері, батько одружився вдруге. У 13 років вона почала вчитися в Одеському інституті шляхетних дівчат. У 1846 р. Олександра Якимівна закінчила інститут і незабаром узяла шлюб із гвардійцем Михайлом Андрійовичем Черновим [8, с. 213].

На губернських дворянських зборах 14 серпня 1864 р. було ухвалено рішення призначити О. Риндовську директором жіночого навчального закладу – Маріїнського училища. Завдяки її зусиллям училищу в 1870 р. надано статус гімназії. Під керівництвом Риндовської розробляли навчальні плани, формували бібліотеку [4].

Зазначимо, що в Маріїнській гімназії був створений батьківський комітет, яким керувала Олександра Якимівна. На його засіданнях вирішували важливі питання організації навчального процесу. А оскільки в Маріїнській гімназії навчалися переважно діти дворян, то і членами батьківського комітету відповідно були представники саме дворянства. Зокрема, у 1907/1908 навчальному році до його складу входили дворяни О. Ф. Булацель, М. П. Бакумова, Є. В. Лабінська, П.В. Гладкий та ін. На засіданнях комітету, які відбувалися двічі на місяць, значну увагу приділяли обговоренню проблем, спільних для всіх навчальних закладів губернії. Так, у 1907 р. міська жіноча гімназія порушила питання щодо головування в педагогічних радах навчальних установ керівників земських управ і предводителів дворянства. Занепокоєння викликала їх постійна зайнятість та брак часу для участі в засіданнях педагогічних колективів. Останнє питання обговорювали і на педагогічній раді Маріїнської гімназії. Було підготовлено звернення до губернського предводителя дворянства та в повітове земське зібрання з проханням до очільників дворянства й голови земських управ активніше відвідувати засідання відповідних педагогічних рад [11, с. 8].

У 1870 р. за сприяння О.Я. Риндовської в губернському центрі почало діяти «Товариство піклування про жіночу освіту», пізніше – комісія народних читань,

яку очолила Олександра Якимівна [26]. У свою чергу за сприяння членів «Товариства» у 1874 р. створено безкоштовну жіночу школу, при якій у 1887 р. відкриті рукодільні класи та майстерні, а у 1887 р. – вечірній художній клас, а у 1898 р. – Чечелівська жіноча школа [12, с. 6].

Опікувалося вищезгадане «Товариство» освітою не лише представників дворянства, а й надавало всебічну допомогу в навчанні ученицям різних станів. У списках членів «Товариства» можна знайти велику кількість прізвищ представників дворянства. Серед них – С. П. Бродницька, С. А. Бродницький, В. Ф. Малама, І.Ф.Євещька та ін., які брали активну участь у його зібраннях. Так, на зборах, що відбулися 18 березня 1901 р., О. Я. Риндовська порушила питання про необхідність побудови «нового навчального приміщення, яке б відповідало вимогам шкільної гігієни та зростанню самого закладу, тому що старе дерев'яне приміщення знаходилося у дуже поганому стані» [11, с. 4]. Оскільки власних коштів у «Товариства» на такий масштабний проект не вистачало, ухвалили рішення звернутися до громадськості Катеринославщини з проханням надати матеріальну допомогу [11, с. 5].

За свою активну роботу на освітній ниві Олександра Якимівна отримала від місцевої громади звання почесної громадянки міста [6, с. 480].

Вагомий внесок у розвиток освіти краю зробив також відомий історик, археолог та збирач запорозької старовини дворянин Яків Павлович Новицький. Народився Яків Павлович 24 жовтня 1847 р. у родині, яка походила зі старовинного козацького роду Новицьких. У 1872–1873 рр. працював учителем у школах Олександрівського повіту губернії. У 1878–1893 рр. був секретарем Олександрівської повітової вчительської ради, а з 1896 по 1918 р. – секретарем повітового опікування дитячих притулків. При цьому багато уваги Яків Павлович приділяв дидактиці, написав кілька педагогічних праць [5, с.43]. Його найвідоміші роботи такі: «К истории народного образования в Екатеринославской губернии с 1881 по 1911 гг.» та «Первые училища Александровской крепости и Александровского уезда».

Зазначимо, що Я. Новицький був одним із перших дослідників Степової України, зокрема Олександрівського повіту, історичної території Запорозької Січі. Підтримував він також зв'язки з іншими краєзнавцями України, зокрема з колекціонером історико-культурних пам'яток Чернігівщини Василем Васильовичем Тарновським і визнаним дослідником Катеринославщини Олександром Миколайовичем Полем, листувався з М.Ф. Сумцовим і Д.І.Яворницьким [5, с. 42]. Зазначимо, що дослідження Новицького активно друкували в таких виданнях, як «Екатеринославские губернские ведомости», «Киевская старина», «Южный край», «Русский курьер» та ін. [5, с.45].

Серед дворянської еліти Катеринославщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. чільне місце посідала родина Алексеєвих. Зокрема, вагомий внесок у розвиток освітньої справи в губернії належить Георгію Петровичу Алексеєву. Народився Георгій Петрович у 1834 р. У 1856 р. закінчив Харківський університет, одержав ступінь кандидата юридичного права, а у 1874 р. був обраний катеринославським предводителем дворянства. Ще з 1860-х рр. Г. Алексеєв активно працював на освітянській ниві. І в 1862 р. був обраний почесним опікуном Катеринославського

повітового училища, а пізніше – Катеринославської губернської гімназії. Крім того, він був почесним опікуном училища св. Катерини в Петербурзі й членом Петербурзького опікунського присутствія [3, с. 40].

Свій родовий маєток Котовку Г. Алексеев перетворив на своєрідний музей, який став культурним центром тогочасної Катеринославщини. У ньому було зібрано велику кількість музейних експонатів, серед яких особливе місце займали предмети запорозької старовини. Зазначимо, що Д. І. Яворницький, досліджуючи історію краю, працював саме в Котовці з матеріалами, зібраними Георгієм Петровичем [3, с. 41].

Активною діяльністю в галузі освіти відзначився і представник відомої на Катеринославщині дворянської родини Ераст Костянтинович Бродський (1851–1919), який у 1880–1908 рр. займав посаду предводителя дворянства Верхньодніпровського повіту. У 1881 р. він змінив О. М. Поля на посаді попечителя Саксаганського ремісничого училища. Крім цього навчального закладу Бродський опікувався й Верхньодніпровським міським училищем (із лютого 1890 р.), відкритим у 1872 р. [9, с. 50]. У 1889 р. Ераста Костянтиновича також було призначено попечителем Комісарівського однокласного училища [1, с.118].

Слід відзначити, що Е. Бродський був зацікавлений у підвищенні освітнього рівня селян і не лише опікувався навчальними закладами. Так, у 1899 р. із його ініціативи була відкрита Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа. Дозвіл на її відкриття Ераст Костянтинович отримав особисто від царя Миколи II у 1895 р. Для школи Е. Бродський виділив 40 десятин власної землі й профінансував будівництво навчального корпусу з пансіоном для учнів. Протягом 8 років він утримував школу власним коштом. До школи приймали представників усіх станів, переважно селян (віком не молодше 15 років), проте навчання було платне. Учні мешкали в школі, там і харчувалися, мали класну, парадну та робочу форми, за що батьки сплачували 150 крб. Крім того, 10 учнів утримували за кошти Катеринославського губернського земства і 20 – за рахунок повітових земств (Верхньодніпровського, Бахмутського, Павлоградського та Новомосковського). По закінченні школи її випускники працювали сільськогосподарськими старостами, були помічниками дільничих агрономів [1, с.120].

Підтримуючи школи, училища та інші навчальні заклади, дворяни не забували і про таку важливу складову частину освіти, як бібліотеки. Необхідно зазначити, що ще в 1834 р. у будівлі Дворянського зібрання було відкрито Катеринославську губернську бібліотеку, але на початку 1850-х рр. призупинено її діяльність. У 1859 р. із ініціативи членів так званого Піквікського клубу М.П.Балліна, М. М. Стопановського та В. М. Єлагіна, які належали до інтелігенції Катеринослава, була відкрита Публічна бібліотека. Серед тих, хто фінансував бібліотеку – відомий громадський діяч, дворянин О. М. Поль [10, с. 65]. Проте функціонувала вона недовго. У 1887 р. в Катеринославі знову було відкрито публічну бібліотеку. Чимало зусиль для цього доклав дворянин Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898). Саме він зміг переконати гласних Міської думи в необхідності відкриття цього закладу, вніс 200 крб на її розвиток, а після

відкриття бібліотеки був обраний головою бібліотечної ради. У 1889 р. Г.Залюбовський пожертвував бібліотеці 141 книжний том [10, с. 66].

На початку ХХ ст. у Катеринославі діяло літературно-просвітницьке товариство ім. М. В. Гоголя, члени якого організовували недільні школи, вечірні курси та народні читання. На курси приймали всіх бажаючих, віком від 16 років, незалежно від походження і віросповідання. Серед членів даного товариства була велика кількість представників дворянського стану. Найбільш відомі й впливові – С. П. Бродницька, Я. Г. Гололобов, А. М. Родзянко, які матеріально підтримували товариство. Також меценатами були дворяни Е. К. Клінгерберг та І.М.Алексеев [13, с. 58].

Дворянство не тільки сприяло поширенню знань, а й докладало чимало зусиль для збереження культурної спадщини краю. Багато дворян колекціонували старожитності. На початку ХХ ст., коли в Катеринославі було відкрито Обласний музей ім. О. Поля, частина приватних колекцій стала основою новоствореного музею. Крім того, чимало представників дворянського стану увійшли до Ради музею: Г. П. Алексеев, М. В. Родзянко, М. І. Миклашевський, П. В. Гладкий, Я. П. Новицький та ін. Вони не тільки регулярно поповнювали колекцію музею, а й виділяли значні кошти на його розвиток. Так, губернський предводитель дворянства Михайло Ілліч Миклашевський посприяв тому, щоб дворянське зібрання пожертвувало кошти на спорудження будівлі музею. Серед меценатів слід згадати і В.П. Гегело, який виділив гроші для друкування творів Д.І.Яворницького, проведення археологічних розкопок, придбання нових експонатів для музею [6, с. 560].

Під час підготовки Археологічного з'їзду, який мав відбутися в Катеринославі у 1905 р., багато місцевих дворян дозволили проведення археологічних робіт у своїх маєтках. По завершенні розкопок вони зібралися в маєтку Ф. А. Шишкіна у Верхньодніпровському повіті й зібрали 336 крб на підтримку Катеринославського обласного музею. Серед них були С.С.Деконський і В. С. Деконський, Ф. А. Шишкін і Ф. Ф. Шишкін, А. П. Деконський, Л. А. Савченко, І. К. Абаза, Є. Г. Добровольський, М. М. Савенко та ін. [9, с. 55]. Уже під час Першої світової війни ідею створення краєзнавчого музею в Олександрівську (нині Запоріжжя) висунув Я. П. Новицький. Для цього він передав майбутньому музею частину своєї домашньої колекції, а згодом проводив археологічні розкопки для поповнення зібрання [2, с. 66].

Таким чином, представники дворянства Катеринославської губернії зробили вагомий внесок у розвиток культури та освіти регіону в модерний період. Їх діяльність у культурно-освітній царині була позначена активною благодійною діяльністю, підтримкою створення навчальних закладів, бібліотек і музеїв.

Бібліографічні посилання

1. **Абросимова С. В.** Благодійницька діяльність Е. К. Бродського (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) [Електронний ресурс] / С.В. Абросимова. – Режим доступу: <http://museum.dp.ua/article0022.html>.
2. **Абросимова С. В.** З історії меценатства та колекціонерства на Катеринославщині (кін. ХІХ – поч. ХХ ст.) / С. В. Абросимова // Питання історії України: Історико-культурні аспекти: зб. наук. пр. – Д., 1993. – С. 64–71.

3. **Абросимова С. В.** Катеринославські дворяни Алексєєви (за документами родинного архіву) / С.В. Абросимова // Південна Україна XVIII–XIX століття. – Запоріжжя, 2003. – Вип. 7. – С.126–140.
4. **Абросимова С. В.** Я.Г. Гололобов у культурно-громадському житті Катеринослава кінця XIX – початку XX ст. / С. В. Абросимова // «Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки». – Д., 2004. – Вип. 1. – С. 44–52.
5. **Бровко Б.** Зв'язки Я. П. Новицького з відомими діячами науки і культури / Б. Бровко, В.Кириченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2002. – Вип. XIV. – С. 42–45.
6. Дніпропетровськ: Минуле і сучасне / А. К. Фоменко та ін. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2001. – 583 с.
7. **Константинова Ю. В.** Дворянство Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Юлія Василівна Константинова. – 2012. – С.12.
8. **Кочергін І.** Катеринославські дворяни в культурно-просвітницькому процесі у другій половині XIX – на початку XX ст. / І. Кочергін // Краєзнавство. – 2009. – № 1-2. – С. 210–216.
9. Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Комиссии / ред. А. Синявский. – Екатеринослав: Тип. Губернского Земства, 1915. – Вып. 10. – 385 с.
10. **Лучка Л. М.** Бібліотека катеринославського дворянина Г. П. Алексєєва: історія приватної колекції / Л. М. Лучка // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. – Д., 2005. – Вип. 4 – С. 63–71.
11. Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1901 год. – Екатеринослав, 1901 – С. 158.
12. Отчет о деятельности общества попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе за 1904 год. – Екатеринослав, 1904. – С. 173.
13. Отчет о деятельности родительского комитета при Мариинской женской гимназии за 1907/1908 учебный год. – Екатеринослав, 1908. – С. 133.

Надійшла до редколегії 15.12.2014

О. С. Бабічева, В. О. Галаганов

Дніпродзержинський державний технічний університет

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Висвітлено соціально-економічний розвиток Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Зазначено, що на нього суттєво вплинуло проведення реформи в 1861 р. Проаналізовано зміни в промисловості й сільському господарстві. Визначено, що, незважаючи на те що Південь України входив до складу Російської імперії, він вирізнявся певними особливостями розвитку.

Ключові слова: інтелігенція, населення, Південна Україна, промисловість, реформи, сільське господарство, соціально-економічний розвиток, торгівля.

Рассмотрено социально-экономическое развитие Южной Украины во второй половине ХІХ – начале ХХ в. Подчёркнуто, что на него существенно повлияло проведение реформы в 1861 г. Проанализированы изменения в промышленности и сельском хозяйстве. Определено, что не смотря на то что Южная Украина входила в состав Российской империи, она отличалась особенностями своего развития.

Ключевые слова: население, промышленность, реформы, сельское хозяйство, социально-экономическое развитие, торговля, Южная Украина.

У наш час проблема соціально-економічного розвитку Південної України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. викликає чималий інтерес науковців. При цьому можна згадати сучасних українських істориків Ф. Турченка, Г. Турченко, О. Михайлюка, О. Бабічеву, які у своїх працях розглянули соціально-економічні та етнополітичні аспекти розвитку Південної України [1; 5; 9; 10]. Утім це питання потребує свого подальшого дослідження. Тож метою поданої статті є вивчення особливостей соціально-економічного стану південноукраїнських губерній у пореформену добу.

Нагадаємо, що Південь України ще за часів Катерини ІІ вирізнявся серед усіх інших губерній. Як зауважують історики, цей регіон був «улюбленим дитям» Російської імперії, у той час як інші губернії України залишалися її «пасербицями» [10, с. 39]. Така ситуація зберігалася і в часи правління інших монархів.

Після проведення реформи 1861 р. активізувався промисловий розвиток Російської імперії. Було побудовано нові підприємства, металургійні заводи, комбінати з видобутку корисних копалин. Ці процеси суттєво вплинули на соціально-економічний розвиток Південної України. Звісно, означена територія цікавила інвесторів передусім як промислово-сировинна база. Основними галузями була металургійна, машинобудівна, залізорудна, хімічна. На жаль, незважаючи на певні досягнення, промисловість Південної України значно відставала за рівнем продуктивності й технологічності від індустрії розвинених країн Європи. Це обумовлено тим, що кардинальні зміни в європейській промисловості почалися ще наприкінці ХVІ – на початку ХVІІ ст., а в Російській імперії – тільки з 1861 р., коли Олександр ІІ став проводити реформи у сфері сільського господарства. Зрозуміло, що такий розрив у часі негативно вплинув на стан і конкурентоспроможність російської промисловості.

Спостерігався розвиток і в сільському господарстві. Оскільки кріпацтво на

Півдні України було запроваджено дещо пізніше, ніж в інших регіонах країни, рівень продуктивності праці тут був значно вищий. Економічні й природно-кліматичні особливості перетворили його на головний у Російській імперії регіон виробництва хліба на експорт, на який ішло приблизно 3,2 млн тонн зібраного зерна [10, с. 24].

Характерною особливістю Південної України було переважання приватного землеволодіння та зростання кількості кооперацій у сільськогосподарській сфері. Кооперативи організовували склади землеробських знарядь, разом із земствами будували добре обладнані комори, зерноочисні пункти. Суттєво вплинула на розвиток Півдня і селянська реформа П. Столипіна, оскільки в регіоні значно збільшилася кількість мігрантів, які прямували на промислові підприємства, шахти та оселялися у східних районах Російської імперії.

Крім промислового та сільськогосподарського секторів, Південь України вирізнявся налагодженими торговельними зв'язками. Детальніше слід зупинитися на Одесі – найбільшому порту Російської імперії. За рівнем економічного розвитку Одеса значно випереджала такі міста, як Київ і Харків. Саме вона стала великим торговельним центром, до якого примикала значна територія українських земель. Навіть незважаючи на підтримку північних портів урядом Російської імперії, Одеса залишалася лідером за рівнем вантажообігу й прибутків [9, с. 30]. Слід зауважити, що Одеса, Миколаїв, Херсон та інші великі міста Південної України суттєво вплинули не тільки на економіку, а й соціальний розвиток Російської імперії, наближуючи Україну до Європи, а отже, формуючи новітні погляди на економічне і суспільно-політичне життя.

Досліджуючи склад населення Південної України, необхідно звернути увагу на те, що воно було доволі строкате і неоднорідне (табл. 1).

Таблиця 1

Національний склад населення Південної України

Національність	Міське населення		Сільське населення		Усього населення	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
Українці	231,2	6,6	3298,3	93,4	3529,5	100,0
Росіяни	594,8	44,2	750,0	55,8	1344,8	100,0
Євреї	320,6	67,2	156,5	32,8	477,1	100,0
Німці	19,3	6,8	263,4	93,2	282,7	100,0
Татари	53,8	24,8	163,4	75,2	217,2	100,0
Молдовани	17,4	11,0	141,2	89,0	158,6	100,0
Греки	17,6	23,5	57,4	76,5	75,0	100,0
Болгари	1,6	2,4	65,5	97,6	67,1	100,0
Поляки	35,4	66,3	18,0	33,7	53,4	100,0
Білоруси	5,1	11,0	41,6	89,0	46,7	100,0
Вірмени	8,7	75,2	2,9	24,8	11,6	100,0
Інші нац-сті	13,5	43,5	17,5	56,5	31,0	100,0
Усього	1319,3	21,0	4975,8	79,0	6295,2	100,0

6, с. 232]

З огляду на дані табл. 1 можна зробити такі висновки: 1) кількість українців у селах була значно більша, ніж у містах; 2) найбільшу частину міського населення склали росіяни та євреї; 3) у загальній кількості населення в регіоні українці склали найбільшу частину. Необхідно також відзначити високий рівень організації та розвитку німців Південної України. Німецькі села й колонії були багатші й впорядкованіші, ніж будь-які інші села [7, с. 18–21]. Стосовно євреїв, то можна сказати, що вони досягли значних успіхів у торгівлі. Як зазначають історики, євреї за декілька десятків років перетворилися на найвпливовішу етнічну групу Одеси. Про вплив євреїв на економіку свідчить і те, що 89 % одеського експорту зерна знаходилося в їх руках [3, с. 14].

Аналізуючи умови життя робітників у великих промислових містах Південної України, можна стверджувати, що головною була проблема житла. Історики акцентують увагу на непридатності для життя приміщень, антисанітарії і великій скупченості людей. Важкі були й умови праці. Шахтарська справа – одна з найскладніших і найнебезпечніших галузей промисловості. Характерні особливості професії шахтаря – переважання ручної праці, недотримання правил техніки безпеки, високий рівень смертності. Умови праці робітників металургійної галузі були дещо легші, проте також досить небезпечні. Однак слід зауважити, що вище перелічені проблеми були притаманні не тільки Південній Україні. Адже майже всі держави на певних етапах свого історичного розвитку стикалися з ними. Наприклад, у США в розглядуваний період кожні 16 хвилин гинув 1 робітник [8, с.243–247].

Незважаючи на те що умови праці робітників були важкі, їх заробітна плата була досить пристойною як за російськими, так і світовими стандартами (табл. 2).

Таблиця 2

Середньорічна зарплата робітників

Рік	У Російській імперії в цілому (рублі)	У Петербурзі	На Півдні		У США (долари)	У Великій Британії (фунти)
			шахтарі	металурги		
1901	201	302	300	375	553	48
1907	241	381	345	378	587	55
1913	264	384	413	485	624	60

(на 1913 р. курс долара складав – 1,94 рублів за долар; курс фунта – 9,46 рублів) [11, с.185].

Коротко розглянемо особливості побутового життя робітників того часу. До негативних явищ слід віднести високий рівень алкоголізму серед населення. Пияцтво набувало масового характеру і часто супроводжувалося бійками, іноді з летальним кінцем. За повідомленням Слов'яносербської земської управи, «відсутність смаку до найбільш елементарного, до розумного розширення потреб обумовило те, що значна частина підвищеного заробітку йшла на горілку, на дике гуляння і розбещеність» (переклад наш. – О.Б., В.Г.) [4, с. 67]. Наявність таких негативних явищ призводила до помітного зниження морального рівня населення.

Мали місце й конфлікти між українськими та російськими трудівниками, єврейські погроми, які часто супроводжувалися вбивствами, грабунками і знищенням майна євреїв. Необхідно наголосити на тому, що найчастіше погромниками були не українці, а росіяни та представники інших національностей [2, с. 69].

Провідну роль в українському націотворенні відіграла інтелігенція. Здебільшого це були лікарі, учителі, юристи. Говорячи про Південь України, слід відзначити, що суто українських представників інтелігенції було небагато. Але саме інтелігенція намагалася сформувати національну свідомість, донести до широких верств населення свої ідеї та прагнення. На жаль, мали місце випадки, коли представники української інтелігенції відмовлялися від своїх переконань і зросійщувалися. Адже царський уряд упродовж багатьох століть докладав чимало зусиль для унеможливлення розвитку національної свідомості українців. Однак навіть за цих складних умов українська інтелігенція розвивалась і поступово зміцнювала свої позиції.

Отже, Південна Україна була найбільш розвинена економічно (як у промисловому, так і торговельному секторі). Також вона не відставала і за темпами соціального й культурно-освітнього розвитку. Незважаючи на те, що Південний регіон України входив до складу Російської імперії і понад століття зазнавав суттєвого впливу царату, він зберігав певні характерні особливості. Так, Південь України з його традиціями козацького минулого сприймали як особливу землю, «вільний степ», край свободи.

Бібліографічні посилання

1. **Бабічева О. С.** Трансформації соціально-економічних та суспільних процесів селянства в період громадянської війни / О.С. Бабічева // Грані. – 2012. – № 7. – С. 10–15.
2. **Куромія Г.** Свобода і терор у Донбасі. Українське-російське прикордоння 1870–1990-і роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – 510 с.
3. **Котлер И.** Очерки по истории евреев Одессы / И. Котлер.– Иерусалим: Гешарим, 1966.–204 с.
4. **Лохматова А.** Катеринославское земство / А. Лохматова. – Запоріжжя: Акцент, 1999. – 221 с.
5. **Михайлюк О. В.** Селянство Наддніпрянської України в перші десятиліття ХХ ст. (1900–1922 рр.): Соціокультурні трансформації: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Олександр Володимирович Михайлюк. – Д., 2009. – 633 с.
6. Население Украины по данным переписи 1920 года // Статистика Украины. – 1922. – № 124. – 357 с.
7. **Павленко С.** Чи бути Чорноморській Німеччині? / С. Павленко. – Золотоноша, 1913. – 285 с.
8. **Покровский П.** Как живет донецкий шахтер / П. Покровский // Рус. богатство. – 1913. – №12. – 326 с.
9. **Турченко Ф. Г.** Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець ХІХ ст. – 1921 р.): Історичні нариси / Ф. Г. Турченко, Г. Ф. Турченко. – К.: Генеза, 2003. – 304 с.
10. **Турченко Г. Ф.** Південна Україна на зламі епох (1914–1922 рр.) / Г. Ф. Турченко. – Запоріжжя: Просвіта, 2005. – 324 с.
11. **Цукерник А. Л.** Синдикат «Продамет» / А. Цукерник. – М.: Соцэґиз, 1959. – 303 с.

Надійшла до редколегії 12.11. 2014

УДК 94 (477.63) «18/19»

В. І. Мороз, Л. В. Гриженко

Дніпропетровський державний аграрно-економічний університет

СОЦІАЛЬНО-ПРОФЕСІЙНИЙ СКЛАД НАСЕЛЕННЯ МІСТ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

На основі аналізу професійної зайнятості жителів міст Катеринославської губернії подано особливості переходу від станової до класової структури населення кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: міське населення, соціальна структура, станово-класове суспільство, професійний розподіл, виробничі відносини.

На основе анализа профессиональной занятости жителей городов Екатеринославской губернии поданы особенности перехода от сословной к классовой структуре населения конца ХІХ – начала ХХ в.

Ключевые слова: городское население, социальная структура, сословно-классовое общество, профессиональное распределение, производственные отношения.

Соціальна структура суспільства, особливо її соціально-класовий зріз, нерозривно пов'язані із професійною. Належність до тієї чи іншої професійної групи багато в чому зумовлена належністю до певного класу чи соціального прошарку і, як правило, повністю визначає соціальне становище людини в суспільстві. Тому висвітлення даного питання дуже важливе для дослідження особливостей процесів класоутворення пореформеної доби.

Вивчення соціально-класового поділу та професійної зайнятості міського населення Катеринославської губернії дозволить краще з'ясувати особливості становлення капіталістичних відносин на межі ХІХ – ХХ ст. А враховуючи те, що деякі економічні та політичні перетворення, здійснювані сьогодні в Україні, нагадують модернізаційні зрушення в українських землях Російської імперії, висвітлення даного питання може спонукати до осмислення уроків минулого. Це ж, у свою чергу, допоможе мінімізувати такі негативні наслідки сучасних реформ, як різке розшарування населення на багатих і бідних, безробіття, девальвація багатьох морально-духовних цінностей, посилення соціально-психологічної напруженості.

Історіографія питання досить обмежена. Сучасні дослідники зазвичай описують соціальну структуру населення лише в контексті вивчення капіталістичних трансформацій початку ХХ ст. [3; 5]. Більш ґрунтовними стосовно висвітлення даної проблеми є праці А. О. Гуменюка, Ю. А. Нікітіна, Д. М. Чорного, О. Б. Шляхова [1; 6; 9; 10]. Проте до цього часу не здійснено комплексного дослідження процесу трансформації соціальної структури міського населення регіону в часи складних суспільних перетворень модернізаційного періоду.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі вивчення професійної зайнятості жителів міст Катеринославської губернії проаналізувати особливості переходу від станової до класової структури населення на межі століть.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у містах Катеринославщини активно відбувався процес класоутворення та формування професійної структури населення – руйнувалися станові перегородки і на перший план усе чіткіше виходив поділ не за станами, а за заняттями та засобами отримання прибутку й заробітку. Отже, з активізацією наприкінці XIX – на початку XX ст. процесу формування класової структури міського суспільства значно розширюється соціальна мобільність населення та послаблюється його станова замкнутість.

Характерно, що процеси класоутворення в розглядуваний період відбувалися повільно. У період пізнього самодержавства в містах Катеринославщини продовжували існувати привілейовані й непривілейовані верстви суспільства, які різнилися своїм юридичним становищем, правами та обов'язками. Тож, як зазначав російський історик Б. Миронов, «попри неоднорідність кожного стану в суспільній свідомості «чотиричленна станова парадигма» продовжувала зберігатися за чіткою шкалою: дворянство – духовенство – міський стан – селянство» [6, с. 80–81]. Відповідно в житті міського населення в той час відбувалося накладання станових і класових структур.

За переписом 1897 р. у містах Катеринославської губернії переважну більшість складали міщани – 50,6 % (121881 осіб). Це на 6,3 % більше, ніж питома вага представників даного стану в містах Російської імперії в цілому. Найбільша ж частка міщан проживала у Верхньодніпровську (65 %), найменша – у Луганську (30,7 %), що було пов'язано з посиленням міграційним рухом населення з прилеглих сіл. У Новомосковську відсоткове співвідношення міщанства до представників інших станів складало 33,3 % (4,2 тис. осіб), у Слов'яносербську – 47,8 % (1,4 тис. осіб), у Павлограді – 48 % (7,5 тис. осіб), у Бахмуті – 50,2 % (9,7 тис. осіб), у Маріуполі – 51,6 % (16 тис. осіб), в Олександрівську – 54,6 % (10,2 тис. осіб), у Катеринославі – 54,9 % (61,9 тис. осіб) [8, с. 71]. Серед представників міщанського стану в містах губернії більшість складали євреї 47,8 % (58,2 тис. осіб), росіяни – 28,4 % (34,6 тис. осіб) та українці – 19,2 % (23,3 тис. осіб) [8, с. 208]. Займаючись у містах, як правило, дрібною торгівлею, міщани вже наприкінці XIX – на початку XX ст. могли утримувати шинки, бути власниками дрібних торговельних і промислових закладів. Серед міщанства також було чимало службовців адміністративних і громадських структур. Так, міщани В. Спиридонов й І.Яковлев були членами Новомосковської міської управи, міщанин П. Лобасов – Бахмутської міської управи, Авчинников обраний членом Катеринославської міської думи і т. д. [2, с. 58].

Другою за чисельністю соціальною верствою, представленою у містах Катеринославщини, були селяни. Останні із загальною кількістю 94948 осіб складали 39,4 % міського населення. Для порівняння згадаємо, що в містах Харківської губернії питома вага селян становила аж 58 % городян регіону [7, с. 48]. Натомість у містах Правобережжя їх частка складала лише 24 % [10, с. 59]. В окремих містах Катеринославської губернії частка представників селянського стану була така: у Луганську – 61,4 %, Новомосковську – 60,4 %, Слов'яносербську – 47,8 %, Бахмуті – 41,6 %, Павлограді – 41,1 %, Маріуполі – 39,8 %, Олександрівську – 37,3 %, Катеринославі 34 %, Верхньодніпровську – 25,8 %. За національною приналежністю домінуючою серед представників

селянського стану в містах регіону була частка росіян – 52,3 % (49,7 тис. осіб) та українців – 40,5 % (38,4 тис. осіб) [8, с. 209]. Більшість городян селянського стану працювали у сфері послуг, займалися торгівлею, ставали робітниками.

Наступну за чисельністю станову групу міських жителів Катеринославщини складало дворянство (11688 осіб) із питомою вагою близько 4,8 % городян регіону. Причому в переписі 1897 р. окремо виділено як категорію спадкових дворян із загальною часткою у міському середовищі губернії 2,6 % (6281 осіб), так і дворян особистих, включаючи чиновників недворянського походження, що становило 2,2% (5407 осіб) городян регіону [9, с. 71]. Зазначимо, що в містах Катеринославської губернії кількість дворян у 1,3 разу перевищувала їх загальну чисельність у повітах, а питома вага стосовно інших верств населення була більшою відповідно на 4,3 % (натомість частка дворян у міському середовищі всієї імперії складала 6,2 %). Найбільшу ж питому вагу дворян серед місцевого населення було зосереджено у Катеринославі (6,3 %), Павлограді (5,4 %) та Верхньодніпровську (5,3 %) із загальною кількістю – 7059, 849 та 353 осіб відповідно. В інших містах губернії їх частка складала: у Луганську – 3,7 % (769 осіб), Олександрівську – 3,3 % (617 осіб), Маріуполі – 3,2 % (968 осіб), Новомосковську – 3,1 % (406 осіб), Бахмуті – 3 % (581 осіб), Слов'яносербську – 2,7 % (86 осіб). Відносно національної приналежності необхідно зазначити, що найбільше серед міських дворян було росіян – 74,3 % (8,6 тис. осіб). Вагому частку складала також українці – 11,5 % (1,3 тис. осіб) та поляки – 10 %. Серед відомих дворянських родів у Катеринославі слід назвати Родзянок, Міклашевських, Струкових, Урусових та ін., які брали активну участь у громадському житті міста [3, с. 224]. У Луганську до сих пір пам'ятають С. Ільєнка, в Олександрівську – З.Махна, Г. Нольшка, у Новомосковську – М. Голубовського і т. д.

Купецтво складало 2 % населення міст Катеринославської губернії із загальною кількістю 4886 осіб. Найбільшу частку купців було зосереджено у Павлограді – 3,6 % (561 особа) та Верхньодніпровську – 2,4 % (158 осіб). В інших містах вона не перевищувала 2 %. У Катеринославі, Бахмуті й Новомосковську – 2 % (2364, 381 та 267 осіб відповідно), в Олександрівську – 1,9 % (349 осіб), Маріуполі – 1,6 % (513 осіб), Луганську – 1,4 % (289 осіб), Слов'яносербську – 0,1% (4 особи). Більшість представників купецького стану становили євреї – 59 % (2,9 тис. осіб), росіяни – 29 % (1,4 тис. осіб) та українці – 5,7 % (277 осіб) [8, с.208]. Незважаючи на те що частка купців серед міського населення Катеринославщини була незначна, усе ж вони відігравали значну роль у громадському житті. Купці – найбагатші люди міст, міські голови, гласні міських дум, благодійники і т. д. [3, с. 224]. Відомими вихідцями з купецьких родин були О.Парманін (Павлоград), О.Толстіков (Катеринослав), А.Медведков (Олександрівськ), С.Чентуков (Маріуполь), К. Жиров (Новомосковськ), В.Першин (Бахмут), М. Добрикін (Луганськ) та ін.

Осіб духовного звання християнських віросповідань наприкінці XIX ст. у містах Катеринославської губернії було зафіксовано 2128 осіб – близько 0,9 % міського населення [8, с. 71]. Характерно, що понад 1,4 тис. від загальної їх кількості мешкало в губернському центрі й лише 693 особи – в інших містах. Найбільша частка духівництва проживала в Катеринославі, становлячи 1,3 % його

мешканців. У повітових містах і Слов'яносербську їх питома вага була менша за 1%. За національною приналежністю більшість серед представників духівництва склали росіяни – 50% (1064 особи) та українці – 47,4% (1008 осіб).

Почесні громадяни становили в містах губернії 0,9 % (2260 осіб разом із родинами) [8, с. 71]. Найбільша їх питома вага була в Катеринославі – 1 % мешканців міста (1133 особи) та Луганську – 1,3 % (261 особа). В інших містах цей показник такий: у Маріуполі й Павлограді – 9 %, Бахмуті й Верхньодніпровську – 0,7 %, Новомосковську – 0,6 %, Слов'яносербську – 0,5%, Олександрівську – 0,2 %. Найбільше серед почесних громадян було росіян – 69,7% (1576 осіб), українців – 16,2 % (366 осіб) та євреїв – 7,3 % (164 особи) [8, с.208]. Загалом привілейовані стани міського суспільства – дворяни, духівництво, почесні громадяни, купці – склали всього 8,7 % населення міст Катеринославської губернії. Натомість непривілейовані – міщани, селяни, іногородці, військові козаки – 91,3 % городян регіону.

У цілому, порівнюючи становий склад населення міст Катеринославської губернії, який склався наприкінці XIX ст., із дореформеним, слід зауважити, що в 1860 р. у містах регіону проживало духовенства, купців і представників сільського стану на 0,1 %, 5,4 % та 10,5 % відповідно більше ніж за даними перепису 1897 р. [8, с. 70; 2, с. 98]. Натомість у той час дворян було менше на 0,2 %, почесних громадян – на 0,8 % і міщан – на 13,7 % [8, с. 71; 2, с. 98].

Згадані трансформації можна пояснити так. Зменшення наприкінці XIX ст. чисельності духівництва відбулося в результаті прийняття у 60-х – 70-х рр. XIX ст. низки законів, якими було ліквідовано спадковість церковних посад і надано можливість усім бажаючим залишити духовну службу. Натомість зменшення питомої ваги купецтва в містах регіону на межі XIX–XX ст. було обумовлене введенням у 1874 р. загальної військової повинності, а також ухваленням «Положення про державний промисловий податок», що дозволяло займатися підприємництвом без отримання купецького гільдійського свідоцтва. Зменшення ж частки селян у містах Катеринославщини було переважно пов'язане з переходом останніх до стану міщан чи купців [1, с. 78]. Також на чисельність представників різних станів впливали і такі фактори: 1) природний приріст населення, що був досить високий у селян та дещо менший у дворян, міщан, купців та духівництва; 2) фактор спадкової передачі станової приналежності, законодавчо встановлений для спадкових дворян, спадкових почесних громадян, міщан, цехових, селян, козаків, іногородців; 3) законодавче регулювання, яке, з одного боку, розширювало можливості переходу з одного стану до іншого, а з іншого – створювало для цього перешкоди. Так, уряд неодноразово обмежував доступ до лав спадкових дворян осіб недворянського походження [4, с. 219].

Водночас у пореформену добу на перший план усе більш помітно виходив розподіл городян відповідно до їх занять, джерел отримання прибутку. Загалом процес формування класів був одним із головних факторів трансформації традиційного суспільства в індустріальне. Як відомо, основу класової диференціації суспільства складають економічні чинники, а саме: місце в історично визначеній системі виробництва, ставлення до засобів виробництва та спосіб отримання прибутку і його розмір.

Відносно професійної структури населення регіону зазначимо, що найбільшу кількість городян було задіяно у промисловості – 31053 особи. Це становило близько 29 % усього працюючого населення міст Катеринославщини [8, с. 162]. Причому найчисельнішими професійними групами в містах Катеринославської губернії були працюючі у сфері виробництва одягу – 8,7 тис. осіб (24,4 %), у галузі металообробної промисловості – 8,6 тис. осіб (24%) та у деревообробній промисловості – 4,4 тис. осіб (12 %). Другою за чисельністю в міському середовищі краю була питома вага зайнятих у торгівлі – 25,6 % (27,3 тис. осіб) [8, с. 162]. Вагомою була й категорія городян, задіяних у сфері послуг (прислуга, поденники) – 25 тис. осіб. Серед виробничого населення регіону їх частка складала 22,2 %. Варто також зазначити, що питома вага працюючих на будівництві складала 12 % від усього зайнятого міського населення (4,9 тис. осіб), у збройних силах – 6,3 % (6,7 тис. осіб), у транспортній галузі працювало 5,7 % (6,1 тис. осіб), у галузі сільського господарства – 4,6 % (4,9 тис. осіб), у різних державних і станових установах – 3 % (3,1 тис. осіб), у сфері науки та мистецтва – 2,4 % (2,6 тис. осіб), у галузі зв'язку – 0,4 % (429 осіб) [8, с. 162].

Зрештою, беручи до уваги особливості зайнятості міського населення губернії, можна виділити чотири основні соціальні групи: велика буржуазія, заможні дрібні господарі, пролетаріат та напівпролетаріат. Зокрема, за таким принципом проаналізував класовий поділ міського населення А. О. Гуменюк [1, с.81]. Проте, на нашу думку, для чіткішого усвідомлення суспільних перетворень у пореформений період необхідно детальніше розглянути соціально-класову структуру тогочасного суспільства.

Найзаможніша верства у містах регіону наприкінці XIX – на початку XX ст. – буржуазія – жила за рахунок прибутку з капіталів та нерухомого майна. За нашими підрахунками, її представники складали 6,4 % міського населення (6,9 тис. осіб). Серед міст Катеринославської губернії найбільш значною її питома вага була у Слово'яносербську (10,5 %), а найменшою – в Олександрівську (4,9 %).

Другою за своїм значенням соціальною групою міського соціуму були дрібні виробники – торговці, дрібні підприємці, кустарі, ремісники, питома вага яких у міському населенні краю складала близько 25,6 % (27,3 тис. осіб). Найбільше їх було в Маріуполі (27,9 %), найменше – у Луганську (15,7 %), адже переважна більшість населення працювала у фабрично-заводській промисловості.

Не менш важливою була і категорія службовців – 9,3 % (9,9 тис. осіб) міського населення губернії. Це, як правило, працівники нефізичної праці – адміністративно-управлінські кадри, військові, поліцейські, конторські робітники. Найбільше їх було в Павлограді (27,8 %), а найменше – у Верхньодніпровську (5 %).

Городян, задіяних у сфері науки, освіти та мистецтва, можна віднести до лав інтелігенції, частка якої становила в 1897 р. лише 2,5 % жителів міст регіону (2,7 тис. осіб). Загалом у всіх містах Катеринославщини питома вага осіб, професійно зайнятих розумовою працею, варіювалася в межах 2 %.

Пролетарі були найчисельнішою соціальною групою у міському середовищі Катеринославщини, складаючи, за нашими підрахунками, близько 32 % професійно зайнятих городян регіону (34,6 тис. осіб). Як правило, це робітники

підприємств, транспортної галузі, сільського господарства, будівельники, для яких основне джерело прибутку – продаж власної робочої сили. Широкомасштабний розвиток фабрично-заводської та гірничої промисловості обумовив найбільшу питому вагу пролетаріату в Луганську (45,2 %). Найменша ж була в Павлограді (23 %), що пов'язано з низьким рівнем розвитку там промислового виробництва.

В окрему соціальну групу варто також виділити городян, задіяних у сфері обслуговування, частка яких у містах краю становила 22,2 % (25 тис. осіб). Найбільше представників цієї соціальної групи було сконцентровано в Маріуполі (27 %), найменше – у Слов'яносербську (12,4 %).

До соціально-класової структури суспільства належать і так звані декласовані елементи – маргінали – особи, які опинилися на нижньому щаблі суспільства. Це городяни, чия діяльність була пов'язана з проституцією, жебраки, арештанти, люди невизначеного роду занять і т. д. Поява декласованих елементів, до яких належить і люмпен-пролетаріат, була спричинена масовим безробіттям, зубожінням представників нижчих верств населення. Їх загальна частка серед міського населення губернії складала 2,1 % (1,4 тис. осіб). Причому найбільше декласованого елемента було у Верхньодніпровську (4,9 %). Останнє можна пояснити недостатньо розвинутою інфраструктурою міста, яка не могла «впоратися» із міграційними потоками та надати достатню кількість робочих місць. Найменше їх було у Слов'яносербську – 0,9 %, це пов'язано з незначною імміграцією та суттєвим переважанням тут корінних жителів. Зрештою, незважаючи на всю приблизність класового поділу міського суспільства, він дає можливість краще з'ясувати особливості становлення капіталістичних відносин у містах Катеринославщини наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.

Таким чином, на межі ХІХ–ХХ ст. із посиленням урбанізаційних процесів та інтенсивним розвитком фабрично-заводської промисловості у соціальній структурі населення міст губернії відбулися певні трансформації. Поступово зникали станові перегородки, а поділ на класи та соціальні групи вже переважно здійснювали за способом отримання прибутку і їх професійною зайнятістю. Так, дворяни й купці долучалися до підприємницької діяльності, ставали службовцями, поповнювали лави інтелігенції і чиновництва. Міщани ставали дрібними домогосподарями, ремісниками; селяни – індустріальними робітниками. І все ж формування класів капіталістичного суспільства відбувалося в умовах збереження його становості. У цілому міське населення Катеринославської губернії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. являло собою станово-класове суспільство перехідного типу – від аграрного до індустріального.

Бібліографічні посилання

1. **Гуменюк А. О.** Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина ХІХ ст.) / А. О. Гуменюк // Укр. іст. журн. – 1993. – № 10. – С. 77–85.
2. **Екатеринославская губерния.** Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1899. – Вып. I. – 274 с.
3. **Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болебруха.** – Д.: Грані, 2006. – 596 с.

4. **Иванова Н. А.** Сословно-классовая структура России в конце XIX – начале XX века / Н. А. Иванова, В. П. Желтова. – М.: Наука, 2004. – 574 с.
5. **Мионов Б. Н.** Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.) / Б.Н. Мионов. – [3-е изд. испр., доп.]. – СПб.: Дмитрий Буланин, 2003. – Т. 1. – 548 с.
6. **Нікітін Ю. О.** Населення міст Харківської, Полтавської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст. / Ю. О. Нікітін // Слов'ян. вісник: зб. наук. пр. – Рівне, 2009. – Вип. 8. – С. 44–53.
7. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 год. – Екатеринославская губерния. – Екатеринослав: Изд.-е Центр. Статистич. Ком. МВД, 1904. – Т. XIII. – 234 с.
8. Постановления чрезвычайного Екатеринославского Губернского Земского собрания 27 и 28 апреля 1882 г. с приложениями. – Екатеринослав: Тип. Губерн. Правления, 1882. – 90 с.
9. **Чорний Д. М.** По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.) / Д. М. Чорний. – Х.: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – 304 с.
10. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.

Надійшла до редколегії 27.11.2014

УДК 63.3 (2) 47

Ю. І. Коломоєць, С. І. Поляков

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

«СОЮЗ РОСІЙСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ ЗА КОРДОНОМ» (1898–1901): ЗАБУТІ СТОРІНКИ ІСТОРІЇ

Розкрито різноманітні та суперечливі факти щодо діяльності «Союзу російських соціал-демократів за кордоном», тенденційно висвітлені істориками попередніх часів, з'ясовано причини поширення «економізму» і його реальний вплив на формування соціал-демократичного світогляду. Досліджено логіку «гурткового» мислення, складові елементи політичного лідерства в еміграції, розуміння партійним керівництвом та робітничим активом проблеми співвідношення економічної і політичної боротьби проти російського самодержавства.

Ключові слова: з'їзди і конференції РСДРП, російська соціал-демократична еміграція, «економізм», «Союз російських соціал-демократів за кордоном».

Раскрыты разнообразные и противоречивые факты о деятельности «Союза российских социал-демократов за границей», тенденциозно освещенные историками предшествующих поколений, выяснены причины распространения «экономизма» и его реальное влияние на формирование социал-демократического мировоззрения. Исследованы логика «кружкового» мышления, составные части политического лидерства в эмиграции, понимание партийным руководством и рабочим активом проблемы соотношения экономической и политической борьбы против российского самодержавия.

Ключевые слова: съезды и конференции РСДРП, российская социал-демократическая эмиграция, «экономизм», «Союз российских социал-демократов за границей».

У 1898–1901 рр. у середовищі російської соціал-демократичної еміграції відбувалися доленосні події, пов'язані з бажанням молодих і активних, вихованих в умовах російської дійсності, місцевих партійних працівників відновити РСДРП та намаганням групи «Визволення праці» не втратити політичне лідерство. У 1898 р. відбувся I з'їзд «Союзу російських соціал-демократів за кордоном» (далі – «Союз»), результатом якого стало послаблення ролі групи «Визволення праці» у РСДРП та посилення позицій «молодої» еміграції – прихильників «економістського» напрямку в робітничому русі. Проте перевага «економістського» мислення не була тоді настільки явною та остаточною, щоб стверджувати про суцільне панування «економістів» у лавах «Союзу».

У радянській історіографії події після I з'їзду «Союзу» отримали в цілому однозначне тлумачення. Я. Волін [6], Є. Ольховський [19], П. Лепешинський [16], Л. Шіріков [29] у своїх працях доводять правильність позиції групи «Визволення праці» в її боротьбі з опортунізмом керівних органів «Союзу», критики «економізму» в російському соціал-демократичному русі.

У 70–80-х рр. ХХ ст. загальний стан наукової розробки проблеми визначали дослідження відомого ленінградського науковця Ю. Арсенєва – автора монографії [3], докторської дисертації [4], багатьох статей [1; 2]. Передусім слід зазначити, що теоретико-методологічну основу концепції радянських істориків складала положення праць В. Леніна. У радянській історіографії історії РСДРП його вважали «першим істориком партії», а процес розвитку історико-партійної науки – усвідомленням і відтворенням у конкретних наукових дослідженнях ленінської концепції. Дійсно, Ленін, піддаючи нищівній критиці «економізм» від моменту його появи в РСДРП, став своєрідним «літописцем» історії «економістів». У ленінській публіцистиці зафіксовано кожен скільки-небудь значний крок «економістів» або їх лідерів. В. Ленін завжди намагався мати якомога більше інформації про своїх опонентів, їх сильні або слабкі позиції, оскільки був упевнений, що всебічне вивчення супротивника – неодмінна умова успішної боротьби проти нього. Твори Леніна – дійсно неоціненне, проте необ'єктивне джерело. Лідер «іскрівців» завжди всіляко підкреслював або свідомо роздмухував «негатив» суперників. Використовуючи їх неправильні кроки чи вислови, він навмисно «пересмикував» або коментував на власну користь думки опонентів. Правда, так само неодноразово чинили всі учасники розглядуваних подій, оскільки «закони» міжфракційної боротьби були суворими, вони просто ламали одних, інших же загартовували ще більше. Так, у вересні 1900 р. завідувач закордонної агентури МВС Росії П. Рачковський, аналізуючи перебіг конфлікту між групою «Визволення праці» та «Союзом», застерігав, що обидві сторони, виступаючи перед емігрантами із заявами або листами, висвітлювали ті чи інші факти вкрай упереджено, на свою користь [18, с. 93]. Звісно, керівнику політичного розшуку за фахом належало бути абсолютно об'єктивним.

Крім того, необхідно враховувати особистісні риси характеру, індивідуальність того чи іншого лідера або його літературно-публіцистичний хист. В. Логінов, досліджуючи ранній період революційної діяльності В. Леніна, звернув

увагу на «модель» його поведінки: у стосунках з оточенням він не дотримувався правил «дипломатичного протоколу і церемоніалу», інших умовностей. До друзів і соратників ставився безмежно делікатно й із повагою. Якщо ж когось вважав недругом або ворогом, то не міг приховувати своєї іронії і неприязні. І у той же час – абсолютна відсутність особистої гордовитості, самовпевненості та пихатості [17, с. 211, 212, 215, 229, 260–261]. У подальші роки, коли В. Ленін став загальноновизнаним лідером російських соціал-демократів, ці риси часто впливали на перебіг міжфракційної або міжпартійної боротьби. Про них ми, сучасні дослідники, не можемо забувати, коли читаємо його твори і твори політичних опонентів або різноманітні мемуари.

Ленінські погляди на «економізм» поділяли багато відомих на той час партійних публіцистів, які коментували або доповнювали настанови свого лідера. Усі вони разом працювали у жанрі політичної публіцистики, створюючи «історію сьогодення» як первісний ескіз майбутньої більш фундаментальної і наукової історії свого часу. Недоліки цього ескізу були цілком очевидні: обмеженість джерельної бази, поспішність висновків, політична актуалізація і загостреність, неприхована тенденційність тощо. Майбутні покоління професійних істориків мали виправити названі недоліки, проте цього не сталося. На фоні небаченого розширення і поглиблення тематики наукових досліджень, уведення у науковий обіг нових документів та історичних фактів ленінські оцінки й оцінки його соратників було закріплено, увічнено й перетворено на найвищий критерій істини, методологічну основу для «працівників ідеологічного фронту». Їх цитування підмінило аналіз фактів. Вони стали своєрідним «вироком історії». Так, в узагальненій характеристиці «Союзу» та редакції «Рабочего Дела», поданій до повного зібрання творів В. Леніна, читаємо, що після I з'їзду РСДРП (1898) у лавах «Союзу», визнаного з'їздом закордонним представником партії, більшість захопили опортуністичні елементи – «економісти», або так звані «молоді». Вони відмовилися від підтримки «Маніфесту» з'їзду, оскільки боротьбу за політичну свободу виголошено в ньому як найближчу ціль соціал-демократії. З квітня 1899 р. «Союз» почав видавати журнал «Рабочее Дело». Редакція журналу (Б.Кричевський, В. Іваншин, П. Теплов та ін.) – закордонний центр «економістів» – підтримувала лозунг Е. Бернштейна щодо «свободи критики» марксизму, пропагувала опортуністичну ідею підпорядкування політичної боротьби пролетаріату економічній, схилилася перед стихійністю робітничого руху, не визнавала керівну роль партії. На II з'їзді РСДРП (1903) представники «Союзу», члени редакції «Рабочее Дело» займали крайні опортуністичні позиції [14, с. 458, 465–466]. Але ж повернімося до праць Ю. Арсеньєва. Віддаючи належне шанованому в ті часи науковцю, поставимо декілька питань. Якщо, за Арсеньєвим, «економісти» являли собою суцільне опортуністичне середовище в російській соціал-демократичній еміграції, тоді чому Г. Плеханов, такий принциповий лідер РСДРП, та його прибічники не припиняли діяльність, спрямовану на об'єднання з «Союзом»? Які особистісні риси прискорювали або загальмовували вирішення питання щодо остаточного розриву революційного напрямку з опортуністичним? Отже, зарано вважати історію «Союзу» остаточно «відпрацьованою» проблемою. Деякі історіографічні оцінки мають бути уточнені.

Об'єкт даної статті – російська соціал-демократична еміграція в 1898–1901рр. Предмет – «Союз російських соціал-демократів за кордоном». Суть написання статті – комплексний і неупереджений аналіз історичних та історіографічних джерел, які відображають різноманітні й суперечливі факти про діяльність «Союзу» на «гуртковому» етапі історії РСДРП. У статті поставлено такі завдання: з'ясувати мотивацію оцінок «Союзу» радянською історіографією як закордонного центру «економізму» та «опортунізму» в РСДРП, «прискорювальні» і «стримувальні» фактори поширення «економізму» і його реальний вплив на формування соціал-демократичного світогляду в еміграції; розкрити логіку «гурткового» мислення тодішніх керівників, визначити складові елементи політичного лідерства в російській соціал-демократичній еміграції; дослідити розуміння керівництвом «Союзу» проблеми співвідношення економічної та політичної боротьби пролетаріату.

Оскільки процес формування «економізму» як ідейної течії в РСДРП пов'язують із ім'ям К. Кускової, доцільно нагадати про деякі факти її біографії. У 1894–1895 рр. вона зацікавилась марксизмом, а в 1897–1898 рр., проживаючи у Берліні, разом із чоловіком С. Прокоповичем за рекомендацією Г. Плеханова вступила до місцевої групи «Союзу». Але програму організації подружжя категорично не сприйняло. У 1899 р. сім'я, повернувшись до Росії, розгорнула пропаганду особистих поглядів. Задля ознайомлення досить вузького кола однодумців у Петербурзі К. Кускова стисло виклала у письмовій формі, зовсім не призначеній для друку, свою політичну платформу – так зване «Credo». Ця назва була присвоєна творові без відома авторки. Одну з копій тексту «Credo» передали В. Леніну, реакція якого загальновідома. У «Протесті російських соціал-демократів» він зазначав, що «в останній час серед російських соціал-демократів помічаються відступи від тих основних принципів російської соціал-демократії, які були проголошені як її засновниками та передовими борцями-членами групи «Визволення праці», так і соціал-демократичними виданнями російських робітничих організацій 90-х років... Російські соціал-демократи повинні оголосити рішучу війну всьому колу ідей, які знайшли своє відображення в «credo»...» (тут і далі переклад наш. – Ю. К., С. П.) [14, с. 165, 173]. Плеханов, у свою чергу, вимагав вивести соціал-реформістів, ревізіоністів зі складу «Союзу».

Таким чином, напружені відносини групи «Визволення праці» з «молодою» еміграцією, по-перше, не можна механічно пов'язувати з виступом К. Кускової, а по-друге, – не всі члени «Союзу» одностайно підтримували «економізм». Звернемо увагу на важливий, на наш погляд, факт: К. Кускова і С. Прокопович, перебуваючи за кордоном, не належали до когорти провідних діячів соціал-демократичної еміграції, не входили до складу керівного ядра – адміністрації «Союзу» або редакції «Рабочего Дела». Отже, вони не користувалися жодними організаційними інструментами для поширення своїх поглядів.

Крім теоретичного складника – проблеми визначення співвідношення політичної та економічної боротьби російського пролетаріату в нових умовах і відповідних завдань російської соціал-демократії – у конфлікті відігравали величезну роль й інші системні чинники. Це – боротьба за політичне лідерство із застосуванням будь-яких засобів та методів, організаційну незалежність

(принаймні автономність) груп однодумців, матеріальне забезпечення діяльності «своєї» фракції – зовсім не «дріб'язкові чвари» партійних працівників на етапі «гурткової» фази будівництва РСДРП, які були відірвані від російського ґрунту. Хоча звичайний людський «негатив» також мав місце.

Отримавши перемогу на I з'їзді «Союзу», представники «молодої» еміграції спробували закріпити її, посилюючи свій вплив в емігрантських колоніях у країнах Західної Європи, у першу чергу Швейцарії. Так, наприкінці 1898 р. в усі міста зі значними скупченнями російської молоді було розіслано листівку під назвою «Резолюції та інструкції, дані редакції з'їздом членів «Союзу російських соціал-демократів» в 1898 році». У цьому документі підкреслено, що «економічна боротьба робітничого класу є основою масового робітничого руху... Редакція повинна з'ясувати, що економічна боротьба – це головна умова зростання масового робітничого руху і є в той же час найбільш могутнім засобом широкого політичного впливу на маси» [11, арк. 1]. Редакція у даному випадку – група партійних працівників із середовища «молодої» еміграції (Б. Кричевський, П.Теплов, В. Іваншин), яким було доручено налагодити видання нового друкованого органу «Союзу». У розглядуваний період позиції прихильників групи «Визволення праці» в Росії були значно послаблені, у той час як послідовники «економізму» отримували набагато більшу підтримку з боку соціал-демократів на батьківщині. Причини цього явища полягали в тому, що, по-перше, успіхи робітничого руху наприкінці 1890-х рр. були пов'язані саме з економічними питаннями, по-друге, були заарештовані провідні діячі РСДРП, які відстоювали пріоритет саме політичної боротьби. Привертає увагу зауваження В.Леніна цього періоду щодо значення страйків у Росії. «Робітничі страйки, – писав він, – стали в Росії в останні роки надзвичайно частими. Не залишилося жодної промислової губернії, де не було б по декілька страйків. А у великих містах страйки не припиняються взагалі» [13, с. 288].

Безумовно, нове покоління соціал-демократичних керівників мало набагато гіршу теоретичну підготовку. Певну провину слід покласти на групу «Визволення праці», яка не зуміла налагодити транспортування революційної літератури до Росії. Як зазначено в листі відомого діяча народництва Л. Бейтнера у березні 1899р. рішення про зміну редакції відбулося «під впливом вимоги із Росії, з якої видно, що російські члені Російської соціал-демократичної робітничої партії не поділяють поглядів Плеханова і, взагалі, невдоволені його редакторством» [9, спр. 6. ч. 359, арк. 5]. Зниження популярності групи «Визволення праці» визнавав й активний учасник революційного руху, а згодом історик і партійний публіцист П. Лепешинський, який у своїй праці «Економісти» був змушений наголосити, що «у «молодих» була... перевага у тому, що більшість з них недавно приїхала з Росії, вела жваву переписку з друзями й товаришами по роботі, що залишалися на місцях, і користувалися моральною та матеріальною підтримкою місцевих організацій» [16, с. 25].

Отже, з початку 1899 р. ситуація для групи «Визволення праці» та її нечисленних прихильників в еміграції склалася вкрай важка. У цих умовах Г.Плеханов та його товариші намагалися будь-що ускладнити роботу «молодої» еміграції в організації нового друкованого органу, який би пропагував їх погляди.

Перш за все це стосувалося женеvської типографії, яка видавала соціал-демократичну літературу. Так, навесні 1899 р. розпочалися перемовини щодо передачі типографії новій редакції. Група «Визволення праці» відмовилася оплачувати борги старої редакції, що ставило нових видавців у вкрай тяжке становище. Заслуговує на увагу мотивування з боку П. Аксельрода подібної відмови. Борги, які накопичилися внаслідок «ворожості та наклепів» з боку «молодої» еміграції, руйнували «виробничу діяльність» всередині «Союзу» [25, спр. 28, арк. 1]. Таким чином, нова редакція повинна була сплатити боргів на суму приблизно 300 франків. Також групу «Визволення праці» та її прихильників і особисто колишнього завідувача типографії І. Блюменфельда звинувачували в затримці передачі шрифтів, що спричинило зрив видання друкованого органу «Рабочее Дело», умисну затримку публікації літератури взагалі [25, спр. 29, арк.12].

З огляду на грошову заборгованість, яка суттєво ускладнювала поширення нових видань, ще однією проблемою у взаємовідносинах «старої» та «молодої» еміграції стало отримання від російських соціал-демократів із США для групи «Визволення праці» 700 франків, які могли б вирішити питання сплати боргів. Але Г. Плеханов та П. Аксельрод відмовлялися віддавати кошти новій редакції, мотивуючи це тим, що гроші надійшли саме групі, а не «Союзу» і потрібна згода товаришів із Америки для передачі коштів «молодій» еміграції [21, с. 77]. Вирішення цього питання постійно відкладали. Гадаємо, що гроші ніхто не повернув.

Поведінка групи «Визволення праці» та її прихильників призвела до того, що перший номер «Рабочего Дела» вийшов лише у квітні 1899 р., хоча редакційний портфель був переповнений ще у березні. Так, до 5 березня 1899 р. для № 1 «Рабочего Дела» надійшли програмна стаття редакції, складена на основі резолюцій з'їзду РСДРП, статті «Сучасне становище на Заході», «Боротьба царського уряду з «буйством та свавіллям» селян», «З приводу «мирної» пропозиції царя», кореспонденції з Петербурга, Тули, Катеринослава, Уралу, Полтави, Києва, Риги, Пермі – усього 29 найменувань [23, спр. Е.3.84, арк. 1]. Затримка з виданням призвела до того, що частину матеріалів забрали автори, а інша продовжувала чекати свого часу. У цілому політика групи «Визволення праці» дала результат. Про це свідчить лист одного з керівників «Союзу» Ц.Копельзона, у якому йшлося, що «звідусіль невдоволення, дуже погано йдуть справи в «Союзі». В значній мірі в цьому винна редакція із-за своєї крайньої повільності в роботі» [25, спр. 23, арк. 13]. Один із лідерів «Союзу» П. Теплов у листі Б. Кричевському навесні 1899 р. також підкреслив, що «не випустивши до сих пір «Рабочее Дело», нова редакція дуже оскандалилася в очах російських робітників» [25, спр. 24, арк. 3].

Одночасно «стара» еміграція активно консолідувала своїх однодумців. Характерними рисами політики Г. Плеханова та П. Аксельрода були постійні публічні звинувачення опонентів у опортунізмі, бернштейніанстві, відмові від політичної боротьби. Слід зауважити, що подібна критика була розрахована не тільки на прихильників у Росії, але й на соціал-демократів Західної Європи. Про це свідчить лист одного з лідерів «молодої» еміграції В. Акімова

Б. Кричевському – одному з редакторів «Рабочего Дела» – у вересні 1899 р., у якому він підкреслює, що «головна неприємність, яку потрібно очікувати – це плеханівські «викриття» у всіх органах європейської соціал-демократії» [25, спр. 31, арк. 7].

Протягом 1899 р. відносини між «старою» та «молодою» еміграцією стрімко погіршувалися. Можна відзначити, що єдине, що ще продовжувало іноді об'єднувати соціал-демократів в еміграції, була боротьба з неонародництвом, а саме із «Закордонним союзом соціалістів-революціонерів», створеним Х.Житловським у Берні у 1894 р. Про це свідчать листи одного з керівників «Союзу» Ц. Копельзона Г. Плеханову влітку 1899 р. [8, с. 148–153]. Якщо ж проаналізувати листування між адміністрацією «Союзу» та Г. Плехановим і П. Аксельродом, то можна дійти висновку, що нічого, крім взаємних звинувачень, у цих листах немає. Саме тому дещо дивними видаються слова з листа Г. Плеханова керівництву «Союзу» 17 вересня 1899 р., у якому він оголошує про «припинення тих дружніх стосунків, які існували до сих пір між нами» [28, с. 177].

Отже, восени 1899 р. група «Визволення праці» пішла на відкритий розрив із «молодою» еміграцією. Це стало можливим, на думку закордонної агентури Департаменту поліції, тому, що на кінець року позиції групи в Росії в середовищі соціал-демократів стали посилюватися [8, с. 324]. Ураховуючи ситуацію, що складалася тепер не на користь «молодої» еміграції, її представники були змушені у вересні розпочати перемовини з групою «Визволення праці». Г. Плеханову та його прихильникам було запропоновано 2000 франків на рік на видання власної літератури; типографія «Союзу» зобов'язувалася друкувати самостійні видання групи «Визволення праці» у розмірі 20 аркушів на рік накладом 2000 примірників. У відповідь Г. Плеханов зажадав прийняття до складу «Союзу» 6 нових членів – прихильників групи «Визволення праці», а також запровадження практики, коли приймання кожного нового члена організації супроводжувалося б обов'язково відповідним прийманням прихильника групи. Необхідно проаналізувати кількісний та персональний склад «Союзу», щоб з'ясувати, наскільки він дійсно мав перекид у бік «молодої» еміграції. Наприкінці 1899 р. усього у складі організації перебували 23 члени, із яких 8 осіб – прихильники групи «Визволення праці», а 15 – «Рабочего Дела» [23, спр. Н.6.171, арк. 1]. Крім того, Г. Плеханов озвучив вимогу повернути групі «Визволення праці» всі видання, опубліковані до появи «Союзу» [25, спр. 31, арк. 2]. У проекті угоди, запропонованої групою «Визволення праці», яка більше нагадувала ультиматум, було прописано встановлення такого порядку виборів адміністрації, за якого кожен півроку прихильники групи мали б більшість [26, с. 379–380]. Такі надмірні, на думку адміністрації «Союзу», вимоги унеможливили подальше продовження переговорів. 17 вересня 1899 р. Г. Плеханов у листі В. Акімову, Ц. Копельзону та Й. Міллю оголосив, що група «Визволення праці» розриває всі стосунки з адміністрацією «Союзу» і вимагає повернути типографію та всі видання, надруковані до листопада 1898 р. [28, с. 177]. Щоправда, від старої друкарні на той час уже нічого не залишилося, а новий шрифт було придбано за допомогою цюрихського гуртка [23, спр. В.223.14, арк. 1]. Для виправдання своїх дій

Г.Плеханов написав статтю «Історія розколу в «Союзі російських соціал-демократів», де ґрунтовно виклав як причини розколу, так і завдання революційних марксистів. Стаття закінчувалася словами, які були повністю втілені в життя, а саме: «розрив став неминучим» [28, с. 46]. Ц. Копельзон намагався умовити Г. Плеханова повернутися за стіл переговорів, вважаючи цілком справедливо, що розкол послабить позиції соціал-демократів узагалі та їх боротьбу з неонародниками в особі соціалістів-революціонерів [8, с. 152]. Але всі зусилля виявилися марними.

Аналізуючи ситуацію, що склалася в «Союзі» наприкінці 1899 р., слід звернути увагу на те, що Г. Плеханов і його прихильники в момент розриву відносин діяли не «за правилами», розраховуючи на підтримку соціал-демократів у Росії. Проте в даний період нічого подібного не сталося. У листі до Г.Плеханова один із найстаріших емігрантів Б. Членов у листопаді 1899 р. зазначав, що за свідченнями соціал-демократів, які нещодавно прибули з батьківщини, більша частина організацій продовжувала підтримувати «рабочедельцев». «Організації ці, – писав Б. Членов, – не розуміють, для чого група «Визволення праці» роздуває чвари у той час, коли принципових розбіжностей між групою і молодими не видно. Я вважаю, що за них вступиться більшість російських організацій, і на їх боці опиниться вся чи майже вся публіка за кордоном» [20, с. 220]. Складність становища визнавав і сам Г. Плеханов, який у грудні 1899 р. писав у США С. Інгерману про те, що «наше становище тепер важче, ніж коли-небудь» [10, с. 10]. Але ж, як і раніше, верх брала пихатість «батьків-засновників». В. Засулич зазначала, що «літературу для російської «маси» вони («молоді». – *авт.*) випустили з рук... а та *третьорядна* (виокремлення наше. – *авт.*) література для інтелігенції, якою вони займаються, відразу набридла б, як тільки з'явилася б справжня інтелігентська література» [8, с. 243]. Вона ж у вересні 1899 р. із зневагою писала Л. Дейчу, що «розлучилися ми тут з тутешніми. Головний контингент їх – «патріоти Мінсько-Віленської батьківщини» [7, с. 264].

Традиційно поведінку Г. Плеханова, його товаришів у цілому пояснюють необхідністю безкомпромісної боротьби проти «економізму» – нової ідейної течії в РСДРП. Головна претензія до редакції «Рабочего Дела» – її спроби примирити на сторінках журналу прихильників як революційного марксизму, так і «економізму», що було, на думку членів групи «Визволення праці», неприпустимо [23, спр. В.272.3, арк. 3]. Дійсно, жорстке протистояння з теоретичних питань між різними гуртками і групами було іманентною рисою розвитку російської соціал-демократії, адже до цього часу ніхто не створив завершеної доктрини «російського соціалізму». Більше того, з огляду на виступи Е. Бернштейна проблема співвідношення політичної та економічної боротьби робітничого класу набула особливої гостроти і в середовищі європейської соціал-демократії. Так, В. Курнатовський у листі до О. Окулової у грудні 1899 р. відверто писав про неможливість поблажливого ставлення до бернштейніанства в Росії [5, с. 61]. Видатна діячка польського та міжнародного соціалістичного руху Р. Люксембург у листі до Я. Тишки повідомляла, що обов'язково писатиме статтю про загрозу ідей Е. Бернштейна для російської соціал-демократії [22, с. 104]. Для

об'єднання прихильників революційної соціал-демократії в Петербург, за допомогою О. Калмикової, приїхала В. Засулич [24, спр. 52, арк. 24].

У листопаді 1899 р. Г. Плеханов, намагаючись створити нову організацію і видавати спеціальний друкований орган, відвідав Мюнхен та зустрівся з групою І.Блюменфельда. Проте спроба виявилася невдалою, і Г. Плеханов заявив М.Сущинському про своє бажання повернутися в «Союз», узяти участь у підготовці II з'їзду. За матеріалами закордонної агентури, зміна вектора поведінки Г. Плеханова була зумовлена небажанням Центральної Російської соціал-демократичної організації у Петербурзі підтримувати автономістські настрої «батька російської соціал-демократії» щодо «Союзу». Більше того, було запропоновано перенести проведення II з'їзду на квітень 1900 р., розбудовувати відносини між групою «Визволення праці» і «Союзом» на федеративних засадах. Дехто висловлював підозру, що Г. Плеханов уже тоді мав на меті не тільки захопити керівництво «Союзом», але і підпорядкувати собі Центральну Російську соціал-демократичну організацію у Петербурзі. У січні 1900 р. він отримав інструкції щодо підготовки угоди між групою «Визволення праці» та «Союзом», яка передбачала: визнання обох організацій, як і раніше, частинами РСДРП, а «Рабочего Дела» – закордонним офіційним партійним органом із місцем розташування в Женеві; поновлення редакції «Рабочего Дела» у складі Б.Кричевського, В. Іваншина, П. Теплова, Г. Плеханова; установа права групи «Визволення праці» на щомісячне видання двох друкованих аркушів під власною редакцією та обов'язкової квоти для неї у складі адміністрації «Союзу»; визначення обсягу щорічного фінансування групи «Визволення праці» у 2000 франків [18, с. 40–42]. Таким чином, можна зробити висновок, що «Союз» пішов на поступки на користь Г. Плеханова. Проте мир тривав не довго. У лютому-березні 1900 р. Г. Плеханов, вирішивши загострити проблему боротьби з «економізмом» у РСДРП, видав збірку матеріалів під назвою «Vademecum для редакції «Рабочего Дела», яка була спрямована не тільки проти «молодої» еміграції, але і проти петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» і редакції газети «Рабочая Мысль», у той час розташованій за кордоном. З огляду на недозволенний стиль і мову ця брошура викликала загальне обурення в емігрантському середовищі. Її автор докладно цитував приватні листи опонентів, звинувачував їх в еkleктизмі, толерантності до ідеологічної плутанини та організаційного розладу, відсутності поваги до ортодоксальної теорії. Доходило навіть до відвертих образ.

5 (18) квітня 1900 р. у Женеві відбувся II з'їзд «Союзу», в якому взяли участь найвідоміші на той час партійні працівники російських і закордонних організацій: В. Акімов, П. Аксельрод, М. Бауман, Б. Гінзбург, Е. Гуревич, Ю. Ефрон, В.Іваншин, А. Казарін, Ц. Копельзон, Б. Кричевський, І. Пескін, Г. Плеханов, Д.Рязанов, Ю. Стеклов, М. Сущинський, К. Тахтарьов, П. Теплов, А. Якубова та ін. Головне завдання з'їзду – обговорення й прийняття програми об'єднання «Союзу», петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та групи «Визволення праці», що ототожнювали тоді з відтворенням РСДРП у цілому.

Серйозну підготовчу роботу провели напередодні з'їзду В. Акімов, В. Іваншин, Б. Кричевський, М. Сущинський, П. Теплов та ін. Акімов, наприклад, під час зустрічі з К. Тахтарьовим доводив, що редакція газети «Рабочая Мысль» і петербурзький «Союз боротьби за визволення робітничого класу», переймаючись виключно покращенням економічного стану робітників, припустилися величезної помилки. У спеціальній записці він наполягав на тому, що необхідно змінити редакційний курс «Рабочей Мысли», оскільки поліпшення економічного стану робітничого класу в Росії залежить від досягнень політичної боротьби, а отже, сили соціал-демократів необхідно спрямувати на боротьбу проти російського уряду. Вже у Женеві на початку роботи з'їзду В. Акімов, Д. Рязанов, Ю. Стеклов, М.Сущинський, К. Тахтарьов і А. Якубова, долаючи певні розбіжності та нейтралізуючи майбутній натиск групи Плеханова, висунули пропозицію щодо визнання політичної боротьби замість економічної основним принципом робітничого руху і революційної діяльності соціал-демократів, переконали делегатів у необхідності внесення указаних змін у програму петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу».

Деклароване об'єднання на з'їзді не відбулося. Можливо, Г. Плеханов до того часу навіть гадки не мав, що його «Vademecum для редакції «Рабочего Дела» перетвориться на бумеранг. Переважна більшість делегатів, визнаючи брошуру «необережною витівкою», вимагали її знищення. Відмовляючись від спільної роботи з Г. Плехановим, вони прийняли рішення про виведення групи «Визволення праці» з лав «Союзу».

Як відреагував на розкол у Закордонному союзі російських соціал-демократів В. Ленін? В однойменній статті, написаній восени 1900 р., він, підтримуючи Г. Плеханова, умисно ухилився від детального розгляду перебігу конфлікту: «Ми не будемо входити до подробиць питання щодо причин розколення. Зазначимо лише хибність стільки поширеного та стільки важкого звинувачення, нібито Плеханов захопив типографію Союзу. Насправді розпорядник типографії відмовився тільки віддати її повністю одній із частин Союзу, що розколовся, і обидві сторони незабаром самі поділили між собою типографію. Найбільш суттєвим, з нашої точки зору, є той факт, що «Рабочее Дело» не мало рації по суті полеміки: воно помилково заперечувало існування «економістського» напрямку, воно дотримувалось помилкової тактики замовчування крайнощів цього напрямку та утримувалося від відкритої боротьби проти нього» [15, с. 384]. У даній статті не все зрозуміло, адже сам Г. Плеханов визнавав, що в новій редакції «Рабочего Дела» із трьох редакторів Б. Кричевський та П. Теплов не були «економістами», до останніх можна було віднести лише В. Іваншина [28, с. 45]. Можливо, деяких подробиць В. Ленін дійсно тоді не знав. У доповіді П. Рачковського від 14 (27) вересня 1900 р. читаємо: «За попередньою угодою сторін, які сперечалися, склад, архів і типографія, що належали раніше Союзу соціал-демократів, були розподілені на дві частини, причому Плеханов захопив собі левову частку революційного майна, що спричинило ще більший розбрат та чвари» [18, с. 74]. Припускаємо, що мали місце інші спонукальні мотиви.

У період заслання (1897–1900) В. Леніна непокоїла ситуація, зумовлена «хитаннями думки» – посиленням позицій «економістів». Спершу йому здавалося, що протистояння «старих» і «молодих» було поодиноким та випадковим, але на практиці проблема виявилася більш серйозною. В умовах активізації пролетарського руху всюди закономірно поставало питання про співвідношення «самостійних робочих об'єднань» і соціал-демократичної інтелігенції. У багатьох країнах Західної Європи ватажки робітників висунули гасла боротьби проти «інтелігентської диктатури» у партії [17, с. 230–233, 268–269, 272, 326–334, 338–344, 408–411]. Після завершення заслання «літературна група» у складі В. Леніна, Ю. Мартова і О. Потресова розгорнула активну діяльність, спрямовану на видання за кордоном загальноросійської політичної газети як провідної ланки у справі партійного відродження. Усі троє були, безперечно, дуже різними, але вони нібито доповнювали один одного. В. Ленін цінував О. Потресова за високий інтелектуалізм і широку ерудицію, Ю. Мартова – за людську життєстійкість і публіцистичний талант. Обидва тягнулися до В. Леніна за його дар відчувати потреби реального життя, за ґрунтовність. Між ними – безумовно, яскравими особистостями – були деякі розбіжності, але не з головних на той час питань. Група стрімко набувала авторитет в Росії і за кордоном. До її думки прислухалися навіть опоненти. Членам групи здавалося, що по поверненні із заслання на них чекає якщо не вороже, то насторожене ставлення з боку «практиків». Здавалося також, що «критиків», яких оцінювали не інакше як безпосередніх супротивників, підтримувала переважна більшість молодих «практиків». Але сталося несподіване: не тільки молоді «практики», а й самі теоретики – «критики» зустрічали членів групи як визнаних керівників пролетарського руху. Для членів групи констатація цього факту стала гарним сигналом: необхідно не відгороджуватися від таких соціал-демократів, а навпаки, залучати у свої лави [17, с. 362–363, 365–366].

У 1900 р. «моментом істини», або «моральною лазнею», стало для «літературної групи» спілкування з Г. Плехановим [17, с. 383–394]. Точніше, це був «охладжувач» для В. Леніна та О. Потресова, які брали безпосередню участь у переговорах щодо складу колегії, редакційної політики взагалі. Авторитет Г. Плеханова, загального кумира й улюбленця соціал-демократів Росії у 80–90-х рр., страшенно похитнувся. Деякі лідери «економістів», які в ті роки дискутували з В. Леніним, визнавали, що відтепер вождем російського соціал-демократичного руху був уже він, а не Г. Плеханов. Отже, В. Ленін сповна відчув на собі диктаторські звички та інтриганські методи Плеханова, але ніколи не виставляв себе першим, не відгороджувався від своїх товаришів. Питання про розподіл «лаврових вінків» його не тривожило, оскільки цікавили більш значущі проблеми. Статтю «Розкол у Закордонному союзі російських соціал-демократів» було написано в той час, коли остаточно вдалося вирішити головну проблему – видання газети «Искра». (До речі, статтю опубліковано у № 1 газети). Гадаємо, що В. Ленін, підтримуючи Г. Плеханова у конфлікті з більшістю «Союзу», умисно уникав загострення особистих відносин із ним, аби не зашкодити вже вирішеній справі.

Протягом 1900 р. розбіжності з організаційних питань партійного будівництва значно посилювалися. У травні група «Визволення праці» заявила про утворення «Російського соціал-демократичного союзу», який згодом став називатися «Революційна організація „Соціал-демократ”», а у жовтні–листопаді Е. Гуревич, Д. Рязанов та Ю. Стеклов сформували літературну групу «Боротьба» [3, с. 44–47, 154–168]. Крім того, у різних містах європейських країн прихильники редакції «Искры» та «Зари» почали організовувати відповідні групи сприяння. Кожна з названих організацій, будучи впевненою у перевазі власних поглядів, болісно сприймала перспективу «розподілу» свого впливу з іншими, намагалася об'єднати навколо себе якомога більше «вірних соратників», хоча насправді серед них виявлялося чимало випадкових осіб, так званих «тимчасових попутників». Тому досягти згоди на рівні керівництва було вкрай складно. З одного боку, у цьому була певна логіка, а з іншого – керівництво чітко усвідомлювало необхідність загального об'єднання, бодай пошуку узгоджених практичних дій, чого вимагали місцеві партійні активісти, які страждали від дезорганізації. Але ж будь-якому кроку до об'єднання або координації роботи завжди передувало визначення теоретичних засад. Кожна організація пропонувала власну «принципову угоду», оскільки була переконана в тому, що остаточне з'ясування між собою перш за все теоретичних питань – платформа революційної діяльності, основа керівництва нею. Проте ця впевненість у деяких випадках доводила учасників теоретичних дискусій до абсурду. Джерела такого явища слід пов'язувати з умовами підпілля та еміграції, за яких діяла російська соціал-демократія.

У першій половині 1901 р. до об'єднавчого процесу долучилася літературна група «Боротьба». За її ініціативою у червні 1901 р. у Женеві зібралися представники «Союзу» (Б. Кричевський, В. Акімов), «Революційної організації „Соціал-демократ”» (Б. Гінзбург), редакції «Искры» – «Зари» (Ю. Мартов), «Боротьби» (Е. Гуревич, Ю. Стеклов), Закордонного комітету Бунду (В. Коссовський, А. Кремер, Й. Мілль) для відпрацювання принципів майбутньої угоди і спільної діяльності [3, с. 172–182].

З огляду на суть і завдання даної статті звертаємо увагу на вихідні моменти, які визначали зміст прийнятих рішень. Організації-учасники констатували, що між ними не існувало суперечок із принципових і тактичних питань, які б заважали спільній роботі, і вони завжди відстоювали принципи, закладені групою «Визволення праці». Більше того, особливо було підкреслено головну заслугу «Союзу» перед російським пролетарським рухом – позитивні результати видавничої та організаційної діяльності, спрямованої на об'єднання соціал-демократичних організацій за кордоном. Усі без винятку визнавали принципи наукового соціалізму, рішуче відкидали будь-які спроби внесення опортунізму («економізму», бернштейніанства, мільєранізму) до класової боротьби пролетаріату. Спираючись на «Маніфест» I з'їзду РСДРП і традиції російської соціал-демократії, учасники зборів визнали, що найголовнішим політичним завданням робітничого класу Росії має стати повалення самодержавства як необхідна і попередня умова його повного соціального визволення, а соціал-демократія, у свою чергу, повинна забезпечувати керівництво усіма проявами

боротьби пролетаріату проти політичного, економічного та соціального гніту заради перетворення невдоволення та обурення робітничого класу на свідому боротьбу за демократичну республіку і соціалістичний лад.

Організації-учасники надали зборам своїх представників статус прелімінарної конференції і офіційно заявили про створення Закордонного комітету РСДРП. 21–22 вересня (4–5 жовтня) 1901 р. у Цюріху проходив так званий «об'єднавчий» з'їзд закордонних організацій РСДРП. Серед делегатів – увесь тодішньої «цвіт» російської соціал-демократичної еміграції: 16 членів «Союзу» – Б. Кричевський, О. Мартинов, В. Акімов, М. Коган, В. Іваншин, І. Пескін, І. Біск та ін. (у тому числі 5 від Закордонного комітету Бунду: А. Кремер, В. Коссовський, Ц. Копельзон, А. Мутник, Й. Мілль), 8 членів «Революційної організації „Соціал-демократ”» Б. Гінзбург, Г. Лейтейзен, Л. Аксельрод та ін. (у тому числі 3 члени групи «Визволення праці» – Г. Плеханов, П. Аксельрод, В. Засулич), 6 членів Закордонної організації «Искры»–«Зари» (В. Ленін, Ю. Мартов, Н. Крупська, Ф. Дан та ін.), 3 члени літературної групи «Боротьба» (Д. Рязанов, Ю. Стеклов, Е. Гуревич).

Радянські історики (Ю. Арсеньєв і т. д.) висвітлювали історію з'їзду крізь призму ленінської критики «економізму» [3, с. 186–190]. З'їзд не виправдав своєї назви «об'єднавчого». Скоріше, навпаки. Учасники остаточно розсварилися між собою. Покинувши засідання з'їзду, представники «Революційної організації „Соціал-демократ”» та Закордонної організації «Искры»–«Зари» місяцем пізніше, у листопаді 1901 р., об'єдналися в нову організацію – «Закордонну лігу російської революційної соціал-демократії». Але ж повернімося до «об'єднавчого» з'їзду. Для більш глибокого розуміння ситуації, що склалася на засіданнях з'їзду 21–22 вересня (4–5 жовтня) 1901 р., слід уважніше проаналізувати події 20 вересня (3 жовтня) 1901 р. – приватну нараду членів «Революційної організації „Соціал-демократ”» та Закордонної організації «Искры»–«Зари». В. Ленін був активним її учасником, доповідачем з основного питання – програми з'їзду. За підтримки П.Аксельрода та В. Засулич він рішуче наполягав на необхідності безповоротного розриву будь-яких відносин із «Союзом». Йому опонували Г. Плеханов, Ю.Мартов і Л. Аксельрод, які вважали за можливе об'єднатися з «Союзом» навіть за умов компромісу з непринципових питань. Що ж так розгнівало В. Леніна? Приводом стали статті Б. Кричевського «Принципи, тактика і боротьба» та О.Мартинова «Викривальна література і пролетарська боротьба», опубліковані у вересневому номері «Рабочего Дела» за один-два тижні до з'їзду. (До речі, мало хто читав ці статті в момент їх публікації, переважна більшість делегатів з'їзду дізналася про них лише в Цюріху. В. Ленін неодноразово їх використовував у 1902 р. під час написання книги «Що робити?»). На жаль, дослідники не мають достатньої інформації щодо змісту доповіді В. Леніна на вересневій нараді. Але ж важко повірити в будь-яку можливість несподіваного для учасників тих подій «історичного повороту» Б. Кричевського до «економізму», оскільки він двома-трьома місяцями раніше разом з усіма делегатами прелімінарної конференції виступав проти «економізму», бернштейніанства, мільєранізму, інших ревізій марксизму. «Союз», редакція «Рабочего Дела» неодноразово наголошували на тому, що розбіжності, які мали місце, проявлялися лише в питаннях

організаційного характеру і не мали нічого спільного з «антиполітичною» течією в РСДРП. Доцільно, на нашу думку, акцентувати увагу на суто «гуртковому» мисленні соціал-демократичного керівництва того часу.

На нараді було також поставлено питання, кому доручити виступ із критикою «економізму» вже на самому з'їзді. Спочатку обговорювали кандидатуру Г. Плеханова, але після самовідводу останнього та за його ж пропозицією виступ було доручено В. Леніну. Завідувач закордонної агентури П. Рачковський, висвітлюючи роботу з'їзду, підкреслював, що «бажання кожної окремої фракції посісти провідне місце в новій організації за кордоном перетворило збори делегатів на хаотичний натовп затуплених крикунів, які не розуміли один одного» [12, с. 144]. Секретні доповіді закордонної агентури навіть за наявності безлічі фактичних помилок, спричинених ступенем інформованості того чи іншого «джерела», були набагато об'єктивніші, ніж партійна публіцистика тих часів. Адже інтереси служби потребували неупередженого погляду на події і процеси, що відбувалися в середовищі російської соціал-демократії.

Насамкінець зазначимо, що «Союз російських соціал-демократів за кордоном» заслуговує на «перекваліфікацію» з опортуністичної на революційну організацію РСДРП. Дехто з його членів дійсно відчував на собі вплив «економізму», проте не варто перебільшувати перевагу «економістів» у соціал-демократичній еміграції. Лише В. Іваншин довів свої погляди до крайнього «аполітизму», а самообмеження питаннями поточної економічної боротьби соціал-демократи сприймали не стільки як особливу «ідейну позицію», скільки як визнання власної нездатності перевести проблеми політичної боротьби проти самодержавства у практичну площину. Стримувальними факторами для поширення «економізму» були як теоретичні дискусії, так і політичне пожвавлення перших років ХХ ст. у Росії та країнах Західної Європи. Розбіжності з теоретичних питань часто застосовували для прикриття особистих амбіцій, бажання зберегти і закріпити за собою керівну роль, монополізувати право бути єдиним закордонним представником РСДРП. У відносинах різних організацій однієї партії «спрацьовувала» доведена до абсурду логіка «гурткового» мислення, за якою на міжфракційні чвари, як визнавали деякі учасники подій, ішло набагато більше сил, ніж на боротьбу проти самодержавства. Партійна публіка, захищаючи у першу чергу власну організацію і надаючи особливого значення догмі, відсувала на другий план загальні інтереси революційної боротьби. Сьогодні серйозною перешкодою для подальшого висвітлення вищевказаних питань є поверхові знання стосовно діяльності редколегій журналу «Рабочее Дело» та газети «Рабочая Мысль».

Бібліографічні посилання

1. **Арсеньев Ю. М.** В. И. Ленин и заграничные группы и организации РСДРП в период борьбы за создание и укрепление партии (1900–1905 гг.) / Ю. М. Арсеньев // Второй съезд РСДРП и местные партийные организации России / под общ. ред. Я. Р. Волина. – Пермь, 1973. – С. 207–222.
2. **Арсеньев Ю. М.** В.И. Ленин и заграничные организации партии в период первой революции в России / Ю. М. Арсеньев // Деятельность В. И. Ленина и большевистских

- организаций в годы первой революции в России: межвуз. сб. науч. тр. / редкол.: Я. Р. Волин (гл. ред.) и др. – Пермь, 1980. – С. 134–148.
3. **Арсеньев Ю. М.** Ленин и социал-демократическая эмиграция 1900–1904 гг. / Ю.М.Арсеньев. – М.: Мысль, 1971. – 366 с.
  4. **Арсеньев Ю. М.** Организаторская деятельность В. И. Ленина по сплочению русской социал-демократической эмиграции в борьбе за партию нового типа (1900–1905 гг.): дис. ... д-ра ист. наук / Юрий Михайлович Арсеньев. – Л., 1975. – 416 с.
  5. В революционной ссылке. Документальная хроника / сост. И. Окулова. – Красноярск: Кн. изд-во, 1971. – 288 с.
  6. **Волин Я. Р.** Борьба В. И. Ленина против оппортунизма за создание и укрепление партии нового типа (1894–1904 годы) / Я. Р. Волин. – Пермь: Кн. изд-во, 1965. – 661 с.
  7. Группа «Освобождение труда»: Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча / под ред. Р. М. Плехановой. – М.; Л.: Госиздат, 1926. – Сб. 4. – 418 с.
  8. Группа «Освобождение труда»: Из архивов Г. В. Плеханова, В. И. Засулич и Л. Г. Дейча / под ред. Р. М. Плехановой. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – Сб. 6. – 342 с.
  9. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. ДП. ОО. 1898.
  10. Документы Г. В. Плеханова // Ист. арх. – 1956. – № 6. – С. 3–28.
  11. Институт социологии Российской академии наук. – Фонд архивного хранения. ЦЛ1–192/1899–I–1. Резолюции и инструкции, данные редакции съездом «Союза Русских социал-демократов» в 1898 г.
  12. Красный архив / отв. ред. Я.А. Берзин. – М.: Госиздат, 1934. – Т. 1 (62). – 248 с.
  13. **Ленин В. И.** О стачках / В. И. Ленин // В. И. Ленин. – Полн. собр. соч.– М., 1971. – Т. 4. – 565 с.
  14. **Ленин В. И.** Протест российских социал-демократов / В.И. Ленин // Там же.
  15. **Ленин В.И.** Раскол в Заграничном союзе русских социал-демократов / В. И. Ленин // Там же.
  16. **Лепешинский П. Н.** Экономисты / П. Н. Лепешинский. – М.: Мол. гвардия, 1930. – 48 с.
  17. **Логинов В. Т.** Владимир Ленин: как стать вождем / В. Т. Логинов. – М.: Эксмо; Алгоритм, 2011. – 448 с.
  18. **Меньщиков Л.** Русский политический сыск за границей / Л. Меньщиков. – Париж, 1914. – Ч. I. – 249 с.
  19. **Ольховский Е. Р.** Ленинская «Искра» в Петербурге / Е. Р.Ольховский. – Л.: Лениздат, 1975. – 359 с.
  20. Первая марксистская организация в России – группа «Освобождение труда». 1883–1903. Документы, статьи, материалы, воспоминания / под ред. И. Н. Курбатовой. – М.: Наука, 1984. – 446 с.
  21. Переписка Г. В. Плеханова и П. Б. Аксельрода: в 2 т. / под ред. Р. М. Плехановой. – М.: Изд. Р. М. Плехановой, 1925. – Т. 2. – 304 с.
  22. Р. Люксембург и российское рабочее движение (К 100-летию со дня рождения Розы Люксембург) // Вопр. истории КПСС. – 1971. – № 3. – С. 103–112.
  23. Российская национальная библиотека. Архив «Дома Плеханова». – Ф. 1093.
  24. Российский государственный архив социально-политической истории (Далі – РГАСПИ). – Ф. 12. – Оп. 1.
  25. РГАСПИ. – Ф. 283. – Оп. 1.
  26. Социал-демократическое движение в России: материалы. – М.; Л.: Госиздат, 1928.– Т. 1. – 410 с.
  27. **Спиридович А. И.** История большевизма в России от возникновения до захвата власти. 1883–1903–1917. С приложением документов и портретов / А. И. Спиридович. – Париж: Франко-рус. печать, 1922. – 477 с.
  28. Философско-литературное наследие Г. В. Плеханова: в 3 т. / редкол.: М.Т. Иовчук (гл. ред.) и др. – М.: Наука, 1973. – Т. 1. – 415 с.

29. **Шириков Л. В.** Борьба В. И. Ленина против ревизионизма в период создания марксистской партии в России (1894–1904 гг.) / Л. В. Шириков // Из истории борьбы ленинской партии против оппортунизма: сб. ст. – М., 1966. – С. 41–81.

Надійшла до редколегії 07.12.2014

УДК 94(477) «1900/1903»

А. Г. Перетокін

Придніпровська державна академія будівництва та архітектури

ЕКОНОМІЧНА КРИЗА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ ст. ТА ПОЛІТИКА ЦАРСЬКОГО УРЯДУ З ЇЇ ПОДОЛАННЯ (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЛУЗЕВОЇ ПРЕСИ)

Висвітлено проблему внутрішньої політики царського уряду під час світової економічної кризи в Наддніпрянській Україні на початку ХХ ст. Проаналізовано заходи, уживані царським урядом для подолання кризи та її негативних наслідків.

Ключові слова: внутрішня політика, царський уряд, світова економічна криза, заходи, Наддніпрянська Україна, галузева преса.

Освещена проблема внутренней политики царского правительства во время всемирного экономического кризиса в Надднепрнской Украине в начале ХХ в. Проанализированы мероприятия, которые осуществлялись царским правительством для преодоления кризиса и его негативных последствий.

Ключевые слова: внутренняя политика, царское правительство, всемирный экономический кризис, мероприятия, Надднепрнская Украина, отраслевая пресса.

Після промислового піднесення 90-х рр. ХІХ ст. початок ХХ ст. у Наддніпрянщині, як і в Російській імперії в цілому та всьому світі, відзначено глибокою економічною кризою, наслідки якої позначилися на важкій промисловості. Це була криза надвиробництва, пов'язана з циклічним характером розвитку ринкової економіки. Оскільки Наддніпрянська Україна розвивалася за законами всесвітньої економіки, то кризові явища тут були дуже відчутні. Актуальність нашого дослідження безсумнівна, тому що економічна криза періодично вражає світову і національні економіки різних країн. Необхідно вивчати досвід минулого, зокрема слід проаналізувати заходи, які вживав царський уряд, щоб запобігти важких наслідків нинішньої світової економічної кризи.

Проблема внутрішньої політики царського уряду під час світової економічної кризи на початку ХХ ст. маловивчена. Актуальність даної проблеми обумовлює необхідність її детального вивчення. До розглядуваного питання

зверталися у своїх дослідженнях такі відомі вчені, як І.Ф.Гіндін [3], Д.І.Шполянський [36], М. Я. Гефтер [1], О. О. Нестеренко [16; 17], В.Я. Лаверичев [14], Я. И. Лівшин [15], Л. Є. Шепелєв [34], В. В. Крутіков [13], О. Б. Шляхов [35], І. В. Довжук [6] та інші, але воно не було для них головним; також вони недостатньо використовували матеріали галузевої преси, аналізуючи внутрішню політику царського уряду Російської імперії під час світової економічної кризи на початку ХХ ст.

Суть статті – проаналізувати внутрішню політику царського уряду під час світової економічної кризи на початку ХХ ст., яка охопила гірничу та металургійну промисловість Наддніпрянщини. Для цього необхідно: дослідити заходи, які вживав царський уряд у металургійній та кам'яновугільній галузях промисловості; розглянути програму, запропоновану владою для подолання негативних наслідків світової економічної кризи; проаналізувати урядові розпорядження царського уряду, які стосувалися соціальної сфери робітників гірничої та металургійної галузей промисловості.

Перша світова економічна криза 1900–1903 рр. негативно вплинула і на заводську промисловість Наддніпрянщини. Як головні та характерні ознаки кризи слід назвати: скорочення обсягів виробництва, зниження цін на продукцію, загострення соціальних проблем. Незважаючи на ціни на металургійну продукцію під час кризи 1900–1903 рр., уряд здійснював замовлення на декілька років уперед за незмінними розцінками. Цієї практики дотримувався урядовий Комітет із розподілу замовлень на рейки, кріплення та рухомий склад для залізниць, який було створено у 1902 р. П'ять металургійних підприємств Наддніпрянщини (Російсько-Бельгійського, Новоросійського, Донецького, Брянського та Південноросійського Дніпровського товариств) отримували до 70 % замовлень. Така політика уряду гарантувала цим підприємствам великі прибутки, тому підприємці й надалі вважали вигідними казенні замовлення, а не працювали над задоволенням внутрішнього масового ринку, який не був прибутковий [33, с. 80]. Процес зниження обсягів виробництва висвітлено на сторінках галузевої преси, матеріали якої відтворюють складну ситуацію, яка склалася, наприклад, у Катеринославській губернії. Дані звіту окружного інженера за 1902 р. свідчать, що в Катеринославському окрузі виробництво металу зменшилося вдвічі порівняно з 1901 р., а Верхньодніпровський завод із середини року зовсім припинив свою діяльність [21, с. 6005]. Якщо порівняти випуск металу в Катеринославській губернії під час кризи з випуском металу в 1899 р., тобто до світової економічної кризи, то можна пересвідчитися, що випуск чавуну зменшився в 3,3 разу, а сталі – в 10,8 разу. На Півдні Росії в 1901 р. працювало більше половини доменних печей, у 1902 р., під час загострення промислової кризи, кількість діючих доменних печей скоротилася до 41 %, а у 1903 р. знову зросла, але все одно складала 56 % від загальної кількості [10, с. 7097–7099; 18, с. 6939–6944; 19, с. 7242–7244; 29, с. 6118–6120; 31, с. 101–102; 32, с. 7010–7013].

На сторінках «Горнозаводского листка» (ГЗЛ) висвітлювали дії Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії щодо подолання наслідків кризи. На засіданні Ради з'їзду, яке відбулося 11 березня 1901 р., визначено ці наслідки для регіону та розроблено заходи для покращення стану металургійної промисловості. Було

з'ясовано, що розміщення товарів на ринку металу утруднене, продовжується зниження цін на метали (вони стали нижчі за виробничу вартість). Для поліпшення становища металургійної промисловості було вирішено звернутися до міністрів фінансів, землеробства та державного майна з проханням надати південним заводам казенні замовлення; скасувати замовлення морського та військового відомств для іноземних заводів; скасувати гірничий податок у розмірі 1,5 к. за кожен пуд чавуну [9, с. 4837].

Аналізуючи матеріали галузевої преси, можна дійти висновку, що гірничопромисловці Півдня Росії вбачали вихід із кризи в концентрації виробництва, робочої сили та створенні монополістичних об'єднань. У 1901 р. на 12 великих південних металургійних заводах було зосереджено 96 % усіх робітників металургійної галузі регіону. У 1902 р. утворено синдикат «Продамет» [4, с. 44–56; 5].

Світова промислова криза вплинула також, хоча й меншою мірою, на кам'яновугільну промисловість. Із матеріалів ГЗЛ відомо, що на початку 1900 р., у перший рік економічної кризи, у міністерстві фінансів відбулося засідання, на якому з'ясовували питання про стан кам'яновугільної промисловості. Головуючим на засіданні був керівник департаменту торгівлі та мануфактур В. П. Ковалевський. Він відзначив, «что несмотря на принятые меры таможенной охраны, развитие каменноугольной промышленности не идёт вперёд такими шагами, чтобы удовлетворить все возрастающий рыночный спрос. Положение внутренних рынков в отношении топлива крайне ненормально» [26, с. 4118–4119; 27, с. 4175]. Учасники засідання повинні були розробити заходи, які б могли сприяти розвиткові кам'яновугільної промисловості, зробити її більш ефективною, конкурентноспроможною, щоб вона відповідала потребам ринку.

У галузевій пресі звернули увагу читачів на те, що, незважаючи на швидкий розвиток металургійної промисловості в ХІХ ст., попит внутрішнього ринку не було повністю задоволено. На засіданні у Міністерстві фінансів ставили питання про ефективне використання покладів корисних копалин, стан сучасного технічного обладнання гірничопромислової галузі, кількість і кваліфікацію працівників, обсяги залізничних перевезень та якість розвантаження. Але наприкінці 1900 р. перед галуззю постали зовсім інші проблеми, пов'язані з поширенням кризи. У Донецькому басейні деякі копальні працювали лише наполовину своєї потужності, залізні копальні скоротили свій видобуток, а деякі й зовсім припинили свою роботу. У матеріалах ГЗЛ знаходимо дані, що під час кризи обсяги виробництва кам'яного вугілля зменшилися вдвічі, кількість робітників скоротилась і досягла мінімальних розмірів [2, с. 4633].

У ГЗЛ М.Ф. фон Дітмар повідомляв, що в 1900 р. у кам'яновугільній галузі гостро постало питання нестачі робочої сили. Традиційно в літні місяці не вистачало близько 6000 робітників. Дефіцит робочої сили був одним зі складників підвищення собівартості вугілля. Собівартість вугілля зросла на 2 к. і досягла 6,5–7,5 к., а на залізничних пунктах відправлення – 10–12 к. за пуд [8, с. 4448–4449]. Це погіршило становище галузі, яка була обтяжена першими наслідками економічної кризи.

У Наддніпрянщині під час промислово-економічної кризи загострилася проблема видобутку не тільки кам'яного вугілля, а й залізної руди. Матеріали ГЗЛ свідчать, що становище залізорудної промисловості за два кризові роки погіршилося. За цей час зменшилися видобуток і обсяг експорту руди, знизилася ціна на неї. У 1902 р. у Криворізькому районі закрили 10 копалень. У пошуках ринків збуту залізної руди було зроблено спроби збільшити її експорт [7, с. 5940]. Вивезення криворізької залізної руди за рік зросло в десять разів і досягло в 1902 р. 20 млн пудів. Це розглядали як необхідний тимчасовий захід [30, с. 6592–6595].

У 1904 р. на сторінках ГЗЛ було надруковано інформацію щодо стану кам'яновугільної й антрацитової промисловості Південної Росії, а також стосовно підсумків виробництва чавуну, заліза, сталі та металевих виробів за період світової промислової кризи 1900–1903 рр. Аналіз наведених даних дозволяє зробити такі висновки: по-перше, стан кам'яновугільної й антрацитової промисловості в 1903 р. покращився порівняно з двома попередніми роками. Але навіть у 1903 р. видобуток корисних копалин у Донецькому басейні складав 66% потенційних можливостей кам'яновугільних і антрацитових підприємств даного району. По-друге, у 1903 р. збільшення видобутку антрациту відбувалося швидше, ніж кам'яного вугілля, що можна пояснити значним скороченням видобутку антрациту в 1902 р., а також збільшенням попиту на цей вид пального з боку залізниць. По-третє, із 1900 р. до 1903 р. розвиток антрацитової промисловості цього регіону відбувався нерівномірно порівняно із кам'яновугільною. У 1903 р. видобуток вугілля в Донецькому басейні складав 65% від загальнодержавного видобутку [19, с. 7242–7244; 32, с. 7010–7013]. У кам'яновугільній промисловості в 1904 р. відбувся процес концентрації виробництва, аналогічний тому, який відбувся в металургії. У 1904 р. редакційний комітет ГЗЛ подав історико-статистичний нарис під назвою «К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности» [11, с.7029–7032].

Дані за 26 років про співвідношення великих і малих кам'яновугільних підприємств Донецького басейну наведено в таблиці. Ознакою великого підприємства вважали річну потужність, яка дорівнювала 3 млн пудів вугілля.

Співвідношення кількості великих і малих підприємств донецької кам'яновугільної промисловості (1876–1902 рр.)

Групи підприємств (фірм)	Видобуто вугілля та антрациту (тис. пудів)	
	1876 р.	1902 р.
Великі підприємства з річним видобутком 3 млн пудів і більше	14 623	539 615
Інші підприємства	43 829	102 525
Усього	58 452	642 140

Запропоновані дані свідчать про стрімке зростання кількості великих підприємств у Донецькій кам'яновугільній промисловості в період із 1876 по 1902 р. У 1902 р. у Донецькому басейні функціонувало 240 кам'яновугільних і антрацитових підприємств. Видобуток великих фірм збільшився у 36,9 разу, у той же час решта фірм збільшила видобуток у 2,3 разу. Ці розрахунки підтверджують факт домінування великих фірм у кам'яновугільній і антрацитовій промисловості Донецького басейну: у 1902 р. великі підприємства кількісно переважали в цій галузі [7, с. 5940; 11, с. 7029].

У 1903 р., коли криза почала «відступати», гірничопромисловці висловилися за необхідність уживання запобіжних заходів на випадок майбутніх криз – упровадження принципу самопомоги донецьких вуглепромисловців за рахунок заснування особливих товариств. У березні 1904 р. було засновано «Товариство для торгівлі мінеральним паливом Донецького басейну» («Продвугілля»). Необхідність існування подібних торговельно-промислових організацій пояснювали тим, що під час імобілізації закладеного капіталу необхідно звести до мінімуму коливання ринкової кон'юнктури від різкого зниження до підвищення та свідомо регулювати попит і споживання [25, с. 9001–9004].

У період світової промислової кризи регулюючим засобом залишалась урядова політика. На сторінках ГЗЛ у 1900 р. знаходимо інформацію про діяльність уряду, спрямовану на подолання промислово-економічної кризи та її негативних наслідків. На згаданому вище засіданні в Міністерстві фінансів уперше було поєднано в загальну систему всі проблемні питання та розроблено програму подолання кризи в кам'яновугільній промисловості, а також конкретні заходи: залучення нових капіталів, упровадження довгострокового іпотечного і товарного кредитів; урегульовано умови торгівлі продукцією кам'яновугільної промисловості. Під час засідання було запропоновано таке: створити кам'яновугільну біржу, а також вугільні склади, за які б відповідали місцеві органи самоврядування (зауважимо, що навесні 1900 р. вугільну біржу створено в Харкові [12, с. 4263]); підняти рівень життя робітників, створити нові селища, виділити землі для забудівлі з державної скарбниці на пільгових умовах [8, с. 4447–4450].

Аналіз матеріалів ГЗЛ дозволяє зробити припущення, що гірничопромисловці регіону в 90-ті рр. XIX ст. почали вирішувати питання організації та технології виробництва, у той же час невирішеними залишалися соціальні проблеми. У цей період у Російській імперії значно зросли ціни на землю, а отже, і на сільськогосподарську продукцію. Через це, а також у зв'язку з тим, що робітники гірничодобувних і металургійних підприємств мали певні проблеми із оплатою праці (нерегулярні виплати, штрафи, відносно невеликий розмір зарплати тощо), їм було дуже важко забезпечити себе і свої родини необхідними продовольчими та промисловими товарами [24, с. 50]. Саме зважаючи на це, учасники З'їзду гірничопромисловців Півдня Росії змушені були підіймати протягом 1900–1903 рр. питання стосовно щомісячної виплати заробітної плати, умов кредитування для придбання продуктів харчування і найнеобхідніших промислових товарів. І водночас промисловці, які відчували наслідки всесвітньої економічної кризи, ставили питання про зростання розмірів штрафів, що значно

зменшувало б заробітну плату робітників гірничої промисловості [13, с. 113; 20, с.6849–6851].

У період промислово-економічної кризи особливе місце в галузевій пресі належало матеріалам про становище робітників і проблеми безпеки виробництва. У 1901 р. у ГЗЛ було наведено статистику нещасних випадків у гірничій і металургійній промисловості Півдня Росії за 5 років (1895–1900), у якій використано дані звітів окружних інженерів регіону. На кам'яновугільних копальнях Донецького басейну в період із 1895 по 1900 р. кількість нещасних випадків постійно зростала. Протягом п'яти років їх стало більше в 4 рази, смертей – у 3,5 разу, а каліцтв – у 4,4 разу [28, с. 5085–5088].

На сторінках ГЗЛ регулярно друкували й обговорювали урядові розпорядження, пов'язані з безпекою праці робітників гірничої промисловості. У 1902 р. у ГЗЛ було опубліковано урядове розпорядження про доповнення правил здійснення гірничих робіт та гарантування їх безпеки [22, с. 5405; 23, с. 6759–6760]. Закон про компенсацію постраждалим робітникам, прийнятий 2 червня 1903 р., обговорювався на сторінках ГЗЛ, що було реакцією гірничопромисловців на серйозні проблеми, які загострилися в гірничій галузі в період кризи.

Таким чином, внутрішню політику царського уряду під час світової економічної кризи було спрямовано на підтримку кам'яновугільної та металургійної галузей промисловості. Царський уряд надавав великим металургійним підприємствам казенні замовлення, які забезпечували їх прибутками. Зростала кількість великих промислових підприємств. Царський уряд відігравав регулюючу роль, сприяв створенню синдикатів «Продамет» та «Продвугілля», які об'єднували виробництво та продаж продукції, контролювали процеси виробництва й споживання промислової продукції. На засіданнях у міністерствах, з'їздах південних гірничопромисловців, урядових комісіях не тільки розглядали питання, пов'язані зі світовою економічною кризою, а й розробляли програми, спрямовані на подолання кризи та її негативних наслідків. Було запропоновано конкретні заходи: заохочення нових інвестицій, впровадження довгострокового іпотечного й товарного кредитування, створення вугільної біржі в Харкові. Урядові розпорядження також стосувалися соціальної сфери робітників кам'яновугільної та металургійної галузей промисловості. У них ішлося про необхідність підвищення рівня життя робітників, покращення їх житлових умов, дотримання правил виробництва. 2 червня 1903 р. був прийнятий закон про надання компенсацій постраждалим робітникам. Царський уряд під час світової економічної кризи здійснював політику запобігання або пом'якшення важких наслідків кризи в кам'яновугільній та металургійній галузях промисловості Наддніпрянської України.

Бібліографічні посилання

1. **Гефтер М. Я.** Царизм и монополистический капитал в металлургии Юга России до первой мировой войны / М. Я. Гефтер // Ист. зап. – 1953. – Т. 43. – С. 70–130.
2. Горнозаводской листок. – 1900. – № 23. – С. 4633. – Далее: ГЗЛ.
3. **Гиндин И. Ф.** Государство и экономика в годы управления С. Ю. Витте / И. Ф. Гиндин // Вопр. истории. – 2007. – № 3. – С. 95–120.

4. **Гнип П. І.** Перші металургійні заводи в Донбасі / П. І. Гнип // Вісн. Акад. наук УРСР. – 1954. – С. 56-70.
5. **Голобуцький В. О.** Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період / В. О. Голобуцький. – К.: Вища шк., 1970. – 298 с.
6. **Довжук І. В.** Роль важкої промисловості Донбасу в розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис... д-ра іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / І. В. Довжук. – Донецьк, 2004. – 40 с.
7. Железородная промышленность Криворожского района // ГЗЛ. – 1903. – № 2. – С. 5940; № 19. – С. 6280–6281.
8. Заседание министра земледелия и государственного имущества с представителями горной промышленности юга России // Там же. – 1900. – № 17. – С. 4447-4450.
9. Заседание Совета съезда горнопромышленников Юга России 11 марта 1901 г. // Там же. – 1901. – № 6. – С. 4837.
10. Итоги железной промышленности России за 1903 г. // Там же. – 1904. – № 34. – С. 7097–7099.
11. К вопросу о концентрации Донецкой каменноугольной промышленности // Там же. – 1904. – № 30. – С. 7029–7032.
12. К вопросу об учреждении в Харькове угольной биржи // Там же. – 1900. – № 9. – С. 4263.
13. **Крутіков В. В.** Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період / В. В. Крутіков. – Д.: Вид-во ДДУ, 1992. – 172 с.
14. **Лаверычев В. Я.** Крупная буржуазия в пореформенной России. 1861 – 1900 гг. / В. Я. Лаверычев. – М.: Мысль, 1974. – 252 с.
15. **Лившин Я. И.** Монополии в экономике России / Я. И. Лившин. – М.: Соцэкгиз, 1961. – 460 с.
16. **Нестеренко О. О.** Розвиток промисловості на Україні : у 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К.: Наук. думка, 1959. – Ч. 1. – 496 с.
17. **Нестеренко О. О.** Там само. – 1962. – Ч. 2. – 579 с.
18. О промышленном кризисе 1899–1903 гг. // ГЗЛ. – 1904. – № 25. – С. 6939–6944.
19. Обзор русской каменноугольной промышленности за 1903 г. // Там же. – 1904. – № 42. – С. 7242–7244.
20. Особенности условий железного производства в России // Там же. – 1904. – № 20. – С. 6849–6851.
21. Отчет окружного горного инженера за 1902 г. // Там же. – 1903. – № 5. – С. 6005.
22. Правительственное распоряжение. Дополнительные постановления к правилам для ведения горных работ и обеспечение их безопасности // Там же. – 1902. – № 2. – С. 5405.
23. Правительственное распоряжение. Правила хранения и использования взрывчатых материалов при горных работах // Там же. – 1904. – № 15. – С. 6759–6760.
24. **Серый Ю. И.** Рабочие Юга России в период империализма / Ю. И. Серый. – Ростов н/Д: Изд-во Ростов. ун-та, 1971. – 179 с.
25. Синдикаты // Горнозаводское дело. – 1914. – № 21– 22. – С. 9001–9004.
26. Совет съезда горнопромышленников Юга России // ГЗЛ. – 1900. – № 2. – С. 4118–4119.
27. Совещание по выяснению положения каменноугольной промышленности. Заседание у министра финансов // Там же. – 1900. – № 5. – С. 4174–4176; № 7. – С. 4208–4210.
28. Статистические данные // Там же. – 1901. – № 10. – С. 5085–5088.
29. Съезд по выработке мероприятий к возможно широкому распространению железа в России во всех его применениях // Там же. – 1903. – № 11. – С. 6118–6120.
30. **Тиме И. А.** Желательна ли продажа Криворожской руды за границу? / И. А. Тиме // Там же. – 1904. – № 5. – С. 6592–6595.
31. Труды XXIV съезда горнопромышленников Юга Росси. – Х., 1900. – Ч. 1. – С. 101–102.
32. Уголь и железо Южной России за последнее трехлетие. Историко-статистический очерк // ГЗЛ. – 1904. – № 30. – С. 7010–7013.

33. **Цукерник А. Л.** Синдикат «Продамет»: историко-экономический очерк. 1902 – июль 1914 г. / А. Л. Цукерник. – М.: Соцэкгиз, 1959. – 303 с.
34. **Шепелев Л. Е.** Царизм и буржуазия во II половине XIX в. Проблемы торгово-промышленной политики / Е. Л. Шепелев. – Л.: Наука, 1987. – 295 с.
35. **Шляхов О. Б.** Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / О. Б. Шляхов. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 244 с.
36. **Шполянський Д. И.** Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века (к вопросу о соотношении монополии и конкуренции) / Д. И. Шполянський. – М.: АН СССР, 1953. – 148 с.

Надійшла до редколегії 18.12. 2014

УДК 94 (477) «1905/1907»

О. О. Чепурко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

БОЙОВА РОБОТА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В 1905–1907 рр.

Розглянуто участь соціал-демократів у збройній боротьбі проти влади та організації бойових загонів із радикально налаштованих жителів Катеринославської губернії. Особливу увагу приділено висвітленню спільних та відмінних рис бойової роботи меншовицької та більшовицької частин РСДРП.

Ключові слова: Катеринославська губернія, меншовики, більшовики, соціал-демократи, РСДРП, агітація, пропаганда, революція.

Рассмотрено участие социал-демократов в вооруженной борьбе против власти и организации боевых отрядов из радикально настроенных жителей Екатеринославской губернии. Особое внимание уделено освещению общих и отличительных черт боевой работы меньшевистской и большевистской частей РСДРП.

Ключевые слова: Екатеринославская губерния, меньшевики, большевики, социал-демократы, РСДРП, агитация, пропаганда, революция.

Діяльність РСДРП має солідну історіографію, однак участь меншовиків у роботі периферійних воєнізованих підрозділів партії, застосування ними насильницьких методів боротьби з владою залишаються малодослідженими. Бойова сфера загальнопартійної діяльності була визначена програмою, стратегією і тактикою партії, нею були охоплені усі регіони країни. Але, незважаючи на прагнення революційних змін, соціал-демократи протягом 1903–1904 рр. не змогли організувати дієві бойові організації, а власне бойова робота була в зародковому стані. На II з'їзді РСДРП конкретно не розглядали питання про збройну боротьбу соціал-демократів. Проте все ж певні рекомендації щодо

активних дій на периферії було вироблено в резолюції «Про демонстрації», у якій рекомендовано місцевим комітетам «прийняти усі заходи для того, щоб у випадку необхідності демонстранти змогли надати активний й, по можливості, збройний опір поліцейським ордам» (тут і далі переклад наш. – О. Ч.) [2, с. 432].

У 1900–1904 рр. об'єктивних умов для революційної боротьби не було, соціал-демократичний рух тільки формувався і гасло збройної боротьби залишалося далекосяжною метою, тому бойову роботу практично не проводили. Спроби організувати бойовиків для радикальних дій, як це було, наприклад, у Катеринославі в липні 1902 р. (планування вбивства губернатора графа Келлера), у квітні 1903 р. (обговорення теорії економічних заколотів, тобто «вбивства капіталістів у поєднанні з погромами фабрик» [5, арк. 24–25]) чи в Олександрівську наприкінці 1903 р. (планування вбивства ротмістра Будагівського) [8, арк. 88] негайно припиняли місцеві комітети. Офіційне ставлення партійних центрів та лідерів РСДРП до тероризму в той час було вкрай негативне. Тому місцеві керівні органи соціал-демократів активно боролися з «есерівщиною» і бажанням рядових партійців (переважно молоді) брати участь у терактах. Щоправда вбивство провокаторів і донощиків не вважали терактом і в деяких соціал-демократичних організаціях губернії такі дії робітників заохочували місцеві комітети. В Юзівці, наприклад, у 1904 р. соціал-демократи (меншовики) із дозволу місцевого комітету намагалися вбити провокатора Г.Євдокимова [20, с. 146].

Із початком революції 1905–1907 рр., коли перед соціал-демократами постало питання про збройне повстання й інші способи насильницького повалення існуючого ладу, змінилося ставлення до силових методів боротьби. Радикалізований подіями народ уже не задовольняли методи революційної боротьби, прийнятні до 1905 р., і він вимагав рішучиших дій. Населення стрімко радикалізується, і часом у губерніях збройні формування меншовиків, більшовиків, бундівців чи есерів мало чим відрізнялися. Звідси бажання лідерів РСДРП скоординувати дії соціал-демократів, адаптувати власні теоретичні настанови до об'єктивної реальності.

У квітні – травні 1905 р. у Женеві відбулася «Перша загальноросійська конференція партійних робітників», на якій меншовики виробили основи тактики в умовах революції. Місцевим комітетам було запропоновано «підтримувати будь-які рішучі дії організованого пролетаріату, налаштованого на нанесення нових ударів царизму» [9, с. 128]. У проекті резолюції «Про озброєння», затвердженій комісією, але не розглянутій на конференції за браком часу, місцевим організаціям запропоновано «зосередити всю увагу на пропаганді ідеї самоозброєння народу», а також виносити на обговорення широкого кола робітників проекти конкретних планів самозахисту під час вуличних сутичок, плани нападу на збройні склади, урядові установи тощо; виділяти частину коштів на придбання зброї і засобів самозахисту для озброєння бойових дружин; організувати при комітетах особливі технічні групи, які б спеціально займалися розробкою технічних питань самозахисту та нападу, а також здобувати зброю для бойових загонів.

Не менш радикальні рішення були прийняті й на III більшовицькому з'їзді (квітень 1905 р.). У резолюції «Про збройне повстання» партійним організаціям

доручено «вжити найенергійніших заходів для озброєння пролетаріату, а також для розробки плану збройного повстання та безпосереднього керівництва таким, створювати для цього, в міру необхідності, особливі групи з партійних робітників» [16, с. 11]. Отже, можна зробити висновок, що обидві фракції, принаймні на рівні керівних установ, не мали суттєвих розбіжностей із тактичних питань бойової роботи соціал-демократів та підготовки населення до збройної боротьби.

Соціал-демократи Катеринославщини одразу долучилися до процесу формування та озброєння робітничих дружин, розробки тактичних настанов і статутів, підготовки кадрів. У бойовій роботі соціал-демократів губернії у 1905–1907 рр. можна виділити три періоди. Перший тривав із травня по жовтень 1905 р. – час становлення бойових організацій і забезпечення військово-технічної підготовки повстання (озброєння партійців, тактичне керівництво). У цей період соціал-демократи робили тільки перші кроки зі створення воєнізованих загонів, а тому застосовували переважно невійськові форми боротьби. Це була передусім охорона демонстрацій і мітингів. Інколи вуличні акції переростали у стихійні збройні сутички з військами та поліцією, і головним завданням дружин був захист учасників від репресивних дій влади.

У революційних подіях 1905 р. брали участь різноманітні військові організації пролетаріату: бойові дружини, бойові групи, народна міліція («самооборона»). Створення бойових угруповань у Катеринославській губернії розпочалося навесні 1905 р. Більшість таких груп самооборони створювали на легальній основі. Одночасне функціонування в багатьох містах і селищах міліції та бойових дружин, як, наприклад, у Катеринославі, було не випадковістю, а необхідністю – для захисту населення від погромників, у тому числі від політичних опонентів. За неповними даними меншовики брали участь у бойових загонах, що діяли в 27 населених пунктах губернії [19, с. 157].

Із літа 1905 р. усі більш-менш значні збори робітників, мітинги чи демонстрації проходили під охороною дружинників. Активну участь дружини брали і в організації страйків. Часто страйкарі того чи іншого заводу направляли агітаторів на інші підприємства. Їх охороняли члени бойових дружин (бойовики), оскільки інколи робітники не хотіли страйкувати, не бажаючи втрачати заробіток. Часом відбувалися сутички робітників із поліцією, і тоді агітаторів, які виступали перед пролетаріатом, захищали дружинники.

Можна виділити кілька головних завдань бойових дружин: ініціювання військових дій і керівництво масами під час вуличних боїв; перешкодження трансформації революційної боротьби в анархію та спонтанні спалахи насильства. Практична робота дружин складалася з двох частин: підготовчої та військової. Підготовча передбачала здобування зброї і облаштування складів, пошук приміщень для штабів і людей, яких переслідувала поліція, організація медичного обслуговування, збір даних про розташування поліцейських відділень, солдатських і жандармських казарм, складів й арсеналів зброї. Військові ж дії передбачали завдання ворогу фізичної або матеріальної шкоди. Проте у травні – жовтні 1905 р. члени бойових організацій майже не брали участі в насильницьких акціях.

У розглядуваний період меншовики Катеринославщині виступали проти активної збройної боротьби, пропонуючи обмежитися загонами самооборони та народною міліцією, які б слідкували за порядком і дотриманням дисципліни. Аргументували вони це тим, що бойові загони пролетаріату не можуть ефективно протистояти армії, а спонукати людей до збройної боротьби без шансу на перемогу – безглуздо. Крім того, меншовики побоювалися реакції з боку влади, тобто масових репресій, які відштовхнули б від соціал-демократів народні маси. Більшовики ж проявляли більшу активність під час створення бойових організацій, які були наполегливіші й агресивніші порівняно з бойовими організаціями меншовиків.

Бойові дружини мали різну організаційну структуру, однак принципових відмінностей між ними не було. До них могли вступати робітники чи службовці, які досягли 17-річного віку; за іншими даними до складу дружин могли входити робітники у віці від 16 до 35 років, а іноді й старші (у тому числі й жінки). Зазвичай партійні організації формували бойові дружини, за виробничою ознакою, безпосередньо на заводах та фабриках, майстернях і залізничних станціях. Дружини, як правило, поділяли на «десятки». У великих містах «десятки», у свою чергу, членували на «п'ятірки», як це було в Катеринославі, і об'єднували в бойову дружину або бойовий загін району.

Дружину, за призначенням місцевого партійного комітету, очолював районний організатор, який відповідав за дисципліну, порядок і бойову підготовку. У нього було 3–4 помічники, які керували бойовими загонами. Бойові сили районів об'єднувала рада дружини, що складалася з районних організаторів партії, бойової колегії чи бойового центру на чолі з начальником штабу. Уся зброя дружини належала партійній організації, а не особисто її членам (якщо, звісно, вони не купували її за власні кошти). Без дозволу керівника дружини її не можна було передавати іншим особам. Якщо член дружини вибував, то зброю здавав керівництву.

Організаційна структура дружин та їх завдання, права її членів й обов'язки дружинників визначали і регламентували статuti. Через недостатньо узгоджену роботу єдиного статуту для дружин губернії не було. Кожен бойовий загін розробляв свій статут, який регламентував його життя і діяльність, проте мали місце спільні організаційні принципи: дисциплінованість, субординація, заборона без дозволу виїжджати з міста, дотримання суворої конспірації, збереження таємниці тощо. За порушення статутного порядку бойовики підлягали товариському суду і могли бути виключені зі складу загону, проте більш суворого покарання не було передбачено.

У другий період (листопад–грудень 1905 р.) бойовики відзначаються активною участю у виготовленні та закупівлі зброї, експропріаціях, сутичках із військами та поліцією. Члени бойових дружин радикалізувалися настільки, що скоювали напади на працівників охоронного відділення, виконуючи вироки комітетів соціал-демократичних організацій. Прикладом участі соціал-демократів у стратах агентів судово-слідчих органів може слугувати вбивство 16 грудня 1905 р. за вироком комітету об'єднаної Катеринославської соціал-демократичної організації РСДРП Самуїла Черткова – агента охоронного

відділення [4, арк. 84]. Єдиного плану дій бойові дружини не мали. Кожна діяла за власною ініціативою, розраховуючи на підтримку інших дружин у разі необхідності. Слід зауважити, що взаємодопомога була налагоджена добре, зокрема серед дружин Донбасу. Бойові дружини багатьох населених пунктів прагнули взаємодіяти між собою, як, наприклад, під час сутичок у Горлівці, Ясинуватій, Олександрівську. Необхідно зазначити, що в процесі співпраці бойових загонів соціал-демократичних, есерівських або бундівських організацій партійну чи фракційну приналежність членів цих дружин, як правило, не брали до уваги.

Бойові загони, судячи з архівних документів та спогадів учасників подій, налагоджували свою діяльність за військовим зразком: установлювали чергування та охорону підконтрольної їм території, проводили заняття не тільки зі стрільби із різних видів зброї, кидання бомб, але й навчали методам партизанської війни, тактиці вуличного бою. Проте не всі угруповання вирізнялися бойовим духом і дисциплінованістю, як, наприклад, певні катеринославські дружини, що діяли на добровільних засадах. Деякі дружини не пройшли військового вишколу, відсутня була й дисципліна. Тому під час барикадних сутичок частина бойовиків ішла на барикади свідомо, як ідейні революціонери, інші ж у цей час відсиджувалися вдома і ніхто їх згодом не притягував до відповідальності за дезертирство. На діяльність дружин мав свій вплив і склад бойових загонів, який був дуже строкатий. Серед бойовиків можна було зустріти як відчайдушних ідейних борців, так і звичайних обивателів, які під тиском обставин опинилися у бойових загонах [8, с. 50], а також тих, які бажали захистити свої магазини чи домівки від погромників, а соціал-демократична чи будь-яка політична ідея іншої опозиційної сили їм була байдужа.

Одним із найважливіших і найскладніших питань підготовки дружин було їх озброєння. Під час підготовки бойовиків головною проблемою для соціал-демократів став не брак людей (тільки після одного з мітингів до бойової дружини станції Алчевськ та Жилівської копальні виявили бажання вступити близько 2 тисяч робітників), а нестача зброї. Потреба у зброї була колосальна, але задовольнити всіх бажаних партія не могла. Нелегальне добування зброї та її доставка в умовах постійного переслідування поліцією потребували винахідливості. Революціонери використовували декілька джерел отримання зброї. Передусім практикували закупівлю зброї і таємне ввезення її з-за кордону, а також легальну її закупівлю у місцевих збройових крамницях.

Закупівлю зброї здійснювали як централізовано – через керівні органи партії, так і за допомогою місцевих комітетів. «Технічне бюро ЦК» (Бойовий центр), наприклад, купувало зброю за кордоном і поширювало на периферію відповідно до сум, надісланих організаціями. Придбання зброї за кордоном не могло повністю задовольнити попит на неї. До того ж з огляду на проблеми, із якими пов'язана ця діяльність, її результат не завжди виправдовував сподівання: великі грошові затрати, ризик під час збирання коштів та перевезення зброї, обшуки й арешти, коли вилучали знайдену зброю, зводили нанівець багатоетапну роботу. На місцях також закуповували зброю. У червні 1905 р. Донецький союз сформував бойову технічну групу «Соціал-демократичний союз

“Арсенал”», яка створювала дружини з робітників заводів і шахт Донбасу, збирала кошти на зброю, купувала і розподіляла її. Такі ж функції мала й «Військова трійка» при Бойовому страйковому комітеті Катеринослава – коаліційному органі, до якого входили меншовики, більшовики, есери, бундівці.

Члени дружин, розуміючи важкий матеріальний стан і неможливість забезпечити всіх зброєю, із власної ініціативи, за власні кошти легально купували собі револьвери у збройових крамницях. Цю ініціативу керівники соціал-демократичних організацій губернії обох фракцій підтримували й заохочували. Партійні організації часто легально купували зброю великими партіями, але через посередників, щоб не привертати зайву увагу. Під час підготовки першотравневої демонстрації катеринославські соціал-демократи придбали револьвери за сприяння прикажчика збройової крамниці. Часом зброю купували нелегально в різних частинах губернії та за її межами. За агентурними даними поліції, у селищі Юзівка купець Ітін таємно продав вогнепальну зброю у кількості 60–70 револьверів з патронами за потрібну ринкову ціну [3, арк. 41]. Для авдіївських бойовиків меншовики придбали в Ростові-на-Дону, Харкові й Катеринославі 50 берданок, близько 100 револьверів різних систем та 50 тис. патронів [15, с. 72; 18, арк. 34].

Поряд із легальним придбанням та нелегальними поставками зброї революціонери створювали на місцях майстерні з виробництва холодної і вогнепальної зброї, бомб, гранат, вибухових речовин. В Авдіївці, Єнакієвому, Дебальцевому, Олександрівську, Катеринославі виготовляли холодну зброю – списи, ножі. Тільки в Авдіївці витратили на зброю приблизно 70 пудів заліза, на Харцизькому заводі – 90 пудів. Створювали й вибухові пристрої. Більшовик І. Михайлов (Англієць) разом із меншовиком Костянтиним відкрили майстерню в Катеринославі [12, с. 157]. У жовтні 1905 р. за допомогою бомб, виготовлених у цій майстерні, революціонери відбивали атаки козаків і піхоти на барикадах Чечелівки. Бомби надсилали з Катеринослава до Ростова-на-Дону, де їх використовували в боях під час грудневих зіткнень. Схожа лабораторія працювала й у Луганську. Вона забезпечувала бомбами як луганських бойовиків, так і революціонерів із сусідніх регіонів.

Відомо й про підготовку бойовиків до нападу на збройові крамниці Катеринослава. З метою детальної розробки плану 11 лютого 1905 р. відбулося спільне засідання представників обох фракцій РСДРП [7, арк. 8]. Але місцева влада вчасно зреагувала, революціонерів було заарештовано, а відповідно до наказу міністра внутрішніх справ Дурново губернаторів зобов’язали «вилучити з магазинів усю зброю, патрони, порох і зберігати у відповідних безпечних приміщеннях» [13, с. 41–42].

Часто бойовики роззброювали військових і жандармів на залізничних станціях. Тільки на одній ділянці Катерининської залізниці від Ясинуватої до Синельникового протягом грудня 1905 р. дружинники роззброїли 8 офіцерів та 60 військових, відібрали в жандармських унтер-офіцерів 16 шабель. Зброю та вибухівку експропріювали цілими вагонами: 14 грудня на ст. Дебальцеве бойовики захопили 150 пудів динаміту і 8 пудів пороху, на ст. Гришине – 55 ящиків динаміту, в Авдіївці 11 грудня конфіскували 200 ящиків патронів та вагон

динаміту, на ст. Синельникове 15 грудня – вагон зі зброєю (револьвери, рушниці). Уся ця зброя дісталася робітникам-залізничникам Катерининської залізниці та їх бойовим дружинам [1, с. 12; 10, с. 25; 11, с. 15]. У місцевого населення також вилучали зброю: наприклад, у Дебальцевому бойовики ходили по квартирах і забирали в мисливців рушниці [10, с. 25].

Разом з озброєнням має важливим завданням партії було організація навчання, поширення військових знань і вмінь серед дружинників та їх керівництва. Більшість дружинників ніколи не тримали гвинтівки в руках і не мали жодного уявлення про військову справу. Серед дружинників поширювали брошури-інструкції: «Введение в химию», «Знакомство со взрывчатыми веществами», «Поведение с огнестрельным оружием» тощо. Навчання проводили як централізовано, так і за допомогою місцевих комітетів. У Києві діяла школа-майстерня більшовиків (серпень – листопад 1905 р.) під керівництвом І.Дубровинського та «Південне військово-технічне бюро» меншовиків (листопад 1905 р. – 1906 р.) під керівництвом Є. Лейдена. Суть функціонування цих інструкторських установ – підготовка інструкторів-бойовиків. У них навчали тактики барикадних і вуличних боїв, основам рукопашного бою, фортифікаційної справи, вчили виготовляти бомби-македонки, гранати тощо. Згодом бойовики проводили подібний інструктаж у різних куточках імперії, зокрема на Катеринославщині. У Катеринославі, Єнакієвому, Луганську та інших містах дружинники переважно в навколишніх лісах проходили військове навчання, оволодіваючи мистецтвом стрільби й використання бомб.

Загалом на Катеринославщині функціонувала достатньо велика кількість бойових формувань, підконтрольних опозиційним до уряду силам. У межах губернії діяло більше 60 бойових дружин, якими керували різні політичні сили: меншовики, більшовики, есери, бундівці, серпівці, чорносотенці. Перевагу все ж мали соціал-демократи. Наприклад, до середини грудня 1905 р. на Катерининській залізниці діяли близько 20 добре підготовлених й озброєних загонів, контрольованих соціал-демократичними організаціями. Чисельність бойових загонів також вражала. Тільки у збройному конфлікті в Горлівці брало участь близько 4 тис. озброєних вогнепальною та холодною зброєю бойовиків. Частина з них (Петровського й Краматорського заводів, залізничних станцій Горлівка, Єнакієве, Юзівка, Дружківка та ін.) перебувала під контролем меншовиків. У деяких населених пунктах було по кілька бойових дружин. Наприклад, у Катеринославі діяли 20 бойових дружин, контрольованих меншовиками, більшовиками, есерами, бундівцями [6, арк. 74]. У складі катеринославських бойових дружин, за даними охоронного відділення, перебувала 1/12 частина робітників міста, тобто не менше 1 500 – 1 600 чоловік [14, с. 53]. Найбільші бойові дружини губернії (крім самого Катеринослава) діяли в Олександрівську (меншовицька, що нараховувала 350 чоловік) і Луганську (більшовицька дружина до 200 чоловік) [15, с. 53]. Таким чином, бойові організації, хоча й були розосереджені по території губернії, все ж являли собою досить грізну силу, із якою доводилося рахуватися місцевій владі.

Партизанські дії повстанців, теракти, страйки розпорошували сили уряду по всій країні, створюючи найбільш сприятливі умови для ведення боїв у центрах

збройного повстання. Документи того часу підтверджують, що уряд був змушений у листопаді – грудні 1905 р. скерувати усі збройні сили для придушення революційних рухів й не міг зосередити необхідні війська для знищення осередків повстання. Саме ця обставина дозволила «Чечелівській республіці» та іншим революційним осередкам губернії протриматися впродовж кількох тижнів без серйозної протидії з боку урядових військ.

Головні події революції, як відомо, розгорталися в столиці. Периферія лише відтягувала на себе увагу та сили уряду від головних осередків повстання. Перемога в окремо взятій губернії ще не означала перемогу революції в країні. Керівники на місцях мали порівняно обмежену кількість озброєних бойовиків, а тому застосовували оборонну й очікувальну тактики. Саме нестачею сил можна пояснити відсутність рішучості в діях повстанців у губернії. У жодному з головних пунктів повстання робітники не захопили адміністративної чи військової установи (крім вокзалів), не арештували представників царської влади. Цього не зробили навіть там, де вдалося тимчасово встановити революційну владу. Збройна боротьба у містах та селищах, як правило, зводилася до короточасних бойових дій і часто обмежувалася обороною окремих установ (заводів, майстерень, вокзалів), де переховувалися повстанці.

Після поразки грудневого повстання 1905 р. починається поступовий спад революційної боротьби й посилення реакції. Репресії царського уряду значно послабили соціал-демократичні організації Катеринославщини, що відобразилося на їх бойовій роботі. Наприкінці 1905 р. більшість дружин саморозпустилася, учасники грудневих подій, уникаючи арештів, виїхали за кордон або в інші райони імперії. Масову роботу вести було неможливо та й нікому, оскільки цьому заважали як репресії влади, так і негативна реакція населення на революційну боротьбу як результат втоми і невдач революційного року. Хоча й були поширені й протилежні настрої – радикально налаштовані особи продовжували виступати за силові методи боротьби із владою, за збройне повстання.

Поразка революційних виступів 1905 р. призвела до зміни поглядів прихильників соціал-демократії поміркованого, меншовицького напрямку як у керівних органах, так і на місцях на радикальні дії. Фракції намагалися скорегувати власні теоретичні програми відповідно до об'єктивних реалій, проте на IV з'їзді партії, що відбувся у квітні 1906 р., так і не було прийнято жодної ухвали з приводу бойової діяльності соціал-демократів. Проте, як свідчать матеріали засідань з'їзду, меншовицькі делегати активно висловлювалися проти партизанщини, вважаючи, що виступи бойовиків діють дезорганізуюче та деморалізуюче на рядовий склад організацій.

Не очікуючи рішень партійних органів, губернські осередки соціал-демократії самостійно намагалися виробити тактику бойової діяльності. З метою узагальнити досвід і визначити план подальших дій навесні 1906 р. у Мелітополі відбувся з'їзд начальників бойових дружин, представників обох фракцій РСДРП. Документів про роботу з'їзду та його рішення поки не виявлено, але можна простежити характерну тенденцію у діяльності бойових загонів губернії обох фракцій після його проведення.

Упродовж третього періоду революції (1906–1907) тривав спад бойової активності соціал-демократів. Політичні та економічні страйки, селянські повстання й бунт у військах свідчили про продовження революції. У 1906 р. основні завдання революції (розбудова демократичної республіки, конфіскація поміщицької землі, встановлення 8-годинного робочого дня та ін.) залишалися невиконаними, тому існувало об'єктивне підґрунтя для революційних масових виступів. Новий сплеск революційної активності мас здавався соціал-демократам можливим. Тільки значно пізніше для учасників революційних подій стало зрозуміло, що революція після грудневих подій пішла на спад. Але, незважаючи на імовірність нового сплеску революційної активності, меншовики почали згортати власну революційну бойову діяльність, поступово переходячи на напівлегальну й легальну діяльність. Важко визначити, чим це було обумовлено: політичною інтуїцією, кращою орієнтацією в тогочасній політичній ситуації чи просто ідеологічними переконаннями, які збіглися з реальною ситуацією в країні. Проте з упевненістю можна стверджувати, що меншовики швидше за більшовиків зреагували на зміну політичної ситуації: віддаючи перевагу легальним засобам боротьби, поступово згортали бойову діяльність. Більшовики ж відстоювали завдання продовження революції до переможного кінця, намагалися радикалізувати маси, одночасно з цим підриваючи власні сили.

Згорання бойової діяльності меншовиками в губернії тривало впродовж 1906–1907 рр. і не було одномоментним актом. У губернії так само діяли старі бойові дружини, тривало збирання коштів на військові потреби. Робітники Щербинівської копальні, наприклад, зібрали для закупівлі зброї 4 тис. крб, а на Горлівському машинобудівному заводі працівники щомісяця відраховували від заробітку по 2 % для накопичення коштів на озброєння і фінансове утримання робітників під час страйку. Наприклад, у січні 1906 р. луганські бойовики для придбання зброї зібрали з робітників 10 тис. крб. Зброю закупили в Севастополі, Ростові-на-Дону, у Фінляндії [17, с. 181]. Одночасно із закупівлею зброї Луганський комітет організував майстерню з виготовлення бомб. Тільки за літо 1906 р. було виготовлено 200 бомб.

Активізація революціонерів стосовно виготовлення зброї та озброєння мас змусила уряд на початку 1906 р. вжити суворих заходів. Винних у виготовленні, придбанні, зберіганні та збуті вибухових речовин чи снарядів позбавляли всіх прав і привілеїв і висилали у виправні арештантські заклади на 4–5 років. В особливих випадках їх позбавляли всіх прав і майна й висилали на каторгу строком від 4 до 5 років. Однак, незважаючи на репресивні заходи влади, озброєння народу відбувалося й надалі. Після грудневих подій радикально налаштоване населення губернії не поспішало складати зброю, переховувало її і продовжувало шукати способи придбання нової зброї.

Бойовики були здатні й на відчайдушні вчинки. Під керівництвом Бойового комітету Луганської організації РСДРП місцева дружина весною 1906 р. зруйнувала в'язницю, вбивши при цьому кількох поліцейських і городових. Часто бойовики переставали виконувати накази своїх керівників, і їх загони перетворювалися на загони напіванархістського спрямування. Не бажаючи миритися з цим і розуміючи, що революція пішла на спад, у деяких

меншовицьких та більшовицьких організаціях на місцях почали виключали із своїх лав партійців, які вийшли з-під контролю. Не чекаючи вказівок центральних партійних органів із-за кордону, які прийняли різкі офіційні резолюції проти всіх партизанських дій тільки в травні 1907 р. на V з'їзді в Лондоні, комітети в губернії почали за власною ініціативою скорочувати чисельність бойових груп і дружин, виключаючи одних і роззброюючи інших. Ці заходи майже не мали успіху. У цілому такі чистки лише викликали невдоволення бойовиків, змусивши багатьох із них шукати нових однодумців серед анархістів чи есерів. Меншовицькі соціал-демократичні організації, прислухавшись до рішень керівних установ, почали поступово згортати бойову роботу. Звісно, з огляду на обставини, що склалися, само собою було зняте питання про застосування насильницьких дій під час повстань.

Якщо оцінити характер бойової роботи соціал-демократів Катеринославщини і порівняти дії меншовиків та більшовиків, можна помітити певну їх схожість. Соціал-демократи, представники обох фракцій, організовували бойові загони (дружини, загони самооборони, народну міліцію), брали активну участь у терористичних актах, експропріації грошей та зброї, активно співпрацювали з іншими опозиційними силами (анархістами, есерами, бундівцями), прагнули поширити революційний рух на щонайбільшу територію. Але ця схожість дій за формою та суттю мала для представників обох фракцій різну мотивацію.

Під впливом вражень від подій 1905 р. меншовики пішли на створення бойових загонів, прагнучи очолити революційний рух та спрямувати революційний запал населення в потрібне для соціал-демократії русло. Так, меншовики ще з самого початку відрізнялися від більшовицької фракції тим, що надавали перевагу парламентській формі боротьби, а не збройному повстанню. Проте не слід звинувачувати їх у непослідовності.

Значною мірою активізація бойової роботи меншовиків у губернії була продиктована конкретними історичними обставинами. З низки причин під час революції теракти стали доцільніші, ніж старі агітаційно-пропагандистські методи роботи, а збройна боротьба – актуальніша, ніж організація страйків. Тому застосування меншовиками радикальних форм боротьби – це лише питання доцільності. Крім того, було б наївно вважати, що революційного перевороту, про який так мріяли соціал-демократи, можна досягнути лише законними методами боротьби. У своїй програмі обидві течії РСДРП визнавали припустимість насильницьких методів боротьби. Але, незважаючи на всі перелічені фактори, меншовики Катеринославщини все ж не зробили збройну боротьбу головним методом діяльності навіть під час вищого піднесення революції в жовтні – грудні 1905 р. Причина – прагнення меншовиків посилити організацію та мобілізацію пролетаріату. Меншовики для того щоб уберегти країну від реставрації та реакції, від якої не застрахована жодна революція, прагнули залучити до боротьби максимальну кількість народу. Тому не припиняли агітаційно-пропагандистську, культурно-просвітницьку діяльність та профспілкову роботу в робітничому середовищі.

Більшовики ж вважали, що повстання – це вища форма боротьби, якій повинен підкоритися увесь революційний рух, а для підготовки повстання соціал-демократи

зобов'язані докласти всі свої зусилля для організації бойових загонів та партизанських виступів. Тому представники обох фракцій взяли активну участь у формуванні бойових загонів, але з різними цілями. Більшовики намагалися ще сильніше розпалити революційні настрої, підштовхуючи суспільство до радикальних дій. Прагнули, «проштовхуючи» революцію, домогтися максимально можливих завоювань для народу, щоб у випадку реставрації старих порядків частина досягнень революції залишилася.

Меншовики ж підтримували ініціативу народних мас і формували бойові загони, але при цьому часто стримували занадто активні маси, намагаючись спрямувати їх активність у менш радикальні форми спротиву самодержавству (демонстрації, мітинги, профборотьба, страйки). Менше агресивності та радикалізму, більше єдності та активності мас для одержання кращих результатів та мінімізації реставрації старих порядків – таку формулу дій і прагнень меншовиків губернії можна вивести, дослідивши їх практичну діяльність.

Бібліографічні посилання

1. **Боровой О.** Гришинські залізничники в збройній боротьбі проти царату 1905 р. / О. Боровой // Грудневе повстання в Донбасі 1905. – Х., 1932. – С. 12–16.
2. Второй съезд РСДРП (июль – авг. 1903 г.). Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 684 с.
3. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 11, оп. 1, спр. 477. «Донесения, рапорты и переписка с Екатеринославским полицмейстером, Бахмутским, Славяносербским уездными исправниками». – 213 арк. Далі: ДАДО.
4. ДАДО. – Ф. 11, оп. 1, спр. 544. «Рапорты славяносербского уездного исправника и переписка с уполномоченным по чрезвычайной охране Бахмутского, Мариупольского и Славяносербского уездов Екатеринославской губернии». – 36 арк.
5. ДАДО. – Ф. 24, оп. 1, спр. 205. «Перепечатки из документов областного государственного архива журнала «Летопись революции» о революционных событиях в Екатеринославе в 1903 г.». – 84 арк.
6. ДАДО. – Ф. 125, оп. 1, спр. 495. «Дело об участниках революционного движения». – 76 арк.
7. ДАДО. – Ф. 3493, оп. 1, спр. 2. «Воспоминание А. Востровой и И. Шишовой /1905–1920 гг./». – 17 арк.
8. Державний архів Запорізької області. – Р. 894, оп. 1, спр. 18. «Малеєв А. Ф. Рабочее движение на Запорожье: исторический очерк». – 203 арк.
9. Документы первой общерусской конференции партийных работников в Женеве. Конец апреля – начало мая 1905 г. [Вводная статья и коммент. С. Тютюкина] // Меньшевики. Документы и материалы. 1903 – февраль 1917 гг. – М., 1996. – С. 107–132.
10. **Киватський Г.** Залізничники Дебальцево у збройній боротьбі проти царату 1905 р. / Г. Киватський // Грудневе повстання в Донбасі 1905. – Х., 1932. – С. 23–28.
11. **Козельський Б.** Горлівське повстання 1905 р. / Б. Г. Козельський. – Х.-К.: ДВУ, 1930. – 32 с.
12. **Михайлов И.** Четверть века подпольщика / И. Михайлов. – М.: Госиздат, 1928. – 227 с.
13. **Рубцов Г.** Військово-бойова робота більшовиків України (1905–1907 рр.) / Г. О. Рубцов. – К.: Держполітвидав, 1958. – 159 с.
14. **Рубцов Г.** Військово-бойова робота більшовиків України за солдатські маси в період революції 1905–1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук / Г. Рубцов. – К., 1955. – 246 с.
15. **Сенчакова Л.** Боевая рать революции. Очерк о боевых организациях РСДРП и рабочих дружинах 1905–1907 гг. / Л. Сенчакова. – М.: Политиздат, 1975. – 192 с.
16. Третий съезд РСДРП. Апрель – май 1905 г. Протоколы. – М.: Госполитиздат, 1959. – 782 с.
17. **Харечко Т.** Из истории РСДРП в Донбассе (1906–1908 гг.) / Т. Харечко // Летопись революции. – 1927. – № 1–2. – С. 177–198.
18. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф. 907, оп. 1, спр. 24. – 274 арк.

19. **Чепурко О. О.** Ідейні погляди та діяльність меншовиків Катеринославської губернії в 1903–1907 рр.: дис. ... канд. іст. наук. 07.00.01 / Олександр Олексійович Чепурко. – Д., 2009. – 260 с.
20. **Штейн С.** 1905 рік на Юзівщині (Сталінщині) / С. Штейн. – Х.-К.: ДВОУ Пролетар, 1930. – 168 с.

Надійшла до редколегії 15.12. 2014

УДК: 94: 343.163 (477) «1907/1910»

О. П. Сарнацький

Запорізький національний технічний університет

ДІЇ ЦАРСЬКОЇ ПРОКУРАТУРИ ТА СУДУ СТОСОВНО УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ В РОКИ РЕАКЦІЇ (1907–1910)

Висвітлено дії царської прокуратури та суду щодо соціал-демократів Наддніпрянщини в роки реакції (1907–1910), які дали змогу посилити репресивні заходи порівняно з періодом революції 1905–1907 рр.

Ключові слова: революційна діяльність, арешт, жандармське дізнання, прокуратура, судова палата, покарання, довічне заслання.

Освещены действия царской прокуратуры и суда относительно социал-демократов Приднепровья в годы реакции (1907–1910), давшие возможность усилить репрессивные меры по сравнению с периодом революции 1905–1907 гг.

Ключевые слова: революционная деятельность, арест, жандармское дознание, прокуратура, судебная палата, наказание, пожизненная ссылка.

Питання, пов'язані з національно-визвольним рухом у Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст., привертають значну увагу сучасних вітчизняних науковців, які, зокрема, активно досліджують появу, розвиток та діяльність українських політичних партій, сформованих саме в цей період. До сучасних розвідок із цього питання можна віднести публікації в наукових збірниках і журналах, окремі праці таких авторів, як П. Шморгун [28; 29], О. Михайлюк [14], В. Борисенко [2], І. Курас [10; 11], Ф. Турченко [22–24], М.Козицький, О. Поліщук [8], Г. Касьянов [6; 7], О. Голобуцький, В. Кулик [3], В.Головченко [4], В. Колесник, О. Рафальський, О. Тимошенко [9], Ю. Лавров [12; 13], Т. Бевз [1], А. Павко [18; 10], В. Стрілець [20], С. Донченко [5], С. Наумов [15; 16], які висвітлили різноманітні аспекти діяльності українських партій Наддніпрянщини та їх лідерів, починаючи від революційного напрямку і закінчуючи ліберально-демократичним. Крім того, майже в усіх наукових розвідках та публікаціях зазначених авторів обов'язково, хоч із різним ступенем детальності,

показано утиски діячів і прихильників зазначених партій із боку царської влади. І це природно, оскільки документальна база поліції та жандармерії містить значний фактичний матеріал стосовно як легальної, так і нелегальної роботи членів українських партій серед різних верств населення на той час. Водночас дії царської прокуратури й суду стосовно цих партій у дослідженнях вищеназваних авторів майже не висвітлено.

Водночас такі дослідники, як О. Овсієнко [17], А. Чайковський і М. Щербак [27], М. Щербак [30; 31], О. Ярмиш [32; 33], Л. Стромилук [21], у наукових розробках яких проаналізовано саме дії каральних органів самодержавства проти українського національно-визвольного руху і тих, хто його очолював, діяльність судової влади розглядають здебільшого в загальнометодологічному плані, і лише епізодично саме в площині протидії діяльності вищеназваних партій.

У той же час наявні архівні джерела надають нам можливість на окремих прикладах більш детально дослідити дії царського суду саме в цьому напрямку. Тому в даній статті автор поставив собі за мету із використанням різних джерел висвітлити лише один із епізодів ставлення прокуратури та суду до діяльності членів УСДРП у роки столипінської реакції.

У серпні 1907 р. поліцейський городовий Острога Л. Яворський отримав агентурні відомості про те, що міщанин Д. Августинович, який мешкав у цьому місті та займався виготовленням і продажем гіпсових фігур, друкував на гектографі прокламації заборонених партій, збирав у себе на квартирі та в інших місцях робітників і роздавав їм нелегальну літературу [26, оп. 1, т. 2, спр. 1710, арк. 2]. Для перевірки цих даних у ніч на 20 серпня 1907 р. у майстерні останнього поліція провела обшук, у результаті якого знайшла захований під дошками гектограф зі слідами друку на ньому, а в наповнених смолою діжках від гіпсу – значну кількість антиурядової літератури, у тому числі такі видання:

1) сто чотири примірники гектографованої листівки під назвою «Устав Острожской организации УСДРП», у якій було викладено ідеї УСДРП та містилися заклики до об'єднання робітничих мас під прапором цієї ж партії;

2) один примірник гектографованої брошури «Резолюция о выборах во II Государственную Думу и план организации выборной кампании, принятый на конференции УСДРП, бывшей 6–8 июля 1907 года», у якій йшлося про необхідність направлення в Думу депутатів від соціал-демократичної партії через неможливість на даний момент вести відкриту боротьбу із владою;

3) п'ятдесят примірників газети «Соціал-демократ» № 5 за травень 1907 р. – друкованого органу Полтавського крайового комітету УСДРП, у якій у статті «Что дают рабочим забастовки» селян закликали не тільки до страйків, а й до боротьби з урядом за встановлення в майбутньому соціалістичного ладу [26, оп. 1, т. 2, спр. 1710, арк. 2 зв.];

4) двадцять дев'ять примірників брошури малоросійською мовою під назвою «Добра порада в тяжку годину» УСДРП;

5) чотирнадцять примірників брошури «Солдатики», у якій солдат закликали не виконувати вказівки та накази керівництва, не стріляти в селян, а перейти на їх бік;

б) три примірники брошури малоросійською мовою «Автономія України в світлі соціал-демократичної критики», у якій доведено можливість досягнення Україною автономії та встановлення в ній соціал-демократичного ладу.

У кишенях одягу Д. Августиновича було знайдено записку, написану олівцем, у якій йшлося про збори з ковалями, а також про неможливість об'єднання із сіоністами-соціалістами та конституційними демократами, про профспілки й діяльність партійного комітету [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 3]. Також було вилучено шмат паперу з написаним на ньому повідомленням про необхідність обрання депутатів, які б слідкували за життям робітників у майстерні, про збір грошей і проведення зборів серед ковалів [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 3 зв.].

Дізнання стосовно цієї справи проводив жандармський ротмістр Ергардт згідно із ст. 1035 Установлення кримінального судочинства із 15 вересня 1907 р. по 12 жовтня 1907 р. [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 48^a]. Д. Августинович винним себе не визнав, а стосовно знайденого в нього заявив, що все це він знайшов напередодні обшуку на околиці Острога під мостом і приніс додому [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 3 зв.]. Після закінчення попереднього дізнання справу Августиновича передали до Київської судової палати для її остаточного розслідування.

Помічник прокурора судової палати, ознайомившись із жандармським розслідуванням, склав на його підставі 8 листопада 1907 р. обвинувальний акт [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 2–4]. У кінці цього акта було зазначено, що на основі попереднього розслідування Д. Августиновича обвинувачено в тому, що, будучи членом злочинної організації, суть діяльності якої – повалення існуючого в державі самодержавства, він друкував на гектографі прокламації даної партії, поширював їх серед робітників, організовував збори останніх, збирав гроші на потреби партії, підтримував стосунки з іншими злочинними партіями та організаціями, тобто робив усе це з метою повалити існуючий у країні суспільний лад і встановити в майбутній автономній Україні соціалістичний устрій. Покарання за таку злочинну діяльність було передбачено за ч. 1 ст. 126 Кримінального уложення, і на підставі цього він підлягав суду Київської судової палати [26, оп. 1, т. 2, спр. 1710, арк. 3 зв., 4].

У той же день прокурор судової палати надіслав до неї своє подання, в якому пропонував розглянути дану справу разом із обвинувальним актом, складеним помічником, та речовими доказами [26, оп. 1, т. 2, спр. 1710, арк. 1]. При цьому на його прохання, яке він висловив у цьому ж поданні, та відповідно до ст. 1054 і циркуляра Міністерства юстиції від 11 травня 1906 р. справу запропоновано слухати за зачиненими дверима в присутності станових представників [26, оп. 1, т. 2, спр. 1710, арк. 1–1 зв.]. 20 листопада 1907 р. члени судової палати на своєму розпорядчому засіданні, ознайомившись із обвинувальним актом, прийняли рішення щодо подальшого розслідування справи і підтримали думку прокурора палати стосовно порядку слухання даної справи [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 6–6зв.]. 17 грудня 1907 р. прокурор судової палати надіслав, мабуть, на вимогу судової палати, для детальнішого вивчення справи додатково до речових доказів програму, статут і резолюції УСДРП, прийняті на II з'їзді УСДРП у грудні 1905 р. [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 8, 9–16].

16 січня 1908 р. Київська судова палата на своєму виїзному засіданні в Житомирі слухала дану справу [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 20] і визнала Д.Августиновича винним у незаконній діяльності проти існуючого в державі суспільного ладу та ухвалила: відповідно до ч. 1 ст. 126, 17 та 36 Кримінального уложення міщанина Августиновича (34 років) вислати на довічне поселення в Іркутську губернію, із позбавленням його громадянських прав відповідно до ст. 23, 26, 28–31, 34 і 35 Кримінального уложення. При цьому засуджений на позбавлення громадянських прав до кінця днів свого життя перебував би на засланні під гласним наглядом поліції. Судові витрати згідно з відповідними статтями стягували із засудженого [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 27]. 13 червня 1908 р. прокурор палати, виконуючи свої наглядові функції, відрепортував про те, що вирок стосовно Д.Августиновича виконано, а засудженого направлено етапом на поселення [26, оп.1, т. 2, спр. 1710, арк. 46].

Таким чином, можна зробити висновок, що дії прокурорського нагляду та судової гілки влади в період столипінської реакції набувають значного розмаху в справі покарання так званих «політичних злочинців». Державний переворот 3 червня 1907 р. «дозволив» реакційним колам країни розгорнути активну діяльність проти всіх революційних і прогресивних національних сил, які боролися в тому числі за отримання Україною автономії у складі Російської імперії. Політичні судові процеси відбувалися один за одним, у результаті було безжалісно засуджено членів національних партій революційного спрямування. Самодержавна машина правосуддя, що набирала обертів під час зменшення революційного тиску на владу, в умовах реакції почала працювати на повну потужність, перемелюючи своїми жорнами та руйнуючи долі сотень громадян країни. Водночас у нашому дослідженні проаналізовано репресивну діяльність царського уряду тільки щодо однієї української політичної партії. Тому дана проблема потребує подальшого вивчення та значно ширшого висвітлення. І не тільки стосовно однієї партії, а всіх, які існували на той час в Україні.

Бібліографічні посилання

1. Бевз Т. А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т. А. Бевз. – К. : ІПЕД НАН України, 1999. — 271 с.
2. Борисенко В. Й. До питання про Революційну Українську Партію / В. Й. Борисенко // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. пр.]; наук. ред. В. П. Горшков та ін. – К., 1991. – Вип. 169. – С. 129–138.
3. Голобуцький О. Український політичний рух на Наддніпрянщині кінця ХІХ – початку ХХ століття : Дослідження / О. Голобуцький, В. Кулик. .с 421 – .6991 ,пиксоломС : .К –
4. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволення України : нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. / В. І. Головченко. – Х. : Майдан, 1996. – 190 с.
5. Донченко С. П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С. П. Донченко. – Дніпродзержинськ : Вид. від. ДДТУ, 2004. – 379 с.
6. Касьянов Г. Український соціалізм: люди, партії, ідеї (початок ХХ століття) / Г. Касьянов // Політол. читання. – 1992. – № 2. – С. 101–114.
7. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть: Соціально-політичний портрет / Г. Касьянов. – К. : Либідь, 1993. – 172 с.
8. Козицький М. Ю. Національно-політична думка на Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Ю. Козицький, О. В. Поліщук // Наук. праці з питань політичної історії : [зб. наук. пр.]; наук. ред. В. П. Горшков та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 3–14.

9. **Колесник В. Ф.** Шляхом національного відродження: національне питання в програмах та діяльності українських партій Наддніпрянщини. 1900–1907 / В.Ф. Колесник, О. О. Рафальський, О. П. Тимошенко. – К. : Стило, 1998. – 226 с.
10. **Курас І. Ф.** М. І. Міхновський : постать на тлі епохи / І. Ф. Курас, Ф. Г. Турченко, Т. С. Геращенко // Укр. іст. журн. – 1992. – № 9. – С.76–91; № 10–11. – С. 63–79.
11. **Курас І. Ф.** Перший речник новітнього українського самостійництва (Микола Міхновський) / І. Ф. Курас // Історія України. – 2000. – № 6. – С. 3–14.
12. **Лавров Ю. П.** Про ідейні й організаційні засади Союзу визволення України / Ю. П. Лавров // Укр. іст. журн. – 1996. – № 6. – С. 79–90.
13. **Лавров Ю. П.** Виникнення і діяльність українських політичних партій / Ю. П. Лавров // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 2. – 1999. – С. 248–444.
14. **Михайлюк О. Г.** Більшовики України в боротьбі за селянство (1905 – лютий 1917) / О.Г. Михайлюк. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1967. – 141 с.
15. **Наумов С. О.** Братство тарасівців / С. О. Наумов // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С. 36–44.
16. **Наумов С. О.** Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. XIX ст. – лютий 1917 р.) : монографія / С. О. Наумов. – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. – 344 с.
17. **Овсієнко О. Ф.** Каральні органи царизму / О. Ф. Овсієнко // «Українське питання» в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). – К., 1999. – Ч. 3. – 1999. – С. 3–68.
18. **Павко А. І.** Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століть: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX – лютий 1917 р. / А. І. Павко. – с. 842 – .9991 ,вородеФ навІ : .К
19. **Павко А. І.** Повчальний досвід вітчизняної історії : політичні партії і організації у громадському житті України модерної доби / А. І. Павко. – К. : Плеяди, 2002. – 552 с.
20. **Стрілець В. В.** Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 рік) / В. В. Стрілець. – К. : Вид. поліграф. центр «Київ. ун-т», 2002. – 361 с.
21. **Стромилюк Л. В.** Боротьба таємної поліції Російської імперії проти українських політичних партій (1900–1917 рр.) : автореф. дис... на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Любов Василівна Стромилюк. – К., 2007. – 16 с.
22. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський у період російської революції 1905–1907 років / Ф.Г.Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук. пр.]; редкол.: Ф. Г. Турченко (голова) та ін. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 86–105.
23. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський між двома революціями (1907–1917 рр.) / Ф.Г.Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету : [зб. наук. пр.]; редкол.: Ф. Г. Турченко (голова) та ін. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XVIII. – С. 80–101.
24. **Турченко Ф. Г.** Микола Міхновський : Життя і Слово / Ф. Г. Турченко. – К. : Генеза, 2006. – 320 с.
26. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАУК). – Ф. 318.
27. **Чайковський А. С.** За законом і над законом: З історії адм. органів і поліц.-жандарм. системи в Україні (IX – початок XX ст.) / А. Чайковський, М. Щербак. – К. : Україна, 1996. – 269 с.
28. **Шморгун П. М.** Політичні партії України на початку XX ст.: соціальний склад, чисельність, типологія / П. М. Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. пр.]; наук. ред. В. П. Горшков та ін. – К., 1992. – Вип. 172. – С. 14–25.
29. **Шморгун П. М.** Національно-визвольний рух на Україні на початку XX ст. / П. М.Шморгун // Наукові праці з питань політичної історії : [зб. наук. пр.]; наук. ред. В. П. Горшков та ін. – Вип. 173. – С. 3–12.
30. **Щербак Н.** Матеріали фондів охранных отделений как источник изучения деятельности социал-демократии Украины (1902–1917) / Н. Щербак, Н. Щербак // Науч. труды по истории КПСС. – 1990. – № 5. – С. 105–110.

31. **Щербак М.** Жандармсько-поліцейські органи на Україні на початку ХХ ст. та основні напрями їх діяльності / М. Щербак, О. Овсієнко // Вісн. Київ. ун-ту. – 1992. – № 5. – С. 23–28.
32. **Ярмыш А. Н.** Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / А. Н. Ярмыш. – К. : Юринформ, 1992. – 186 с.
33. **Ярмыш О. Н.** Каральный аппарат самодержавства в Украине в конце XIX – на початку ХХ ст. / О. Н. Ярмыш. – Х. : Консум, 2001. – 284 с.

Надійшла до редколегії 25.11.2014

УДК 94: 02] (477.63) «18/19»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ВПЛИВ ЦЕНЗУРИ НА РОЗВИТОК БІБЛІОТЕЧНОЇ СПРАВИ
КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

Виявлено напрями, форми і заходи духовної та світської цензури в діяльності катеринославських бібліотек. Висвітлено вплив державної цензурної політики на розвиток бібліотечної справи наприкінці XIX – на початку ХХ ст.

Ключові слова: цензурна політика, бібліотеки, фонди, читання, Катеринославщина.

Выявлены направления, формы и мероприятия духовной и светской цензуры в деятельности екатеринославских библиотек. Освещено влияние государственной цензурной политики на развитие библиотечного дела в конце XIX – в начале ХХ в.

Ключевые слова: цензурная политика, библиотеки, фонды, чтение, Екатеринославщина.

Наприкінці XIX – на початку ХХ ст. цензура відігравала значну роль у діяльності бібліотек, їх відкритті, поповненні та складу фондів, обслуговуванні різних читацьких категорій, підборі кадрів. Роль та місце цензури в діяльності бібліотечних осередків досліджували чимало науковців (О. О. Каракоз, Д.К. Равинський, О. Шилюк та ін.), проте тема бібліотечної цензури як соціального явища в історії України маловивчена.

Суть нашого дослідження полягає у виявленні форм та напрямків цензури в катеринославських бібліотеках другої половини XIX – початку ХХ ст. В умовах розвитку сучасного інформаційного суспільства вивчення цензурної політики щодо бібліотек як культурно-освітніх закладів – актуальний і важливий напрямок у різнобічному висвітленні історичних процесів.

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. царат розглядав бібліотеку як соціальний заклад, що мав ідеологічний вплив на населення. Тому держава намагалася контролювати цей вплив, скеровувати його в потрібне для неї русло, що, у свою чергу, потребувало суворого нагляду й застосування репресивних заходів. На думку можновладців, саме читальні були осередками впливу на широкі верстви населення.

Цензура має багатовікову історію. Реформування цензури здійснювали для звільнення преси від цензурних утисків. Результатом цього стало опублікування 12 травня 1862 р. «Временных правил по цензуре» та Іменного наказу 1865 р., які діяли протягом наступних 40 років. До бібліотек надходили без цензури урядові видання, видання академій, університетів і вчених товариств, написані давніми класичними мовами, та їх переклади, мапи, плани. Але книжкова й періодична продукція Російської імперії підлягала духовній цензурі. Виданий у 1865 р. Статут про цензуру та друк стосувався книжкових магазинів і кабінетів для читання. Терміна «бібліотека» не було, але з'явилося нове позначення – «кабінет для читання» [4, с. 438; 8, с. 17].

Період ліберальних реформ 1860–1870 рр. змінився посиленням реакції, зокрема суворим наглядом за бібліотеками. Відомий дослідник юридичного стану бібліотек Є. О. Звягінцев зазначав, що саме в цей період створено обмежувальні правила, які розширювали права адміністрації. І як результат здійснення такої політики – занепад бібліотек [8, с. 10].

Першими бібліотечними законодавчими актами Російської імперії розгляданого періоду можна вважати «Временные правила» (1884) та «Правила о бесплатных народных читальнях и порядке надзора за ними» (1890). Відповідно до цих реакційних документів запроваджено нагляд за відкриттям та діяльністю бібліотек і читалень. Держава обмежувала доступ населення до книг. Право відкриття або закриття бібліотеки одержував губернатор міста, який наглядав за бібліотечним персоналом через цензора. Починають виходити друком «Алфавитные списки произведений печати, которые не должны быть допускаемы в общественных читальнях». У кінці 80-х рр. ХІХ ст. уведено обов'язкові каталоги для народних бібліотек [8, с. 25; 13, с. 211].

Знамениті «Правила» міністра внутрішніх справ І. М. Дурново обмежували склад фондів тільки книгами, затвердженими Вченим комітетом Міністерства народної освіти. Особи, яким було доручено наглядати за певними бібліотеками, повинні були перевіряти зміст нових надходжень та не допускати проведення зібрань у приміщенні читалень. За циркуляром Міністерства внутрішніх справ перевіряли фонди на наявність заборонених книг та можливість їх видачі читачам. Особливо суворим був контроль за читальнями. Нагляд за діяльністю народних бібліотек та читалень здійснювали три відомства: Міністерство внутрішніх справ, Міністерство народної освіти та Духовне відомство [1, с. 85; 20, с. 2].

Земства підтримували державну політику щодо бібліотечної справи і тому не завжди відстоювали інтереси стосовно поповнення місцевих бібліотек сучасною літературою. Відсутність змістовних видань заважала підвищенню культурно-освітнього рівня робітників, селян, студентів, інтелігенції Катеринославщини. Зауважимо, що члени земства брали участь у складанні списків книжок, найбільш необхідних та корисних для народного читання. За так званими алфавітними списками було заборонено поширення демократичних ідей у місті, видання та придбання книг прогресивних письменників того часу. Міністерство народної освіти рекомендувало бібліотекам підручники, посібники та художню літературу, які не стосувалися української літератури та вільнодумства [7, с. 158].

Усі перелічені заходи посилювали цензурні утиски в галузі народної освіти. Народні бібліотеки земств були єдиними культурними осередками повіту або села. У 60-ті рр. XIX ст. частину існуючих бібліотек та читалень закрили, бібліотеки постійно контролював уряд, найнезначніші просвітницькі заходи забороняли, оскільки влада вбачала небезпеку в поширенні знань [20, с. 3; 22, с. 18].

Наприкінці XIX ст. ситуація в цій царині почала змінюватися. У 1899 р. на XXXIV сесії Катеринославського земського зібрання порушили питання розширення каталогу книг, потрібних бібліотекам-читальням. Відповідно до даних звіту книг у бібліотеках було недостатньо, а їх вміст суперечливий. Директор народних училищ запропонував самостійно доповнити списки Міністерства народної освіти необхідними книгами та передати їх до навчального округу Катеринославської губернії [19, с. 119; 22, с. 18].

У середині 90-х рр. XIX ст. Міністерство народної освіти розсилало попечителям навчальних закладів переліки книжок та світських періодичних видань, які повинні мати бібліотеки: «Всемирная иллюстрация», «Гражданин», «Московские ведомости», «Нива», «Новое время», «Новь», «Русский вестник», «Свет». До 1893 р. бібліотеки закупували тільки московську та петербурзьку періодику. І тільки з 1894 р. губернатор, попечитель навчального округу та єпархіальне керівництво дозволили бібліотекам придбання місцевих газет і журналів із позначкою «придатні» [2, с. 271; 15, с. 6–7].

У 1904 р. Міністерство народної освіти затвердило «Правила о народных библиотеках при низших учебных заведениях», за якими до народних бібліотек входили вчительські та учнівські бібліотеки нижчих навчальних закладів. У період революції 1905 р. були створені передумови для підвищення громадської активності народних мас, що передбачало й поширення культурно-освітнянського руху. Уряд змушений був іти на поступки. Так, у 1905 р. імператор Микола II скасував «Правила» 1890 р. і затвердив загальні правила народних та публічних бібліотек [8, с. 37; 21, с. 56].

Комплектування народних бібліотек та читалень Катеринославської губернії початку XX ст. відбувалося за допомогою двох книжкових крамниць місцевого діяча В. Є. Алексеєва. Його магазини пропонували різноманітну літературу для народних шкіл і дитячого читання у твердих палітурках, схвалених вченою радою Міністерства народної освіти. Однак народні бібліотеки потребували газет та журналів, оскільки вони отримували на той час 1–2 видання, а читацькі запити на періодику постійно зростали. Відомим був «Каталог малорусских книг магазина В. Е. Алексеєва», який містив перелік українських видань, але цензурний нагляд не дозволяв їх купувати. Популярною серед населення на той час була книжкова крамниця комісонера дирекції народних училищ Катеринославської губернії Й.В.Шафермана, яка знаходилася на Катерининському проспекті. Зі спогадів В.Машукова відомо, що вона вирізнялася найкращим вибором нових видань з усіх галузей знань, зокрема художньої та педагогічної літератури [10, с. 62–65].

Розглянемо детальніше прояви цензури в середніх навчальних закладах. У 60–90-ті рр. діяли суворі правила контролю за змістом фонду та обслуговування читачів-учнів. Бібліотеки не залишалися поза увагою попечителів навчального округу, які контролювали зміст книгозібрання. Так, бібліотека Катеринославської

класичної гімназії не повинна була мати твори В. Белінського, М. Добролюбова та Марка Вовчка. Учні не мали права користуватися бібліотечними книгами, які не відповідали їх віку. У 1881–1882 рр. комісією у складі інспектора і викладачів гімназії М. І. Катаєва, В. М. Шамраєва та І. Ф. Шраменка проведені перевірки фундаментальної і учнівської бібліотек. Наприкінці 1881 р. із новим фондом учнівська бібліотека почала працювати для читачів [6, с. 79–82].

З 1890 р. класні наставники повинні були самі видавати учням довірених їм класів книги з учнівської бібліотеки. Суворий нагляд за позакласним читанням суттєво обмежував доступ учнів до літератури, виданої на території Російської імперії. Крім того, у Катеринославській класичній гімназії порушили питання щодо складання детального переліку книжок, «необхідних та корисних для читання учнів». Учнівська бібліотека згідно з інструкцією містила книжки, схвалені училищною радою, причому навпроти назви кожної книги у каталозі було зроблено відповідні позначки [11, с. 209, 380–381].

Цензура пильну увагу приділяла кадрам. Бібліотекарі ставали безправною верствою в складних політичних умовах. Так, управа з дозволу губернатора призначала особу на посаду бібліотекаря, який мав бути людиною достатньо освіченою, «заглибленою у книгу та її вивчення». Водночас влада здійснювала суворий нагляд за бібліотечним персоналом та їх діяльністю, про що свідчать посилені обшуки в 1907 р. У результаті ревізії було знайдено заборонену літературу. Завідувачі таких народних бібліотек підлягали арешту, на їх місця призначали політично благонадійних, але їх діяльність, як правило, призводила до розтрати та крадіжок бібліотечного майна. Я. П. Новицький зазначав, що народні бібліотеки існували всього 2–3 роки, до появи інспекторів. У Олександрівську такими інспекторами були Лободовський та Бібіков, які занадто ретельно відслідковували «неблагонадійні» газети, журнали, книги, вважаючи їх опальними виданнями. Постійний нагляд цензорів, інспекторів за фондами, брак коштів негативно впливали на тематичний склад та його змістове наповнення. Народні читальні до 1905 р. не мали українських видань, що викликало незадоволення населення губернії, яке бажало вивчати рідну мову і літературу [3; 12, с. 47–48; 14, с. 342].

У період революції 1905–1907 рр. царський уряд увів посилений нагляд за літературою. Тимчасовий генерал-губернатор Катеринослава створив обов'язковий перелік газет, які мали бути в читальні. Періодичні видання, що не потрапили до даного списку, вилучали із бібліотечних фондів. Розпорядження уряду та міських властей призвело до появи небувалої ситуації: Міська громадська бібліотека залишила для читачів тільки десять назв газет та журналів, що, у свою чергу, вплинуло на кількісні показники обслуговування [17, с. 30–32].

Справами бібліотек завідувало загальне зібрання та правління, бібліотечну документацію та призначення на керівну посаду затверджував катеринославський губернатор. Члени правління контролювали нові надходження і друкування каталогів. Важливим допоміжним органом були ревізійні комісії навчальних закладів у складі трьох членів, до обов'язків яких входили контроль грошових надходжень та інвентаризація бібліотечного майна.

За розпорядженням інспектора народних училищ Маріупольського повіту губернії Г. М. Нечипоренка, шкільні бібліотеки 90-х рр. XIX ст. повинні були мати у фондах шкільних підручників та книжок для читання тільки 56 назв. До рекомендованих для комплектування фондів бібліотеки відносили дитячі книжки, прочитані не менше ніж трьома членами комісії. Наступний інспектор народних училищ Г. І. Шишкін наглядав за списанням літератури. Із рапорту 1915 р. відомо, як саме здійснювали цей процес. Затверджені вимоги до вилучення книжок були детальні: хронологічні межі, кількість, джерело надходження (заклади або власники), дозвіл педагогічної ради та протокол рішення [5, арк. 95].

У 1915 р. із початком Першої світової війни відбулися зміни в навчальному процесі Першого реального училища: за розпорядженням Міністерства освіти із програми вилучені твори В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. В. Гоголя, М. Ю. Лермонтова, М. О. Некрасова, Д. І. Писарева, Ф. І. Тютчева як представників літературного стилю критичного реалізму XIX ст.; епічні твори В. А. Жуковського, окремі праці К. Ф. Рилєєва, О. О. Бестужева-Марлінського, О. С. Пушкіна. Цікавим є той факт, що було скорочено курс світової історії [16, с.8–9].

У 1915–1917 рр. посаду завідувача бібліотеки займав І. Д. Кумма – викладач природознавства. Його заслуга полягала у вивченні літератури для позакласного читання учнів, результати якого він повідомляв Педагогічній раді. З одного боку, керівництво підтримало виховання у молоді інтересу до читання. З іншого – щоб відволікти учнів від читання «шкідливих» книг, рада рекомендувала видавати щоденно книги тільки зі шкільної бібліотеки. У свою чергу зростала відповідальність наставників, які наглядали за щоденним отриманням бібліотечних книжок. У навчально-виховному процесі помічниками директора були наглядачі, які виконували обов'язки завідувача класної бібліотеки, керували процесом читання та відповідали за каталог [16, с. 65–72].

Із 1906 по 1914 р. бібліотекою Катеринославської духовної семінарії опікувався ректор А. В. Одинцов. Він слідкував за постійним поповненням учнівської читальні сучасними виданнями, які, на його думку, потрібні учням у складний час, щоб відволікати увагу від політичних процесів. Наприкінці 1914 р. військова цензура не дозволила друкування книг А. Кашенка «Зруйноване гніздо» у видавництві «Запоріжжя». У 1916 р. військовий цензор заборонив друкувати оповідання В. Винниченка «Сліпий» як «неморальне» [10, с. 62–66].

Бібліотеку Катеринославського наукового товариства неодноразово закривали. Проект бібліотеки та проект правил користування книгами обговорювали на засіданнях товариства, але рішення так і не було прийняте. Наукове товариство вважало нагальною потребою відкриття в Катеринославі бібліотеки, доступної масовому читачеві. Члени товариства прагнули відкрити публічну бібліотеку зі статутом колишньої бібліотеки Комісії народних читань. Проте міська управа не дозволила. Неодноразові звертання до губернатора з цього питання не мали успіху. Улаштування власної бібліотеки для членів товариства, на думку правління, не відповідало читацьким запитам та розвитку читацької аудиторії [18, с. 9–10].

Таким чином, у другій половині XIX – на початку XX ст. цензурна політика російського уряду призвела до руйнівних наслідків у культурно-освітньому розвитку Катеринославщини. Уряд був зацікавлений у вжитті таких заходів, які б гальмували процес активного поширення читання та підвищення освітнього рівня і національної свідомості населення губернії. Водночас постійний суворий нагляд за фондами, читанням учнів ускладнював процес розвитку бібліотек, про що свідчить вилучення «шкідливих» видань, користування тільки визначеними бібліотеками. Педагогічні ради, відповідальні за діяльність бібліотек, за допомогою потужного училищного апарату цензури (інспектори, класні наставники, доглядачі) стримували поширення інформації. Незважаючи на утиски та заборонні заходи, працівники бібліотек докладали чимало зусиль для популяризації сучасної літератури та наближення її до читача.

Бібліографічні посилання

1. **Абрамов К. И.** История библиотечного дела в СССР до 1917 г. / К. И. Абрамов. – М.: Сов. Россия, 1959. – 198 с.
2. Библиограф. – 1892. – № 4–5. – С. 271–272.
3. **Ванеев А. Н.** Развитие библиотековедческой мысли в России (XI – начало XX в.) / РГБ; А.Н.Ванеев. – М.: Пашков Дом, 2003. – 304 с.
4. Временные правила по цензуре 1862 г. // Реформы Александра II: документы / сост.: О. И. Чистяков, Т. Е. Новицкая. – М.: Юрид. лит., 1998. – С. 436–438.
5. Державний архів Донецької області. – Ф. 35: Юзовское высшее начальное училище, 1911–1919 гг. – Оп. 2. – Спр. 7 Деятельность Юзовского высшего начального училища за 1913–1915 гг., 101 арк.
6. **Донцов Г. В.** Исторические записки о Екатеринославской гимназии, 1793–1882 / Г.В.Донцов. – Екатеринослав: Б. и., 1882. – 103 с.
7. **Жирков Г. В.** История цензуры в России XIX–XX вв. / Г. В. Жирков. – М.: Аспект пресс, 2001. – 367 с.
8. **Звягинцев Е.** Правовое положение народных библиотек за 50 лет / Е. Звягинцев. – М.: Б. и., 1916. – 55 с.
9. **Каракоз О. О.** Бібліотечна цензура в Україні у 20-і роки XX ст. / О. О. Каракоз // Вісн. Книж. палати. – 2004. – № 11. – С. 29–33.
10. **Лисиченко Д.** Короткий огляд української видавничої діяльності преси та книготоргівлі на колишній Катеринославщині / Д. Лисиченко // Бібліолог. вісті. – 1930. – № 2. – С. 59–69.
11. **Локоть Я.** Столетие Екатеринославской гимназии, 1805–1905 гг.: краткие исторические очерки / Я. Локоть. – Екатеринослав: Тип. Губерн. земства, 1908. – 386 с.
12. **Мезьер А. В.** Из хроники библиотечного дела / А. В. Мезьер // Рус. шк. – 1907. – № 12. – С.35–48.
13. Народное образование. Библиотеки-читальни XIX // Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. – М.: Б. и., 1910. – Т. X. – С. 209–215.
14. **Новицький Я. П.** Твори у п'яти томах. Т. 1 / Я. П. Новицький. – Запорожжя: АА Тандем, 2007. – 508 с.
15. Образование. – 1896. – № 5–6. – С. 3–7.
16. Отчет Екатеринославского Первого реального училища за 1915–1916 уч. год. – Екатеринослав: Тип. Н. И. Еременко и Я. И. Ларченко, б. г. – 82 с.
17. Отчет Екатеринославской городской общественной библиотеки за 1905 г. – Екатеринослав: Типо-Литография Губерн. правления, 1906. – 40 с.
18. Отчет о деятельности Екатеринославского научного общества в 1910–1911 г. Год XI. – Екатеринослав: Тип. И. Коган, 1912. – 24 с.

19. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания XXXIV очередной 1899 года сессии, 5 по 18 декабря включительно. – Екатеринослав: Тип. Губерн. земства, 1900. – 252с.
20. Правила о бесплатных народных читальнях и о порядке надзора за ними. – М.: Б. и., 1890. – 4 с.
21. Сборник законов и справочных сведений / сост. В. И. Чарнолусский. – М.: Б. и., 1907. – 70 с.
22. Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края / под общ. ред. проф. В. В. Курилова. – Екатеринослав: Тип. Губерн. земства, 1905. – 28 с.

Надійшла до редколегії 10.12.2014

УДК: 94(477): 06.07: 322. 834.7. «1914/1918»

О. І. Савченко

Запорізький національний університет

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА У ВИСВІТЛЕННІ ГАЗЕТ РОСІЙСЬКИХ ЕМІГРАНТІВ В АВСТРАЛІЇ

Розглянуто видавничу діяльність Спільки російських емігрантів в Австралії у 1914–1917 рр. Проаналізовано політичні платформи та публікації газет «Известия Союза русских эмигрантов» і «Рабочая Жизнь», що мали антимилітаристський характер.

Ключові слова: російська еміграція, Австралія, Перша світова війна, антимилітаризм.

Рассмотрена издательская деятельность Союза русских эмигрантов в Австралии в 1914–1917 гг. Проанализированы политические платформы и публикации газет «Известия Союза русских эмигрантов» и «Рабочая Жизнь», которые имели антимилиитаристский характер.

Ключевые слова: российская эмиграция, Австралия, Первая мировая война, антимилиитаризм.

Минуло сто років із початку Першої світової війни, яка докорінно змінила міжнародну обстановку і призвела до глибокого розколу у світовому соціалістичному русі. Керівники II Інтернаціоналу і лідери європейських соціалістичних партій, відмовившись від попередніх антимилітаристських заяв, підтримали уряди своїх країн у ставленні до війни. Тільки більшовики в Росії та незначна частина «лівих» у соціалістичних партіях Європи заявили про вірність принципам пролетарського інтернаціоналізму та виступили з програмою боротьби за мир.

Із 1914 р. воєнна тематика стала головною у матеріалах австралійської газети вихідців із Росії «Известия Союза русских эмигрантов», яка виходила в Брісбені. Оскільки значна частина керівництва місцевої Спільки російських емігрантів та редакції її друкованого органу поділяли погляди більшовицької партії, вони підтримали проголошений В. Леніним план революційного виходу із війни.

Програма діяльності газети в цей складний період була оприлюднена «Известиями» уже 9 вересня 1914 р. у статті «Війна та робітнича газета». У ній

ішлося, що робітнича преса повинна пояснювати пролетарям справжні причини і характер світової війни, а патріотичні заклики, якими буржуазні уряди намагалися згладити класові протиріччя, – це тільки оманливі слова, якими капіталісти намагаються одурманити робітників. «Граючи на струнах «престол-вітчизна», вказуючи на зовнішнього ворога, та ще й такого лютого, як німця, – наголошували у статті, – буржуазія та її прислужники відволікають увагу робітників від дійсних потреб, штовхають їх на неправильну дорогу» (тут і далі переклад наш. – *О.С.*) [3].

На сторінках газети в той період критикували як іноземних, так і російських соціал-шовіністів. У матеріалах «Известий» діяльність європейських соціал-демократів оцінювали з антивоєнних позицій. Голосування депутатів-соціалістів за військові кредити, їх згода на отримання міністерських посад у буржуазних урядах воюючих країн, уважала редакція газети, різко суперечили попереднім рішенням, прийнятим II Інтернаціоналом [1, 1915. – 1 квіт.]. Постійно полемізуючи з опонентами, які намагалися виправдати дії опортуністів, редакція «Известий» наполягала на тому, що для розвитку демократії і робітничого руху будь-яке знищення пролетарів однієї країни пролетарями іншої – неприпустиме [1, 1915. – 18 лют.]. Своїми матеріалами «Известия» переконували робітників якнайшвидше «розпочати соціальну революцію та покласти своє життя за кровну робітничу справу, а не віддавати його за інтереси капіталістів» [1, 1915. – 29 лип.].

Про посилення реакції в усіх воюючих країнах ішлося в редакційній статті під назвою «Злітаються». У ній було зазначено, що із початком війни уряди всіх європейських держав, «сп'янілі від крові свідомих робітників, що широко ллється рікою на догоду і славу багатіїв, ці озвірілі хижакі закликають народ посилити власне кровопускання для процвітання капіталізму» [1, 1915. – 8 квіт.]. Обурення авторів газети викликала позиція російських меншовиків і есерів, які спробували виправдати опортунізм німецьких і французьких соціалістів [1, 1915. – 18 квіт.]. Як приклад гідної поведінки депутатів парламенту в умовах Першої світової війни редакція «Известий» наводила позицію більшовиків-депутатів IV Державної думи, які відкрито засудили війну і висловити надію на те, що «ця бійня, за якою хоче сховатися російський уряд, впаде на його голову» [1, 1914. – 17 жовт.]. Антимілітаристська платформа «Известий» знаходила підтримку з боку вихідців із Росії на п'ятому континенті. Про це свідчить зростання надходжень до «газетного фонду», що формувався за рахунок добровільних пожертвувань читачів. Якщо у квітні 1914 р. до нього надійшло 18 фунтів стерлінгів 13 шилінгів 10 пенсів, то у квітні 1915 р. – 27 фунтів 3 шилінги 4 пенси [1, 1915. – 13 трав.]. Тільки за період із 15 травня по 1 червня 1915 р. до фонду було надіслано 30 фунтів стерлінгів і 6 пенсів [1, 1915. – 10 черв.].

Продовжуючи спостерігати за розвитком робітничого руху в європейських країнах, у газеті висвітлювали перебіг подій у Європі у другій половині 1915 р. В анонімній статті «Соціалісти та мир» ішлося, що в Європі, з одного боку, відбувається активізація антивоєнного руху, а з іншого – провадиться реакційна внутрішня політика в державах, які воюють. Як приклад наведено факт, що в країнах, які називали себе «демократичними», із початком війни було ліквідовано економічні й громадянські права трудящих. Статтю завершено риторичним

питанням: «Запитується, де демократія Німеччини, Франції, Англії, якщо страйки там караються військовими судами, жінки і діти змушені працювати по 80 годин на тиждень, а поліція влаштовує розгром робітничої преси тоді, коли їй цього заманеться?» [1, 1915. – 29 лип.]. Наприкінці 1915 р. в «Известиях» було надруковано редакційну статтю «Міжнародна соціалістична конференція в Ціммервальді», у якій ішлося про міжнародну конференцію соціалістів, яка відбулася у швейцарському містечку Ціммервальд у вересні 1915 р. Прийнятий учасниками конференції маніфест визнав світову війну імперіалістичною, засудив соціалістів, які голосували за військові бюджети і увійшли до урядів своїх країн, та закликав «почати боротьбу за мир без анексій і контрибуцій». У статті було наголошено, що створена на конференції «ціммервальдська ліва» група стала своєрідним ядром, навколо якого почали згуртовуватися соціалісти-інтернаціоналісти різних країн світу [1, 1915. – 9 груд.].

Викриваючи політиків, які розв'язали світову війну, у «Известиях» називають їх «озвірілими хижаками», що наказують трудящим «посилити власне кровопускання для процвітання капіталізму» [1, 1915. – 8 квіт.]. Ілюстрацією подібних оцінок мала стати інформація про кількість жертв в арміях європейських країн: тільки за перші вісім місяців війни втрати вбитими і пораненими становили 5 млн 950 тис. чоловік [1, 1915. – 28 січ.]. «Мільйони людей гинуть, захищаючи «свою батьківщину», а, між іншим, навіть п'яді батьківщини їм не належить», – підкреслено в «Известиях». Наголошено на тому, що багато заможних людей закликають трудящих іти на війну, але зовсім мало багатіїв «ходять на милицях після війни» [1, 1915. – 11 лют.].

У редакційній статті «Известий» під назвою «Ворог внутрішній» рекомендовано читачам уважно придивитися до маніпуляційних дій різноманітних «господарів» сучасного світу, щоб зрозуміти, що їх ворог знаходиться серед них, а не за межами країни. «Насправді, чи не той є нашим ворогом, хто радить і змушує нас бути вбивцями або бути вбитими?», – розмірковували члени редколегії. І далі: «Чи не той є нашим ворогом, хто захопив у свої руки суспільні засоби існування, змушує нас або сплачувати надвисокі ціни, або вмирати з голоду?» [1, 1915. – 29 лип.].

На конкретних прикладах у виданні продемонстровано грабіжницький характер війни з огляду на ті величезні фінансові витрати на військові потреби, що лягали важким тягарем на плечі народу. Адже один постріл 15-дюймової гармати коштував 10 тис. крб, а за статистичними даними ведення воєнних дій лише протягом однієї хвилини коштувало Франції 30 тис. крб, а Великій Британії – 20 тис. крб. Ці колосальні витрати, як було зазначено в статті «Війна та запозичення», наблизили всі європейські країни до економічної та фінансової кризи й супроводжувалися подальшим погіршенням становища народних мас [1, 1915. – 8 лип.]. Газета звертала увагу читачів на те, що безпосереднім наслідком війни стало, з одного боку, збільшення кількості безробітних та швидке підвищення цін, а з іншого – колосальне зростання прибутків приватних компаній і фірм. У серпні 1915 р. опубліковано інформацію про те, що прибутки пароплавних компаній Великої Британії суттєво збільшилися із початком війни. Якщо до війни за доставку однієї тонни пшениці з Канади до Великої Британії

вони брали 6 шилінгів 6 пенсів, то після її початку вартість перевезень зросла майже в п'ять разів – до 31 шилінга 4 пенсів [1, 1915. – 11 берез.].

Із номера в номер на газетних шпальтах у рубриці «За кордоном» розміщували повідомлення про жахливі наслідки війни в різних країнах світу. «У Німеччині 2 млн вбитих, поранених та взятих у полон. Такими ж є й втрати союзників», – інформували «Известия» 28 січня 1915 р. «Отже, протягом перших п'яти місяців війни Європа поховала мільйони кращих, працездатних своїх синів», – було підсумовано у повідомленні [1, 1915. – 28 січ.].

Своїми матеріалами редколегія «Известий» намагалася впливати не тільки на думки, але і на душі читачів. Емоційне потрясіння викликало у вихідців із Росії і в першу чергу тих із них, які як добровольці вирішили воювати на фронтах світової війни, публікація на сторінках газети матеріалу під назвою «Лист волонтера». Лист був надісланий із діючої армії Західного фронту у Франції до Австралії. Автор послання, російський емігрант, який став добровольцем, розповідав своєму другу на п'ятому континенті про настрої солдат в армії. У листі йшлося про розстріл за антивоєнний протест 9 солдат його частини, 7 із яких були росіяни. Жорстока розправа обурила волонтера і змусила його по-новому поглянути на війну та переоцінити власні погляди стосовно участі в ній. Про це свідчить риторичне запитання, яким завершено послання: «Скажи, яке може бути бажання служити якійсь батьківщині?» [1, 1915. – 16 груд.].

Про популярність газети «Известия» свідчило постійне зростання кількості її передплатників. Якщо на 1 грудня 1914 р. газету передплачували 298 осіб, то до 1 грудня 1915 р. їх кількість зросла до 654 [1, 1915. – 16 груд.]. Оскільки більшість переселенців не мали постійної роботи і вели кочовий спосіб життя, то, як правило, окремий номер видання передплачували на адресу групи, гуртка або організації емігрантів, що дозволяло ознайомитися з його матеріалами великій кількості емігрантів. Без підтримки функціонування російської газети в Австралії було б неможливе. Вони надсилали до фонду «Известий» частину своїх мізерних заробітків, поширювали передплатні листи «газетного фонду», прибутки від яких ішли до редакційної комісії. Тільки в 1915 р. до фонду газети надійшло 454 фунтів стерлінгів 13 шилінгів 9 пенсів [1, 1915. – 16 груд.].

Підтримуючи друкований орган Спілки російських емігрантів, вихідці із Росії таким чином не тільки висловлювали йому свою довіру, але і солідарність із політичною платформою «Известий». Саме тому видавці газети (Ф. Сергєєв, П. Уткін, Я. Грант, І. Кук (Калнін), у своєму зверненні до читачів подякували їм за співпрацю та матеріальну допомогу, без яких видання емігрантської преси в Австралії стало б неможливим [1, 1915. – 16 груд.].

Послідовне пропагування газетою антивоєнних і революційних ідей спричинило розгортання широкої наклепницької кампанії, організаторами якої стали мілітаристські сили країни за підтримки російських дипломатів в Австралії. Саме з їх подачі буржуазна преса почала звинувачувати видавців газети «Известия» в «нелояльності» до країни перебування, у «прогерманізмі». Суспільний резонанс цієї кампанії вирішила використати влада Австралії, яка давно шукала слушної нагоди для закриття радикального видання. 1 лютого 1916 р. виконуючий обов'язки прем'єр-міністра країни Дж. Пірс підписав указ про

заборону газети Спілки російських емігрантів [4, 1917. – 6 лют.]. Однак залишити вихідців із Росії на п'ятому континенті без друкованого органу, здатного захищати їх економічні та соціальні інтереси, владі не вдалося. Буквально через декілька днів ініціативна група політемігрантів змогла організувати видання нового часопису Спілки – газети «Рабочая Жизнь». Підсумовуючи роботу за 1915р., члени редакційної комісії газети «Известия» зазначали, що свої головні зусилля вони спрямовували на те, щоб «відстоювати інтереси міжнародної пролетарської солідарності, боротися проти погромного патріотизму, розсіювати людиноненависницький чад, роз'яснювати темні сторони капіталізму – будити бойову енергію в серцях трудящих» [1, 1915. – 16 груд.].

Безпосереднім показником популярності «Известий» серед вихідців із Росії на п'ятому континенті стало суттєве зростання кількості читачів видання. У 1916 р. кількість передплатників газети порівняно з попереднім роком зросла більше ніж у двічі – із 298 осіб до 654. Ювілейний 100-й номер «Известий» вийшов рекордним тиражем у 700 примірників [1, 1915. – 9 груд.]. Одночасно зміцнювалось і її фінансове становище. Якщо в 1914 р. «газетний фонд» становив 229 фунтів, то у 1915 р. він збільшився до 454 фунтів [2, 1915. – 16 груд.]. Слід зважити на те, що річна передплата на «Известия» складала 10 шилінгів, а вартість одного номера газети дорівнювала 3 пенси [1, 1915. – 2 верес.].

Перший номер нового видання Спілки російських робітників (а на той час саме так називалася організація вихідців із Росії) – газети «Рабочая Жизнь» – вийшов друком у Брісбені 11 лютого 1916 р. Це був дуже складний період для російських емігрантів. Цькування з боку влади, мілітаристської преси та місцевих шовіністів супроводжувалось економічною кризою, безробіттям і масовими звільненнями вихідців із Росії. За допомогою таких методів їх намагалися залякати, щоб змусити повернутися на батьківщину для мобілізації в армію або записатися до австралійсько-новозеландського добровільного військового корпусу [4, 1917. – 6 лют.].

Незважаючи на несприятливі умови, «Рабочая Жизнь» змогла не тільки вистояти, але й продовжити антиміларистську та революційну лінію своєї попередниці – газети «Известия Союза русских эмигрантов». Уже в її другому номері, у передовій статті «Все те саме», що мала антивоєнний характер, усю відповідальність за важке становище трудящих редакція поклала на буржуазну систему, наголошуючи при цьому, що «сучасний капіталізм та війна – це майже синоніми» [4, 1916. – 18 лют.]. «Тільки сильний і могутній, організований робітничий клас, озброєний рішучістю і знаннями зможе виконати це завдання, зможе стати дійсним могильником людоїдів. Тільки знищення паразитів приведе до встановлення справжнього миру на землі», – наголошено у статті [4, 1916. – 18 лют.].

Серед публікацій на сторінках «Рабочей Жизни» привертають увагу своєю революційною спрямованістю публікації члена редколегії газети Ф. Сергеева. Антивоєнним пафосом засудження мілітаристів, які прагнули «на народній крові нажити нові мільйони», вирізняється його стаття «Захист країни», надрукована у трьох номерах газети [4, 1916. – 18 квіт., 5 верес., 12 верес.]. Автор назвав світову війну імпералістичною і вказав, що вона призводить до посиленого пограбування

народу «керівними групами капіталу». Ф. Сергєєв зауважував, що відмова від військової служби і страйк без вимагання революційного знищення капіталістичного суспільства – недієві форми боротьби. Прикладом діяльності революціонера в період імперіалістичної війни, гідним наслідування, Ф. Сергєєв уважав німецького соціаліста К. Лібкнехта, який помічав і публічно викривав корисливі розрахунки «володарів світу». Останній у своїх виступах, розповідаючи про жахіття війни, перетворював їх на потужні стимули «посилення бажання покінчити з подібним режимом та змусити робітників до розвитку організацій, що будуть здатні об'єднати народ «його» країни для боротьби з капіталізмом і мілітаризмом», – констатував автор [4, 1916. – 18 квітня].

Висловлюючись за перетворення Першої світової війни на громадянську, Ф.Сергєєв наголошував на необхідності розгортання активної революційної агітації серед солдатів, оскільки вбачав саме у цьому необхідну умову переможного збройного повстання пролетаріату. «У майбутньому зіткненні організованих сил капіталу і робітників, що ще попереду, але відбудеться вже в недалекому майбутньому, – зазначав він, – сучасна робота соціалістів в армії та поза неї відіграє величезну роль» [4, 1916. – 12 верес.].

Уважно слідкуючи за розвитком міжнародного робітничого руху, співробітники «Рабочей Жизни» постійно інформували своїх читачів про кроки, здійснювані революційними соціал-демократами для створення нового Інтернаціоналу. Перебіг та основні підсумки другої конференції ціммервальдців, що відбулася у квітні 1916 р. у швейцарському селищі Кінталь, були проаналізовані членом редколегії газети П. Уткіним. Він привітав рішення Кінтальської конференції, яка засудила спроби опортуністів відродити старий Інтернаціонал та назвав подібні дії «брутальним знуцанням над міжнародною солідарністю робітників». Резолюція, прийнята на конференції, на думку автора, означала те, що новий Інтернаціонал «буде не таким як старий, а стане бойовим авангардом пролетаріату не тільки в умовах миру, але й під час війни» [4, 1916. – 1 трав.]. Проводячи аналогію з європейськими країнами, у газеті зазначали, що у схожому становищі опинилися і трудящі Австралії. Однак головну загрозу для робітників п'ятого континенту в 1916 р. становила спроба уряду запровадити примусову військову мобілізацію в країні (або, як називали її австралійці, «конскріпшен»). У виданні попереджали читачів про мілітаристські наміри влади. Зі сторінок газети пролунав заклик до об'єднання робітників різних національностей для боротьби проти примусової мобілізації, оскільки запровадження «конскріпшен» «покладе на плечі трудящих ще одне важке ярмо, яке вони не зможуть винести» [3, 1916. – 21 берез.]. Редколегія заявляла про повну солідарність більшості російських емігрантів із резолюцією антивоєнного мітингу в Мельбурні, у якій ішлося, що «мілітаризм і конскріпшен однаково небезпечні для демократії» [4, 1916. – 16 трав.].

Позиція «Рабочей Жизни» щодо примусової мобілізації весь час залишалася різко негативна, що повністю відповідало антимилітаристським поглядам її видавців. «Гроза наближається», «Рекрутчина», «Події ускладнюються» – такі назви мали лише деякі статті, надруковані в 1916 р. на сторінках газети. Видавці часопису попереджали російських емігрантів, що у випадку прийняття

австралійською владою закону про примусову мобілізацію і відправлення солдат на фронт із ними вчинять так само, як у Великій Британії, де вихідців із Росії примушували йти до війська та арештовували. «Тому росіяни, – було наголошено в «Рабочей Жизни», – повинні боротися проти конскрипції з не меншою енергією, ніж місцеві австралійці» [4, 1916. – 5 жовт.]. Напередодні референдуму з питання введення примусової мобілізації редакція газети ще раз акцентувала увагу на тому, що першочерговим завданням усіх революційних сил країни, крім антиконскрипційної кампанії, є організація прогресивних елементів для подальшої боротьби, яка буде потрібна в тому випадку, якщо Прем'єр-міністр Австралії В. Хьюз проігнорує волю народу і почне втілювати у життя примусову мобілізацію [4, 1916. – 16 жовт.].

Друкований орган Співки російських робітників привітав перемогу всіх противників примусової мобілізації, а день проведення референдуму – 28 жовтня 1916 р. – назвав «історичною датою». Проте і після провалу мілітаристських планів урядовців видання рекомендувало читачам «пильно стежити за маневрами уряду й бути готовими до запеклої боротьби за своє право на життя та щастя» [4, 1916. – 26 лип.]. Підсумки антивоєнної пропаганди російської преси на п'ятому континенті були підведені редакцією в передовій статті «Трирічний ювілей», присвяченій третій річниці від дня виходу першого номера газети «Известия Союза русских эмигрантов», яку видавці «Рабочей Жизни» вважали своєю попередницею. Було наголошено, що за три роки видавницької діяльності емігрантські видання змогли згуртувати вихідців із Росії в Австралії, які попри всі труднощі можуть захистити власні інтереси в суворій боротьбі з капіталом. «Навіть війна з її брудними потоками шовінізму, – підкреслювали автори статті, – виявилася нездатною зруйнувати єдність свідомих російських емігрантів, а соціал-патріотизм, що буйно розпустився скрізь, не знайшов сприятливого ґрунту в російській колонії в Австралії» [4, 1916. – 29 лист.].

Напередодні Лютневої революції помітно посилювався інтерес редколегії «Рабочей Жизни» до економічних та політичних подій у Росії. «Країна неймовірностей» – так називалася стаття, присвячена економічним проблемам на батьківщині. У ній йшлося про економічну кризу в країні, спричинену війною, та її негативні наслідки для трудящих – голод, безробіття, зростання цін. Подібна ситуація, як було зазначено в газеті – стала безпосереднім наслідком «самодержавного панування купки паразитів, які присмокталися до народного тіла, тому порятунок країни можливий лише після їх знищення» [4, 1916. – 15 лист.]. У газеті наголошували, що для звільнення Росії та наведення в ній елементарного порядку потрібен не новий прем'єр, а повне знищення царсько-дворянського самодержавства [4, 1916. – 22 січ.].

«Рабочая Жизнь» привітала повалення самодержавства в Росії, а номер газети, у якому повідомляли про лютневі події в Петрограді, навіть було надруковано червоною фарбою [2, с. 121]. Російська революція викликала революційне піднесення в усіх воюючих країнах, у тому числі й в Австралії. «Ця подія, – йшлося в редакційній статті «Небачений в історії Австралії страйк», – розбурхала розум багатьох робітників. Всі побачили, що вони борсаються в

кайданах рабства, і, щоб вибратися із них, потрібний більш дієвий захід – революція» [4, 1917. – 8 серп.].

Уже 14 листопада 1917 р. «Рабочая Жизнь» повідомила про збройне повстання в Петрограді та проголошення радянської влади в Росії. При цьому видавці газети із неприхованим задоволенням відзначали, що кількість прихильників нової влади в країні постійно збільшується. «З карколомною швидкістю, – наголошувалося в газеті, – приєднуються до нового демократичного уряду війська усіх родів» [4, 1917. – 14 лист.]. Редколегія на сторінках газети спростовувала публікації багатьох австралійських видань, що писали про поразку радянської влади в Росії. «Останні телеграми, – повідомляла «Рабочая Жизнь», – приносять «досить сумні» повідомлення. Виявляється більшовицький уряд не тільки не повалено, як писали про це газети величезними літерами, але навпаки, ще більше зміцнюється» [4, 1917. – 5 груд.]. Революційні події в Росії викликали різко негативну реакцію правлячих кіл Австралії. Їх настрої досить відверто висловив сенатор Дж. Пірс, який восени 1917 р. заявив, що «новини із Росії є найгіршими із тих, що ми могли очікувати» [4, 1917. – 14 лист.]. Австралійська влада гостро відреагувала новими репресіями проти видання, що пропагувало на п'ятому континенті революційні ідеї. Зрештою в грудні 1917 р. уряд Австралії заборонив видання «Рабочей Жизни» на тій підставі, що її публікації загрожували національній безпеці країни.

Таким чином, у періодичних виданнях вихідців із Росії на п'ятому континенті у 1914–1917 рр. основну увагу приділяли висвітленню антивоєнної боротьби інтернаціональних сил та критиці соціал-шовінізму в міжнародному робітничому русі. Незважаючи на цензурні утиски і переслідування з боку мілітаристів Австралії, друковані органи Спілки російських емігрантів намагалися подати об'єктивну інформацію стосовно причин і характеру Першої світової війни. Результатом їх діяльності стало те, що, як було констатовано в газеті «Рабочая Жизнь», соціал-патріотизм зазнав у середовищі російських емігрантів «цілковитого краху» [4, 1916. – 29 лист.].

Бібліографічні посилання

1. Известия Союза русских рабочих (Брисбен).
2. **Иогансен.** Русские политические эмигранты в Австралии в 1913–1917 гг. / Иогансен // На волю. Падение самодержавия. Освобождение из царских тюрем и каторги: сб. воспоминаний. – Л., 1927. – 176 с.
3. **Пикунов В. И.** Союз русских рабочих в Австралии / В. И. Пикунов // Вопр. истории КПСС. – 1960. – № 1. – С. 161–174.
4. Рабочая Жизнь (Брисбен).

Надійшла до редколегії 31.12.2014

Л. М. Кривошесєва

Класичний приватний університет м. Запоріжжя

ФОТОГРАФІЧНА СПРАВА У ПРОСВІТНІЙ РОБОТІ СОЮЗУ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

Проаналізовано роль Союзу визволення України у справі освічення і націоналізації військовополонених російської армії. З'ясовано, що таборів кооперативи разом із фотографічними ательє стали практичною школою споживчої кооперації.

Ключові слова: Перша світова війна, Союз визволення України, військовополонений, споживча кооперація, слайд, фотографічна справа.

Проанализирована роль Союза освобождения Украины в деле просвещения и национализации военнопленных российской армии. Выяснено, что лагерные кооперативы с фотографическими ателье стали практической школой потребительской кооперации.

Ключевые слова: Первая мировая война, Союз освобождения Украины, военнопленный, потребительская кооперация, слайд, фотографическое дело.

На початку Першої світової війни 4 серпня 1914 р. емігранти із Східної України (Д. Донцов, В. Дорошенко, А. Жук, О. Назарійв та ін.) заснували у Львові свою організацію – Союз визволення України (СВУ). Досягнення головної мети – побудови незалежної самостійної української держави – потребувало не тільки інформаційно-дипломатичних заходів. Будучи реалістами, члени СВУ розуміли, що в майбутньому, за будь-якого політичного вирішення українського питання, для розгортання національного руху на українських землях необхідно готувати національно свідомі пропагандистські кадри.

В історію українського визвольного руху СВУ ввійшов як організатор національно-просвітньої роботи серед полонених українських солдат російської армії. Дану роботу проводили із метою допомогти українцям усвідомити свою національну приналежність, підготувати професійні кадри для розгортання національно-культурної роботи з населенням майбутньої незалежної України, закласти основи створення національних збройних сил.

На сьогодні маємо значний історіографічний доробок із дослідження як у цілому діяльності СВУ, так і в таборах військовополонених. Сучасні українські науковці Д. Веденєєв, Д. Будков, І. Патер, І. Срібняк, Б. Корольов, І. Михальський, О. Сидоренко висвітлюють ідейні та організаційні засади СВУ, інформаційно-дипломатичну роботу, культурно-освітню діяльність, роль у загальноукраїнських процесах, виробленні концепції щодо місця України в європейській політиці періоду Першої світової війни. Тему зародження й організаційного оформлення кооперативного руху в таборах ще недостатньо розкрито. Актуальність дослідження обумовлена відсутністю в історіографії спеціальних праць, присвячених діяльності й ролі Просвітнього відділу СВУ у формуванні кооперативного руху в таборах. Мета статті полягає у висвітленні

ролі просвітніх відділів СВУ в організації фотографічних товариств як складника національно-просвітнього і професійно-кооперативного рухів у таборах.

Очільники СВУ сподівалися на політичну та матеріальну допомогу країн четвертого союзу. Оскільки частина активістів СВУ були австрійськими українцями, головні надії на допомогу покладали на Австро-Угорську державу. Саме від Міністерства закордонних справ цієї імперії було отримано дозвіл і кошти на розгортання національно-пропагандистської праці в таборах військовополонених.

Із метою створити національні збройні формування і підготувати пропагандистські кадри на українських землях, члени СВУ розпочали національно-просвітню роботу серед військовополонених російської армії із формування окремих таборів: у Фрайштадті (Австро-Угорщина), Раштаті, Зальцведелі та Вецлярі (Німеччина). У табори прибували не тільки полонені українці, а також ті, хто підтримував ідею створення української самостійної держави. Представники СВУ забезпечили нормальні умови існування полоненим, організували приміщення для ведення культурно-просвітньої роботи.

Українізація військовополонених російської армії почалася з листопада 1914 р. у таборі біля м. Фрайштадт. У ньому налічувалося до 60 тис. полонених. Початок національно-просвітньої діяльності в таборі пов'язують із організацією низки гуртків. Незважаючи на протидію більшості полонених і нечисленність, вони мали чіткі програмні установи і стали осередками майбутніх масових рухів. У результаті структурної модернізації таборових товариств до складу Української Громади увійшли: 1) Просвітній відділ СВУ; 2) Суспільно-просвітній гурток; 3) Видавниче товариство ім. І. Франка; 4) Драматичне товариство ім. І. Котляревського; 5) Товариство «Український хор» ім. М. Вербицького; 6) Товариство «Просвіта» ім. М. Драгоманова; 7) Кооперативна спілка «Власна Поміч»; 8) Фотографічне товариство «Світло» [1, с. 18].

12 січня 1917 р. громада табору затвердила ідеологічно-політичну платформу СВУ та реорганізувала «Українську Громаду» в «Головну Українську Раду» (ГУР). Із організацією «ГУР» адміністративне та національно-політичне керівництво у «Фрайштадтській Республіці» повністю переходить до рук полонених [2, с. 17–18]. Отримавши матеріальну й політичну підтримку німецьких військово-політичних кіл, активне сприяння Загальної Української Ради у справі залучення до співпраці галицької і буковинської інтелігенції, СВУ почав свою діяльність серед полонених українців російської армії на території Німеччини в таборах Раштат, Вецляр і Зальцведель, у яких на початку 1916 р. утримували більше 40 тис. осіб.

Просвітня діяльність у таборах Німеччини знаходилася під організаційним керівництвом Берлінської Централі СВУ, тому більшість форм і методів роботи в таборах має схожі риси. Керівну роль організаторів просвітніх справ, кращих лекторів та посередників залишили за просвітніми відділами СВУ. Роботу в таборах здійснювали за тією ж схемою, що в організаціях «Просвіта», які діяли на західноукраїнських землях. Дана робота передбачала не тільки просвіту в головному її значенні – освіту рідною мовою, а також організацію видавничої діяльності, професійних курсів, національно-культурного життя і кооперативного

руху. Із квітня 1915 р. у таборах розпочали роботу кооперативні курси. В усіх таборах лекції читали за єдиною програмою, що передбачала ознайомлення курсантів із головними засадами кооперації. На курсах кооперації читали лекції з історії та головних теоретичних засад кооперації. Засвоївши теорію, полонені переходили до практичного втілення отриманих знань, створюючи низку кооперативів.

Слухачі могли взяти участь у практичних вправах із діловодства спілкових крамниць. Таборові кооперативи стали практичною школою споживчої кооперації. Вони виділяли кошти на гуманітарні цілі та підтримку культурно-національної роботи серед полонених українців. Саме на зароблені кошти від діяльності кооперативів було засновано український таборовий театр. Матеріальну підтримку таборових часописів, шкіл і бібліотек також здійснювали за рахунок прибутків кооперативів. Започаткування фотографічної справи в таборі Фрайштадт (Австро-Угорщина) почалось у квітні 1915 р., коли до табору, на запрошення СВУ прибув М. Чайковський.

Микола Андрійович Чайковський – український учений-математик і педагог, громадський діяч. Вищу освіту здобув у Празі – у Німецькій вищій технічній школі, Празькому та Віденському університетах. У 1911 р. захистив у Віденському університеті дисертацію на ступінь доктора філософії. У 1912–1913рр. займався науковою роботою в Берліні. У 1913 р. обраний дійсним членом математично-природничо-лікарської секції Наукового товариства ім. Т.Шевченка. Як співробітник Просвітнього відділу СВУ Чайковський проводив із полоненими заняття з математики, фізики, хімії, географії, біології, німецької мови, організував фотогурток [7, с. 557].

Своє головне завдання вчений убачав у тому, щоб надати полоненим необхідні мінімальні знання із світобудови, а також із географії та природознавства. Лекції Микола Андрійович супроводжував демонстрацією діапозитивів. Полоненим подобалися такі заняття і вони охоче їх відвідували (приблизно 800 – 1000 слухачів). Із розширенням освітньої роботи в таборі постало питання про доповнення тематики показів, у першу чергу з українознавства. Дістати в ті часи діапозитиви було досить важко і дорого, а з української тематики взагалі неможливо. У той же час матеріали для виготовлення діапозитивів були недорогі й цілком доступні [1, с. 150–151].

За пропозицією М. Чайковського члени Просвітнього відділу СВУ приймають рішення про започаткування фотографічної справи в таборі. На кошти СВУ вони придбали всі необхідні апарати і матеріали. 21 травня 1915 р. почато виготовлення діапозитивів полоненими Олексою Лошаченком і Гудзем під керівництвом Чайковського. Було заплановано насамперед виготовити діапозитиви для лекцій із історії України, географії, сільського господарства, бджільництва, анатомії людини, української культури та ін.

Діапозитиви з історії України виготовили за п'ятьма серіями: 1) княжа доба; 2) литовська доба; 3) – 4) козаччина; 5) література і культура. Знімки робили з ілюстрацій до історії України М. Грушевського та М. Аркаса, а також із портретів князів і гетьманів, намальованих у таборі М. Голубцем; із анатомії людини – із рисунків Ю. Балицького. Кількість діапозитивів, виготовлених полоненими для

вивчення різних галузей знань, складала: із історії України – 1164, із загальної географії – 99, із географії України – 198, із анатомії людини – 153, із української літератури – 195, із бджільництва – 108, із сільського господарства – 216, із природознавства – 210, із таборового життя – 90, різних – 135. Усього було виготовлено 2568 діапозитивів [1, с. 152].

Діапозитиви виготовляли чорно-білі й кольорові, в основному з географії та природознавства. Крім того, було виготовлено понад 200 збільшених ілюстрацій із історії України – портретів князів, гетьманів, видатних українських письменників, а також фотографії для виготовлення кліше до календаря «Розвага» на 1916 р., виданого полоненими у Фрайштадті, та фотографії з побутового життя в таборі. За місяць виготовляли понад 300 діапозитивів, частину відправляли до СБУ у Відні, решту передавали Просвітньому відділу СБУ у таборі [3, арк. 79 зв.]. Значну частину цих діапозитивів було присвячено таборовому побуту полонених і сьогодні вони – безцінний наочний матеріал для відтворення цілісної картини таборового життя українських полонених [2, с. 17].

Для підвищення рівня майстерності фотографів і надання теоретичних і практичних навичок усім охочим навчитися справі при гуртку було відкрито курси фотографії, які вів до від'їзду в Німеччину М. Чайковський. Перший курс тривав із 20 липня до кінця жовтня 1915 р. Усього прочитано 27 теоретичних лекцій і проведено 120 годин практичних занять. Другий курс фотографії Просвітній відділ доручив проводити полоненому О. Лошаченку. На нього записалося 15 учнів. Заняття було розпочато 21 листопада 1915 р. і вони відбувалися щодня. Курс тривав до кінця лютого 1916 р. Усього теоретичних лекцій вичитано 32, а практичних занять проведено 150 годин. Багато слухачів по закінченні курсу ще удосконалювали свої навички із виготовлення діапозитивів. Деякі з них могли вже самостійно вести гурток із фотографічної справи включно із курсами виготовлення діапозитивів [1, с. 153]. Таким чином, було закладено основу для створення окремого автономного товариства, що працювало б за статутом, подібно до інших таборових товариств.

24 жовтня 1915 р. фотографічний гурток реорганізували в статутне товариство «Світло». Дане товариство мало такі завдання: згуртування полонених-фотографів для спільної роботи, навчання, просвітньої діяльності та дозвілля; виготовлення фотографій з таборового життя для музейних і просвітніх цілей. Членом товариства міг бути кожен полонений фрайштадтського табору, який підтримував визвольні змагання українського народу і був добре ознайомлений із фотографічною справою. Бажаючим надавали можливість опанувати фотографічну справу на курсах при товаристві [5, арк. 1]. Решта параграфів статуту була подібна до статутів інших таборових товариств. Крім статуту товариство мало ще окремі інструкції щодо фотографічного ательє і курсів.

Найголовніший пункт уставу фотографічного товариства був такий: «фотографічний заклад мав служити, передовсім, освітнім цілям. Для цього він був зобов'язаний фотографувати всі прояви таборового культурно-освітнього життя і комплектувати альбом для Союзу визволення України та музеїв» [6, арк.133–133 зв.]. Суть діяльності організації полягала у тому, щоб дати

полоненим можливість удосконалити практичні навички з фотографування, а також навчити основам ведення приватного фотографічного підприємства [1, с. 153]. Майстерня із виготовлення діапозитивів мала досить серйозні фінансові зобов'язання перед різними фірмами за матеріали, хімікалії та ін. Тому Просвітній відділ СВУ після завершення виготовлення найпотрібніших для лекцій діапозитивів вирішив відкрити фотографічне ательє «для приватних послуг». Воно розпочало роботу 15 травня 1916 р. В ательє могли сфотографуватися всі полонені табору за певну плату [1, с. 152]. У місяць майстри та учні курсів отримували близько 100 приватних замовлень, а їх прибуток доходив до 1000 крон. Також щомісяця виготовляли близько 20 фотографій на тему театрального й таборового життя, часто за кошти майстерні [6, арк. 49 зв.].

7 листопада 1916 р. Рада товариства ухвалила відновити фотографічні курси, які діяли до початку 1918 р. Термін навчання на кожному з курсів складав приблизно чотири місяці. На перші курси записалося 45 осіб. Теоретичні лекції читали тричі на тиждень, а практичні заняття проводили щодня. Керував курсом і викладав теорію Федір Губін. Для практичних вправ слухачів поділили на групи по 3–4 особи. Курс тривав до 15 лютого 1917 р. За цей час прочитали 36 теоретичних лекцій і понад 200 годин практичних занять. Слухачі успішно склали іспити із фотографічної справи. Другий курс тривав із 8 червня до 25 вересня 1917 р. Цей курс було організовано для надзвичайних членів товариства «Світло», які були вже ознайомлені з теорією фотографії, а тому в основному проходили практику. Очолив курс Олекса Черемис, а допомагали йому Василь Шевчук, Іван Білий, Іван Чуб і Онисько Павлів. 7 жовтня 1917 р. почав роботу третій курс. Очолив курс і читав лекції з теорії тричі на тиждень Олекса Лошаченко, а практичні заняття проводили щодня знову ж невеликими групами. Теоретичних лекцій було прочитано 38, а практичних занять – понад 170 годин. Курс закінчився 20 грудня 1917 р. 12 осіб склали іспит і були переведені у звичайні члени товариства [1, с. 154–155].

Серед тем лекцій можна назвати: фотографічне обладнання, світло у фотографії, павільйонні зйомки, позування й декорація, теорія фотографічного процесу і уникнення браку. Зазвичай заняття відвідували двадцять чоловік [6, арк.84–85]. Товариство «Світло» далі здійснювало роботу, розпочату фотографічним гуртком. Особливу увагу воно приділяло збиранню знімків стосовно діяльності таборових товариств. Фотознімки старанно комплектували в альбоми для виготовлення кліше до таборових видань – часопису «Розвага» і календаря-альманаху «Розвага», а також до видань СВУ у Відні – «Вісника СВУ», «Пам'ятної книжки СВУ», твору О. Кобця «В Тарасову ніч» та ін. На замовлення Р. Смаль-Стоцького товариство виготовило низку негативів для вироблення кліше до видань у таборі полонених українців у Вецлярі (Німеччина), а також виготовило відповідну кількість діапозитивів для освітніх цілей для того ж табору. До табору полонених українців у Раштаті (Німеччина) було переслано 548 діапозитивів, із них – 388 з історії України [1, с. 154].

Поступово товариство стало прибутковим. У звіті скарбника організації вказано, що від ГУР товариство отримало 1711 крон, а на кінець звітнього терміну здано до каси ГУР 2058 крон [6, арк. 125]. «Світло» згуртувало навколо себе 83

полонених. Члени товариства брали активну участь у житті табору й направляли своїх делегатів спочатку до таборової Української Громади, а пізніше – до Головної Української Ради. Багато членів товариства практично вперше ознайомилися із основами ведення комерційного підприємства [1, с. 156]. У зв'язку з організацією військових формацій української армії, до лав якої всі члени товариства «Світло» добровільно вступили, за рішенням ліквідаційних зборів від 20 грудня 1918 р. товариство припинило свою діяльність. Згідно зі статутом усе майно передано СВУ у Відні [1, с. 156].

Отримавши позитивний досвід із налагодження національної культурно-просвітньої діяльності в таборі Фрайштадт, Просвітній відділ СВУ продовжив роботу в таборах українських військовополонених, організованих на території Німеччини: Вецляр, Зальцведель та Раштат. Організатором кооперативного руху в німецьких таборах став В. Левицький. Як автор програми кооперативного курсу й статуту кооперативної чайної він узяв активну участь в організації кооперації в таборах Німеччини. У таборах українських військовополонених у Німеччині окремих фотографічних товариств не було. У таборі Раштат член Просвітнього відділу СВУ Є. Гуцайло організував роботу фотографічної майстерні, у якій працювали кілька полонених. Майстри робили фотографії з таборового життя та на приватне замовлення. Виготовляли діапозитиви з історії України й космографії. За три місяці 1917 р. майстерня виготовила на замовлення полонених 2580 фотографій [4, арк. 29].

Так склалися обставини, що перебування українських полонених у таборах затягнулося. Із урахуванням цього доводилося змінювати форми і методи освітньої роботи в таборах, приділяючи більше уваги наданню фундаментальних професійних знань. Саме на прибутки кооперативів було засновано український таборовий театр, здійснювано фінансування таборових часописів, закупівлю української літератури та покриття щонайменше 75 % місячних витрат усіх українських таборових товариств. Слід зазначити, що всі таборові товариства мали курси, на яких полонені могли отримати потрібну в цивільному житті професію. Показово, що все викладання та спілкування в навчальних закладах здійснювали виключно українською мовою.

Таким чином, у роки Першої світової війни СВУ, розпочавши культурно-просвітницьку роботу серед полонених українців російської армії та залучивши до неї кращі наукові й творчі сили західноукраїнської й наддніпрянської інтелігенції, набув багатого позитивного досвіду в організації національно-просвітнього і професійно-кооперативного рухів у таборах. Важливим складником цієї роботи стали фотографічні товариства, при яких працювали курси фотографії. Необхідно наголосити, що фотографічні товариства крім надання приватних послуг робили знімки, на яких було зафіксовано діяльність таборових товариств і побут полонених, а також багато негативів для виготовлення кліше для таборових видавництв, а також значну кількість діапозитивів для освітніх цілей.

Бібліографічні посилання

1. Союз визволення України, 1914–1918 – Відень : [спогади]. – Нью-Йорк : Червона калина, 1979. – 197 с.

2. **Срібняк І. В.** Союз визволення України в 1914–1917 рр.: до історії культурно-просвітницької діяльності серед полонених вояків-українців у Австро-Угорщині / І. В. Срібняк, В. М. Васильчук. – К. : Київ. держ. лінгв. ун-т, 1997. – 35 с.
3. Центр. держ. архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 4404. – Оп. 1. – Спр. 16. Періодичні місячні звіти про діяльність Просвітнього відділу СБУ та його секцій, гуртків, курсів, бібліотеки. 1915–1917 рр. – 274 арк. – Далі: ЦДАВО.
4. ЦДАВО України. – Ф. 4404. – Оп. 1. – Спр. 74. Листи організацій табору про затвердження бюджетів, рішень на видачу допомоги. Звіти організацій про їх діяльність, акти ревізій Головної Української Ради. 1917–1918 рр. – 33 арк.
5. ЦДАВО України. – Ф. 4404. – Оп. 1. – Спр. 320. Статут й звіти товариства «Світло» за 1916 р. – 4 арк.
6. ЦДАВО України. – Ф. 4404. – Оп. 1. – Спр. 325. Протоколи й звіти товариства «Світло» за 1917–1918 рр. – 136 арк.
7. Чайковський Микола (Чайківський; 2.1.1887 – 7.10.1970) – український вчений-математик та педагог, громадський діяч // Довідник з історії України: в 3 т. / за ред.: І.З.Підкови, Р. М. Шуста. – К., 1999. – Т. 3. – С. 557.

Надійшла до редколегії: 08.12.2014

УДК 94 (477.63) «1917»

В. Я. Яценко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДІЯЛЬНІСТЬ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ В КОНТЕКСТІ ПОДІЙ КІНЦЯ ЖОВТНЯ 1917 р.

Розглянуто та проаналізовано діяльність Катеринославської міської думи під час подій кінця жовтня 1917 р. у Петрограді. Визначено позицію з цього питання основних думських фракцій, які представляли провідні партійно-політичні сили Катеринослава.

Ключові слова: Катеринослав, міська дума, гласні, комітет порятунку революції, повстання, революція, контрреволюція, політична партія.

Рассмотрена и проанализирована деятельность Екатеринославской городской думы во время событий конца октября 1917 г. в Петрограде. Определена позиция по этому вопросу основных думских фракций, которые представляли ведущие партийно-политические силы Екатеринослава.

Ключевые слова: Екатеринослав, городская дума, гласные, комитет спасения революции, восстание, революция, контрреволюция, политическая партия.

Події 24–25 жовтня (за старим стилем) 1917 р. у Петрограді безумовно стали переломними в контексті розвитку революційного процесу в Росії й обумовили жваву реакцію усіх політичних сил та громадських організацій. Не стала винятком і Катеринославська міська дума, яка восени 1917 р. відіграла важливу роль у суспільно-політичному житті міста. Обрана в середині серпня того ж року за пропорційною системою і на демократичних засадах, вона як

представницький орган відображала партійно-політичні вподобання населення Катеринослава на кінець літа – початок осені 1917 р. Для розуміння подій осені – початку зими 1917 р., коли в місті двічі змінювалася влада, украй важливо розглянути діяльність міського самоврядування Катеринослава, особливо в контексті подій кінця жовтня. Саме в той період країна опинилася в стані глибокої політичної кризи. Повалення Тимчасового уряду, прихід до влади більшовиків викликали неоднозначну реакцію на місцях і в Катеринославі та губернії також.

За радянських часів ці події, які знаменували прихід до влади більшовиків, привертали увагу науковців також і в ході розгляду подій регіонального рівня. Тому історичні факти, пов'язані з Катеринославською міською думою, повинні були зацікавити дослідників. Певним чином так воно й було. Перші наукові розвідки з даної теми датують другою половиною 1920-х – початком 1930-х рр. У спогадах І. К. Амосова, присвячених десятій річниці Жовтневої революції, зазначено, що наприкінці жовтня 1917 р. у міській думі в численних деклараціях усі партії, крім більшовиків, виступили проти влади рад, Раднаркому як узурпаторів і вітали Установчі збори, закликаючи до боротьби за їх скликання [1, с. 113]. У праці Й. В. Полякова ідеться, що контрреволюційна міська дума Катеринослава категорично не сприйняла Жовтневу революцію [8, с. 27].

Детальніше ці події проаналізував у своїх монографіях В. Я. Борщевський. Проте й він, говорячи про діяльність думи в період революційних подій 24–25 жовтня у Петрограді, зазначив, що в ті дні дума засідала безперервно [3, с. 87], а щодо засідання 27 жовтня, на якому обговорювали поточну ситуацію в країні, дослідник тільки згадав про резолюцію меншовиків та есерів щодо організації «тимчасового однорідного уряду», яку підтримали кадети, «українські буржуазні націоналісти» і бундівці [3, с. 96]. Також науковець повідомив про промову, виголошену есером В. І. Осиповим на засіданні думи 26 жовтня, у якій той «...багато говорив про демократію...», але ні слова «...про характер Жовтневої революції в Петрограді», при цьому заявивши, що завдання демократії – забезпечення спокою громадян та збереження їх майна [2, с. 40]. Науковець явно применшував значення міського самоврядування Катеринослава в ті переломні дні, заявляючи, що «міська дума ледве животіла» [2, с. 46]. В інших публікаціях на означену тему ідеться тільки про включення представників міської думи до утвореного наприкінці жовтня 1917 р. у Катеринославі губернського революційного комітету [4, с. 86; 7, с. 166–167]. У роботі М. Шатрова стосовно цих подій зазначено, що сили реакції намагалися протидіяти встановленню радянської влади в Катеринославі, тому ті, хто займав угодницьку позицію в раді й міській думі, об'єдналися і відхилили більшовицьку пропозицію визнати єдиною владою в місті Раду робітничих і солдатських депутатів [12, с. 389–390]. Достатньо інформативними щодо діяльності Катеринославської міської думи в серпні – жовтні 1917 р., особливо її більшовицької фракції, є праці Ю.І. Терещенка, але в них події 24–25 жовтня не розглянуто [9; 10, с. 122–124]. Нічого про ці події не сказав у своїх спогадах і член УСДРП І. П. Мазепа, у ті часи гласний міської думи Катеринослава [6, с. 59].

Короткий огляд історіографії означеного питання показує, що діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця жовтня 1917 р. не отримала ще належного і достатньо ґрунтовного всебічного наукового висвітлення. Тому метою даної статті є розгляд та аналіз діяльності міської думи Катеринослава наприкінці жовтня 1917 р. у контексті революційних подій у Петрограді.

Те, що відбулося 24–25 жовтня 1917 р. у Петрограді стало предметом обговорення на зібраннях Катеринославської міської думи 26 і 27 жовтня. Матеріали засідань міської думи з означених питань досить інформативні й цінні в джерелознавчому аспекті. Вони містять відомості про те, як у Катеринославі дізналися про події в столиці, які були подальші кроки владних органів та громадсько-політичних установ міста, як на це відреагувала міська дума і особливо представлені в ній партійно-політичні сили. Саме в названі дні зала зібрань міського самоврядування стала ареною досить бурхливого політичного протистояння.

Зібрання 26 жовтня було відкрито о десятій годині вечора. Головуючий на ньому есер Ю. В. Ченикаєв відразу надав слово для повідомлення про поточні події міському голові В. І. Осипову. Доповідач виклав відомі йому на той час факти і поінформував про заходи, ужиті у зв'язку з цим міською управою. У виступі йшлося, що вже 25 жовтня із отриманих телеграм у місті дізналися про події в Петрограді. Приблизно о дев'ятій годині вечора цього ж дня В. І. Осипова як представника міста, губернського комісара і представника Ради робітничих і солдатських депутатів запросили на засідання комітету поштово-телеграфної окружної ради. Відбулося обговорення отриманих телеграм. У телеграмі із Петрограда йшлося, що більшовики в місті намагаються захопити владу, що вони взяли під контроль телеграф, але після переговорів залишили його. Телеграма з Москви підтвердила, що більшовики в Петрограді захопили телеграф і Петроградське телеграфне агентство не може своєчасно повідомляти про події. Після засідання В. І. Осипов повернувся до міської управи і терміново зібрав колегію, яка ухвалила разом із президією Ради робітничих і солдатських депутатів скликати термінове засідання пленуму і колегії для прийняття заходів щодо забезпечення спокою в місті. О десятій – одинадцятій годині вечора засідання відбулося. На той час надійшла телеграма від Румчерода з Одеси, у якій було повідомлено про становище в Петрограді, закликало до збереження спокою і організації тимчасових комітетів порятунку революції. Вранці 26 жовтня отримано телеграму від Центрального комітету Всеросійського залізничного союзу (Вікжелю), у якій засуджено виступи окремих груп із метою захоплення влади і закликало підкоритися рішенням ЦВК Рад робітничих і солдатських депутатів. У телеграмі Вікжелю також йшлося, що почалося пересування військ для придушення повстання в Петрограді, а залізничним організаціям наказано контролювати ситуацію і вживати належних заходів. У той же день В. І. Осипов отримав телеграму від московського міського голови, в якій було зазначено, що Московська міська дума визнала дії більшовиків у столицях, спрямовані проти Тимчасового уряду, такими, що загрожували скликанню Установчих зборів, послабленню фронту та ін. [5, арк. 277–278]. Уже після виступу міського голови

гласний М. М. Ломовський оголосив зміст телеграми від 26 жовтня про відкриття Всеросійського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів [5, арк. 279]. Дана інформація була в розпорядженні гласних міської думи на початок її зібрання 26 жовтня. Більшість названих телеграм на той час уже опублікували в газеті «Приднепровский край». Також В. І. Осипов повідомив про заходи, ужиті міським самоврядуванням і виконкомом Ради робітничих і солдатських депутатів. Першочерговим стало питання про створення в місті єдиної влади, яку визнали б усі без винятку верстви населення і партійні організації. На нараді міської управи і виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів ухвалено створення Тимчасового революційного комітету, тобто комітету порятунку революції із усією повнотою влади. До складу цього органу увійшли міська управа, представники виконкому Ради робітничих і солдатських депутатів і всіх соціалістичних партій, залізничного союзу, поштово-телеграфного союзу і Ради селянських депутатів. Обраний комітет ухвалив поширити свою владу не тільки на місто, але й на всю губернію. Члени новоствореного революційного органу звернулися до жителів міста, закликаючи їх до спокою, а також наголошуючи на необхідності припинення будь-яких зібрань на вулицях після шостої години вечора. В. І. Осипов наприкінці виступу наголосив на важливості за ситуації, що склалася, функціонування Установчих зборів, які обов'язково необхідно скликати, та звернувся до міського самоврядування із закликом підтримати новоутворений революційний орган і висловитися з приводу входження міської управи до його складу [5, арк. 278–279].

Такі були основні положення виступу міського голови. Після нього з невеликими повідомленнями виступили гласні М. М. Ломовський, С. І. Арсон і А. М. Фушман. С. І. Арсон повідомив, що Тимчасове революційне бюро (комітет) утворено в ніч з 25 на 26 жовтня, а його остаточне оформлення та організація відбудеться наступного дня (27 жовтня) на пленарному засіданні Ради робітничих і солдатських депутатів разом із представниками міських комітетів, полкових комітетів, профспілок та представників партій [5, арк. 279]. Гласний А. М. Фушман повідомив про дві телеграми, які надійшли з Дону, – одна від генерала Каледіна, який від власного імені оголосив на всьому вугільному Донбасі військовий стан. У другій телеграмі йшлося, що Ростовський військовий Округ зайняв телеграф і пропонує Тимчасовому уряду негайно приїхати до Новочеркаська для організації боротьби з більшовиками. Туди ж запрошено й членів Ради Російської республіки, яким військовий Округ гарантував безпеку. Також А. М. Фушман повідомив, що весь місцевий гарнізон знаходиться в абсолютному підпорядкуванні тимчасового революційного бюро [5, арк. 279–279 зв.]. На доповнення до цього гласний М. М. Ломовський прочитав телеграму з Петрограда, адресовану всім армійським комітетам і радам солдатських депутатів [5, арк. 279 зв.].

Власне на цьому обговорення закінчилося і головуєчий Ю.В. Ченикаєв зауважив, що з огляду на невизначеність і суперечливість повідомлень неможливо адекватно оцінити ситуацію і запропонував подальше обговорення продовжити наступного дня, коли щось уже стане зрозумілим. Але до цього за пропозицією головуєчого міська дума одноголосно (гласний А. П. Лавров утримався)

підтвердила і визнала правильним рішення міської управи увійти до складу Тимчасового революційного комітету [5, арк. 279 зв.]. О першій годині ночі засідання оголосили закритим.

Проаналізуємо результати роботи зібрання 26 жовтня. На ньому були присутні 76 гласних зі 113 із загального списку. Виступали тільки представники поміркованих соціалістичних партій (меншовики, есери, бундівці). Власне, якогось принципового обговорення, розгляду петроградських подій тут, по суті, не відбулося. Ті, хто виступили, фактично поінформували присутніх про відомі їм події у Петрограді, місті, губернії, країні в цілому. При цьому на зібранні були й гласні-більшовики: З. С. Шалит, В. А. Валявко, Л. Д. Цимеринов, М. І. Хавський, С. І. Гопнер, Е. І. Квірінг, М. В. Копилов, Б. О. Ройзенман, Й. О. Петровський, Д. З. Лебідь, А. П. Григор'єва, С. Н. Власенко [5, арк. 277], тобто досить представницький склад, але 26 жовтня жоден із них не виступив. Імовірно на той час ситуація дійсно була надто незрозумілою і невизначеною. Але все змінилося наступного дня. 27 жовтня міська дума на черговому зібранні продовжила обговорення вже означеного питання. Засідання о 22 годині 35 хвилин відкрив головуєчий Ю. В. Ченикаєв і відразу спробував задати тон обговоренню. Він наголосив, що повстання більшовицької частини пролетаріату в Петрограді – це незаперечний факт. Більшовики своїм повстанням розірвали й відкрили фронт зовнішньому ворогу і підготували зрив Установчих зборів, на які покладало великі надії все населення країни. Головуєчий закликав міську думу обговорити поточну політичну ситуацію і висловити думку населення Катеринослава [5, арк. 280–280 зв.].

Першим із великою доповіддю виступив міський голова В. І. Осипов. Він заявив, що для Росії упродовж 1917 р. уже втретє зазнала серйозного випробування (перші два – події 3–5 липня в Петрограді та виступ Корнілова наприкінці серпня). Тепер здійснена третя спроба захоплення влади і вдруге – більшовиками, які таким чином розривають єдиний революційний фронт, єдиний фронт революційної демократії. Постає питання про подальшу долю Установчих зборів [5, арк. 280 зв. – 282]. Міський голова закликав думу визначено, відкрито і чітко заявити таке: «... ми не йдемо з більшовиками, ми проти них, ми проти захоплення влади перед Установчими зборами... ми повинні засудити виступ більшовиків у Петрограді, бо він веде до громадянської війни, до величезної міжусобиці...» (тут і далі переклад наш. – В. Я.) [5, арк. 283]. Щодо питання про владу, то В. І. Осипов закликав до формування однорідної соціалістичної влади. Більшовицький переворот він оцінив як нерозсудливий крок, крок Герострата [5, арк. 283 зв.]. Показово, що під час і відразу після цього виступу гласні-більшовики двічі зверталися із запитом: від чийого імені говорив В. І. Осипов – як есер чи міський голова? [5, арк. 283, 283 зв.].

Так почалося зібрання думи 27 жовтня. Далі було надано по 15 хвилин на виступи ораторів від кожної фракції. Виступили С. І. Зандер (від меншовиків), П. Н. Заремба (від УСДРП), М. М. Ломовський (від ОЄСРП), М. В. Копилов (від більшовиків), Г. М. Малтапар (від есерів), Д. І. Шморгонер (від єврейської фракції), А. М. Фушман (від Бунду), Л. З. Николаєвський (від ОЄСРП), О. І. Чемериський (від Бунду, але з окремою думкою), В. Й. Снежинський (від кадетів). При цьому

запропоновано резолюції від фракцій меншовиків, есерів та ОЄСРП, від УСДРП, більшовиків, єврейської групи (список № 17), Бунду, кадетів. Пізніше представники єврейської групи зняли свою резолюцію і приєдналися до резолюції есерів та меншовиків [5, арк. 295]. Свою резолюцію зняла й фракція кадетів [5, арк. 295]. Тому наприкінці засідання думи проголосували чотири резолюції з таким результатом: резолюція меншовиків та есерів – «за» – 30, «проти» – 22, «утримався» – 1; резолюція УСДРП – «за» – 8, «проти» – 37; резолюція більшовиків – «за» – 8, «проти» – 39, «утримався» – 1; резолюція Бунду – «за» – 3, «проти» – 30, «утрималися» – 3 [5, арк. 295]. Таким чином, була прийнята резолюція меншовиків та есерів, але до того було десять виступів представників основних партійних фракцій думи. Серед тих, хто виступили, сім представляли поміркованих соціалістів (меншовики, есери, ОЄСРП, Бунд, УСДРП), один більшовиків та два консервативні діячі (кадети та єврейська фракція).

Гласний-більшовик М.В.Копилов єдиний із доповідачів підтримав революційні події в Петрограді, про що було зазначено в запропонованій більшовиками резолюції. Також у ній наголосили, що тільки влада рад спроможна забезпечити в країні демократичний мир та зберегти її від економічного краху. Населення закликали підтримати новий революційний уряд, який негайно почне роботу зі скликання Установчих зборів. У своєму виступі М. В. Копилов критикував опонентів за непослідовність їх позиції, відкрито закликаючи їх зробити однозначний вибір: або вони за революцію і тоді з більшовиками, або проти революції і тоді з контрреволюцією. Тобто гласний-більшовик ототожнював саме з діями більшовиків революційний процес. Також він заперечував і закиди опонентів, що більшовики своїм виступом у Петрограді поставили під загрозу скликання Установчих зборів, які були єдиною надією на подальше мирне проведення революції, що вони розв'язали громадянську війну, спричинили розкол єдиного фронту революційної демократії і таким чином дали шанс контрреволюційним силам «розгромити» революцію. Своїх опонентів більшовик звинувачував у прагненні до єднання з так званими «живими силами країни», до яких він відносив експлуататорські елементи. На його думку, це була пристосовницька позиція, небажання поглиблювати революційний процес, що для останнього за даних умов «було загибеллю». Щоправда, сам М. В. Копилов відверто заявив, що більшовики не мають ілюзій і задалегідь впевнені, що у своєму нинішньому складі міська дума відхилить їх резолюцію [5, арк. 286 зв. – 288 зв.].

Результати голосування це підтвердили, так само як і виступи гласних від поміркованих соціалістичних партій. Ніхто з них не підтримав виступ більшовиків у Петрограді 24–25 жовтня, більше того, ці події визнали загрозою для революції, поклавши за це провину на більшовиків, які розбили єдиний до того революційно-демократичний фронт. Це послабило сили революції і дало можливість ворогам розпочати відкритий виступ. Практично всі доповідачі заявляли, що вони проти більшовиків, але за революцію, що більшовики своїми авантюрними діями поставили під загрозу перебіг революційного процесу та саму можливість очікуваного 12 листопада початку роботи зі скликання Установчих зборів. Особливо наголошували на важливості останніх для виконання завдань, поставлених революцією [5, арк. 283 зв. – 284, 289–289 зв., 290 зв. – 291 зв., 292–

293]. Усі ці тези та критика більшовиків у представників поміркованих соціалістів звучали із різним ступенем категоричності. Дехто, як М.М. Ломовський, заявляли, що в даний момент більшовики для них не існують, а є тільки як факт «рана, нанесена революції» [5, арк. 285–286 зв.]. Член ЦК Бунду гласний О.І.Чемериський, який висловив окрему від резолюції фракції думку, заявив, що незалежно від оцінки дій більшовиків, повстання, яке почалося, слід продовжувати, щоб не дати перемогти силам контрреволюції [5, арк. 293–293 зв.]. Усі гласні від поміркованих соціалістів виступали за відновлення єдності революційно-демократичних сил і формування однорідного соціалістичного уряду, який доведе справу до Установчих зборів. Також ішлося про необхідність підтримки створеного в Катеринославі революційного комітету. Тільки в резолюції, запропонованій від УСДРП гласним П. Н. Зарембою, додано вимогу визнати вищою крайовою владою в Україні Київський революційний комітет, створений Центральною Радою, та запропонувати Катеринославському революційному комітету направити свого представника до нього [5, арк. 285].

У резолюції, поданій меншовиками, есерами та ОЄСРП, до якої приєдналася і єврейська фракція, усі ці положення й прозвучали. Було заявлено, що єдина надія на порятунок Росії – об'єднання всіх революційно-демократичних сил. Виступ частини революційної демократії загрожує революції поразкою. Дії більшовиків у Петрограді призвели до початку громадянської війни та мобілізації всіх контрреволюційних сил, готових до остаточної ліквідації всіх завоювань революції. Тому дума вважає за необхідне мобілізувати всі сили революційної демократії для захисту революції. Для цього потрібно сформувати місцевий революційний комітет із представників Ради робітничих і солдатських депутатів, міського самоврядування, демократичного земства, усіх революційних організацій, соціалістичних партій, який і повинен дати відсіч силам контрреволюції. Але водночас для порятунку революції важливо, щоб Петроградський революційний комітет передав владу Центральному виконавчому комітету рад, який разом з іншими демократичними організаціями повинен сформувати тимчасовий однорідний революційно-демократичний уряд, який організує Установчі збори, скликання яких за жодних обставин не можна відкладати. Місцевий гарнізон та населення міста закликали в цей грізний час об'єднатися навколо революційного комітету і підтримувати його «заради спасіння революції» [5, арк. 284–285].

Власне ці самі положення в цілому викладено і в резолюції, запропонованій фракцією Бунду [5, арк. 292]. Дещо іншу позицію, що й слід було очікувати, було заявлено в резолюціях єврейської фракції та кадетів. У першій було зазначено, що більшовики, закликавши до захоплення влади, розв'язали в країні громадянську війну, а захоплення влади меншістю – це узурпація прав народу, недовіра до його волі, заперечення Установчих зборів. На вагомій ролі Установчих зборів єврейська фракція, репрезентована як представник єврейського населення Катеринослава, наголошувала особливо. Тому в резолюції ішлося, що порятунок Батьківщини і революції полягає в затвердженні «всенародності» й формуванні революційно-коаліційної влади, а всі надії на організацію влади і устрій Росії покладали на Установчі збори. Щодо організації влади в Катеринославі, то дана фракція вважала, що органи міського самоврядування повинні продовжувати

свою діяльність, спрямовану на охорону особистості й громадської безпеки. Характерно, що про Тимчасовий революційний комітет у резолюції не згадано [5, арк. 289 зв. – 290 зв.].

Не було цієї тези і в резолюції кадетів – найбільш категоричної серед усіх запропонованих. У ній наголошено на особливій ролі Установчих зборів як справжнього виразника волі народу. Повстання ж більшовиків оголошено бунтом проти чітко вираженої волі більшості населення, що спричинив зрив Установчих зборів. Кадети це повстання одностайно засудили, оскільки вважали, що воно призведе до повної «загибелі» революції, братовбивчої громадянської війни, економічної розрухи й економічної та політичної залежності від німецького імперіалізму. Врятувати ж державу від політичного й економічного краху і сприяти проведенню Установчих зборів може тільки реальне об'єднання всіх «живих сил» країни, усіх партій, які стоять на державницьких позиціях [5, арк. 294 зв. – 295]. Ці ж ідеї прозвучали й у виступі гласного-кадета В. Й. Снежинського, який звинуватив більшість думи в переважанні в їх діяльності вузькопартійних інтересів. Також він закинув своїм опонентам небажання бачити інтелігенцію повноцінним учасником революції, хоча саме її представники і входять до «партії народної свободи». Себе ж кадати позиціонували як «справжніх друзів революції». Вони вважали, що влада повинна бути побудована на об'єднанні всього революційного фронту. Було заявлено, що влада, яка об'єднає всі «живі сили» країни, зможе врятувати Росію [5, арк. 293 зв. – 294 зв.].

Як ми зазначали, серед усіх проголосованих резолюцій більшість отримала резолюція меншовиків, есерів та ОЄСРП, яку й було прийнято, а її положення стали офіційною позицією Катеринославської міської думи. З огляду на партійно-політичний склад думи, сформований після демократичних виборів 13 серпня 1917 р., такий результат був очікуваний. Зі 113 обраних гласних 24 і 14 відповідно входили до блоків есерів, Об'єднаної єврейської соціалістичної партії (ОЄСРП) та меншовиків і Бунду. Більшовики отримали 22 місця гласних, кадати – 9, а єврейський блок (Ахдус ам-Ісроель, сіоністи, Єврейський національно-демократичний союз) – 19. Три українські списки (УСДРП, Український демократичний трудовий блок та УПСР) отримали відповідно 5, 3 і 1 місце гласних (усього – 9). Трудова народно-соціалістична партія і Поалей-Ціон вибороли по одному місцю гласних. Усього зі 113 гласних соціалістам, тобто представникам революційної демократії, належали близько 70 місць. Консервативні діячі (кадати і єврейський блок) разом із деякими представниками так званих «обивательських» списків мали не менше трьох десятків місць гласних. Більшовики, як ми уже зазначали, мали 22 місця гласних. Поміркованим соціалістам належало не менше 50 місць і тому вони домінували в Катеринославській міській думі восени 1917 р. Тому результат обговорення міським самоврядуванням Катеринослава подій 24–25 жовтня 1917 р. у Петрограді в цілому був очікуваний. Не випадково доповідач від більшовиків гласний М. В. Копилов заявив, що вони не розраховують на прийняття думою запропонованої ними резолюції [5, арк. 288].

Міська дума Катеринослава, обрана в серпні 1917 р. на демократичних засадах і переважно за партійними списками, відображала весь спектр партійно-

політичних симпатій виборців губернського центру. Майже 50 % мали помірковані соціалісти, приблизно 20 % – більшовики і майже 30 % – консервативні діячі. Зрозуміло, що в такому складі міська дума не могла підтримати збройне повстання і прихід до влади більшовиків у Петрограді 24–25 жовтня. Власне, до кінця свого існування (до травня 1918 р.) Катеринославська міська дума залишалася в опозиції до більшовиків. По-своєму промовистий і той факт, що більшовики навіть під час перебування при владі в Катеринославі з 29 грудня 1917 р. (10 січня 1918 р.) по 4 квітня 1918 р. не змогли припинити діяльність думи. Хоча є чимало свідчень того, що в той період більшовики без вагань розпускали міські думи [11]. Катеринославську ж думу вони не наважились розпустити, хоча її діяльність упродовж січня – березня 1918 р. ішла врозрід із політикою більшовиків. Це дозволяє говорити про вагому роль органів міського самоврядування в суспільно-політичному житті міста. Діяльність Катеринославської міської думи з кінця літа 1917 р. до весни 1918 р. можна вважати гідною наслідування і сучасним українським політикам, адже і в наші дні не раз виникають складні й навіть кризові ситуації суспільно-політичного та соціально-економічного характеру, які потребують негайного реагування на місцях. Катеринославська міська дума восени 1917 р. належним чином виконувала покладені на неї функції, у тому числі й суспільно-політичні.

Бібліографічні посилання

1. **Амосов І.** Октябрьские дни на Екатеринославщине / И. Амосов // Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. – Б. м., 1927. – С. 107–120.
2. **Борщевский В. Я.** Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции: в 2 ч. / В. Я. Борщевский. – Д., 1962. – Ч. II. – 168 с.
3. **Борщевський В. Я.** Робітники Катеринослава в дні Жовтня / В. Я. Борщевський. – Д.: Дніпропетр. книж. вид-во, 1961. – 156 с.
4. **Двуреченська О. С.** Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст. / О. С. Двуреченська. – Д.: НГУ, 2006. – 169 с.
5. Держархів Дніпропетровської обл. – Ф. 469, оп. 1, спр. 1.
6. **Мазепа І. П.** Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921: I. Центральна Рада – Гетьманщина. – Директорія. II. Кам'янецька доба / І. П. Мазепа. – Д.: Січ, 2001. – 415 с.
7. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол.: И. В. Васильев (пред.) и др. – Д.: Промінь, 1979. – 616 с.
8. **Поляков Й. В.** Катеринославські більшовики в боях за Жовтень / Й. В. Поляков. – Д: [Б. в.], 1933. – 32 с.
9. **Терещенко Ю. І.** З діяльності більшовицької фракції Катеринославської міської думи (серпень – жовтень 1917 р.) / Ю. І. Терещенко // Архіви України. – 1971. – № 3. – С. 36–41.
10. **Терещенко Ю. І.** Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції / Ю. І. Терещенко. – К.: Наук. думка, 1974. – 144 с.
11. **Тригуб П. М.** Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.) / П. М. Тригуб // Питання історії народів СРСР: Респ. міжвід. темат. наук. збірник / редкол.: С. М. Королів (відп. ред.) та ін. – Х., 1972. – Вип. 13. – С. 24–31.
12. **Шатров М.** Город на трёх холмах. Книга о старом Екатеринославе / М. Шатров. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Д.: Промінь, 1969. – 416 с.

Надійшла до редколегії 08.12.2014

О. Ю. Коломоєць

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ПОЛІТИКА УКРАЇНІЗАЦІЇ У 1920-х рр. – ПОГЛЯД СУЧАСНИКІВ

Підкреслено особливості дослідження політики українізації у 1920-х рр. Висвітлено ставлення до українізації представників партійного керівництва та рядових партійців, українських діячів, які жили в радянській Україні або перебували в еміграції.

Ключові слова: українізація, національна політика, М. Скрипник, В. Ленін, В. Винниченко, С. Єфремов.

Подчеркнуты особенности исследования политики украинизации в 1920-х гг. Раскрыто отношение к украинизации представителей партийного руководства и рядовых членов партии, украинских деятелей, проживавших в советской Украине или находившихся в эмиграции.

Ключевые слова: украинизация, национальная политика, Н. Скрипник, В. Ленин, В. Винниченко, С. Ефремов.

Національна політика радянської влади у 1920-х рр., хоча і не є суцільною «білою плямою» в історіографії радянської доби, проте залишається предметом для жвавих дискусій серед науковців із приводу її характеру й суті, конкретних форм та особливостей. Яскравим прикладом може слугувати дискусійне питання щодо періоду згортання політики українізації, яке розглядає у своїй статті Г. Єфименко: 1926–1928, 1929 або ж 1933 р. [9, с. 277]. Значною мірою це пов'язано з тим, що в радянський період політику українізації вивчали формально, спираючись на постанови офіційних органів та дані статистики. Обмежений був доступ до творів, промов радянських діячів, померлих чи репресованих у 1930-х рр., наприклад М. Скрипника або В. Затонського [12]. У той же час це питання розглядали в діаспорній історіографії: досліджували біографії партійних і культурних діячів, окремі заходи щодо реформування культурної, мовної, освітньої сфер, виходили друком твори тих, хто був причетний до українізації [13; 19]. Сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники, користуючись розширеною джерельною базою, здобутками західних і діаспорних дослідників, вивчають комплекс питань, пов'язаних із політикою українізації, у своїх статтях та монографіях [8; 15], публікують збірки документів [17]. Сьогодні вже зрозуміло, що чи не найголовніша складність у дослідженні цієї проблеми полягає в тому, що самі безпосередні організатори і виконавці українізації порізному уявляли собі її сутність, оскільки правляча більшовицька партія перебувала в пошуку оптимальної національно-державної моделі й намагалася пристосувати власні теоретичні принципи до дійсності. Суттю даної статті є порівняння поглядів на політику українізації з боку її сучасників – державних та партійних посадовців, рядових громадян, українських діячів-емігрантів і т. д.

Як відомо, ще до приходу до влади більшовики приділяли значну увагу правам національностей і гостро критикували політику Російської імперії щодо «іногородців». Зокрема, В. І. Ленін у своїй праці «До питання про національну політику» (1914), ілюструючи тезу про те, що царська Росія є «тюрмою народів»,

наводив як приклад справу Бейліса та заборону відзначати сторіччя з дня народження Т. Г. Шевченка [14, с. 153–155]. У роботі «Право націй на самовизначення» Ленін доводив, що під самовизначенням слід розуміти саме право на окреме державне існування [14, с. 173]. А у «Критичних замітках з національного питання» зауважував, що «інтернаціональна культура не безнаціональна» [14, с. 117], але в той же час наголошував, що «є дві національні культури в кожній національній культурі» – буржуазна та демократична, тому, з одного боку, не можна боротися за національну культуру взагалі, а з іншого – українським марксистам не слід переносити ставлення до великоросів-гнобителів на пролетарську культуру великоросійських робітників [14, с. 124–127]. Прийшовши до влади, більшовики отримали можливість втілити в життя ці теоретичні положення.

У березні 1919 р. відбувся VIII з'їзд РКП(б), який відзначився, зокрема, дискусією з національного питання. Так, М. Бухарін захищав тезу про право на самовизначення тільки для трудящих, а Г. Пятаков і Г. Зинов'єв вказували на протиріччя між існуванням федерації радянських держав і одночасно єдиної централізованої правлячої партії. У програмі партії, прийнятій на з'їзді, було наголошено на особливій обережності та увазі стосовно так званих «пережитків національних почуттів» у пригноблених чи нерівноправних націй. Важливий крок до політики українізації зроблено у грудні 1919 р., коли на VIII конференції РКП(б) затвердили резолюцію центрального комітету партії «Про Радянську владу на Україні». У четвертому пункті цієї резолюції йшлося про те, що всі члени партії зобов'язані сприяти усуненню перешкод до вільного розвитку української мови та культури. До націоналістичних тенденцій слід ставитися з «найбільшою терпимістю та обережністю». Зрештою, було проголошено право трудових мас України вчитися і спілкуватися у радянських установах рідною мовою. Для цього всім службовцям необхідно вивчити українську [2, с. 185–186]. Українське питання викликало жваве обговорення на конференції. Наприклад, Я. Яковлев заявив, що національна політика в Україні має бути такою, щоб кожному трудящому було зрозуміло, що радянська влада не «спеціально московська чи кацапська влада», а влада народна, яка забезпечить можливість вчитися, розвиватися рідною мовою [2, с. 84]. Х. Раковський звернув увагу на особливу обережність щодо України навіть на рівні газетних публікацій – уникання всього, що може здатися імперіалістськими прагненнями [2, с. 97]. В. Затонський указав на небезпечну тенденцію вважати, що «Україна видумана навмисне». Він порівняв ставлення до іноземців і до українців, яким часто кажуть, що «досить строїти дурня, говори російською, щоб усім було зрозуміло» (тут і далі переклад наш – О. К.) [2, с. 103]. Водночас Затонський висловився проти українізації в сенсі обов'язкового навчання дітей українською мовою [2, с. 103]. А. Бубнов та Д. Мануїльський у своїх виступах взагалі поставили під сумнів важливість поступок у національному питанні порівняно з економічними кроками. Пізніше М. Скрипник зазначав, що саме на VIII конференції партія «намітила свою лінію» щодо ставлення до України [19, с. 20].

Слід зазначити, що національна політика стосовно України та українського народу не мала якихось ексклюзивних рис. За тими ж принципами здійснювали

національну політику і щодо інших народів. Інструкція ЦК РКП(б) із роботи серед нацменшин (1919) передбачала створення у місцевостях зі змішаним національним складом національних бюро агітації та пропаганди, які б вели партійну роботу рідною мовою кожної національності, видавали газети та журнали тощо [3, с. 23–24]. На X з'їзді РКП(б) у березні 1921 р. проголошено боротьбу із великодержавним шовінізмом та буржуазним націоналізмом. У листопаді того ж року місцевим партійним організаціям було розіслано відповідний циркулярний лист, де підкреслено важливість уважної та обережної роботи серед національних меншин із урахуванням їх культурних та побутових особливостей [3, с. 48–49].

Навесні 1923 р., виступаючи на Московській партійній конференції, Л. Каменєв досить чітко висловився стосовно завдань національної політики, зауваживши, що партія буде своєю диктатурою на відомому співвідношенні пролетаріату і селянства, а половина цього селянства – іншонаціональна, із своєю мовою, історією та традиціями. Тому під час налагодження відносин із селянами різних національностей найнебезпечніший (порівняно з місцевим націоналізмом) є ухил у «великоруське великодержавство» [16, с. 3].

1 серпня 1923 р. було прийнято постанову ВУЦВК і РНК УСРР про заходи забезпечення рівноправності мов та допомогу розвитку української мови. Важливо, що в цій постанові чітко визначено наміри радянської влади якнайшвидше провести зміни, насамперед у державному апараті. Зокрема, встановлено, що ніхто з громадян не може бути прийнятий на службу до державної установи, якщо не володіє обома найпоширенішими в УСРР мовами – українською та російською. Українізували такі наркомати, як Наркомос, Наркомюст, Наркомпрод, Наркомзем, місцеві податкові органи Наркомфіну тощо [17, с. 107–108]. Тим, хто вже перебував на державній службі, необхідно було опанувати мову протягом року [17, с. 109]. Реалізація цих положень на практиці стикнулася із численними труднощами, причому далеко не всі вони мали об'єктивний характер. Наприклад, навесні 1925 р. Запорізький округ звітував про попередні підсумки українізації, відзначаючи, що знання української мови у службовців недостатні, у профспілкових органах українізація «знаходиться в зародковому стані», а у сфері українізації партійного апарату «є спроби, але немає конкретних результатів» [4, арк. 65]. На 9-й окружній партійній конференції в березні 1925 р. делегати виступили за те, щоб найбільш здібних до вивчення мови партійців направляти на роботу в сільські місцевості, у той час як у містах на заводах можна обходитися без знання української мови [5, арк. 58]. Зазначали також, що українізацію слід починати з керівництва і слідкувати за тим, щоб «товариші не ухилялися вбік» від неї [5, арк. 63–64]. Згідно з інформаційними бюлетнями інформаційно-статистичного відділу ЦК КП(б)У, складеними влітку 1925 р., у різних округах та губерніях у ході проведення українізації виникали схожі проблеми. Наприклад, у Миколаївському окрузі тільки відкрили школу «українознавства» для працівників партапарату та комсомолу. У Маріупольському окрузі ділову документацію на той час ще не вели українською мовою. Губнацкомісія при Київському губкомі пояснювала низький рівень українізації недостатньою кількістю навчальної літератури українською мовою. У

Чернігівській губернії курси з вивчення мови формально працювали, але із явно «слабким відсотком відвідуваності слухачів» [6, арк. 13зв. – 14зв.]. Перевірка, проведена в Запорізькому окрузі на початку 1926 р., виявила, що робітники вважають знання мови непотрібними, ставляться до відвідування курсів як до марнування часу. Позитивне ставлення до українізації серед службовців, які відвідували мовні курси в повному складі (не менше 95 %), можна пояснити страхом бути звільненим із роботи [7, арк. 13зв.–14]. Зрештою, проаналізувавши брошуру «За цілковиту українізацію», видану в 1929 р., можна зробити висновок, що трудящим необхідно було аргументувати доцільність вивчення української мови. Головним аргументом повинно бути те, що пролетаріат зобов'язаний впливати на розвиток національної культури для виховання прийдешніх поколінь у дусі пролетарського світогляду та ідеології. Для цього, у свою чергу, слід опанувати українську мову, історію, економіку і звичаї. Головним засобом «самоукраїнізації» автори брошури називали створення україномовного колективу, читання художньої і спеціальної літератури українською мовою. Цікаво, що в переліку рекомендованих видань фігурують як прізвища радянських письменників, так і дореволюційних – І. Нечуй-Левицького, І. Франка, Б. Грінченка, М. Коцюбинського, В. Стефаника, В. Винниченка [11].

Серед комуністичних діячів, причетних до впровадження українізації, чи не найбільш послідовний М. Скрипник, теоретик і практик у галузі національного питання, нарком освіти УРСР у 1927–1933 рр. Уже в 1920 р. він писав про «національний забобон», який полягає в тому, що українська мова і культура є «третьорядні» [19, с. 10]. М. Скрипник звертав увагу партії на культурно-освітні потреби українців у РСФРР, зокрема в Сибіру і на Кубані. Ще в 1923 р. він говорив про це на XII з'їзді РКП(б) та під час 4-ї наради ЦК РКП із відповідальними робітниками національних республік [19, с. 24, 34]. Скрипник називав УРСР «культурним П'ємонт» усього українського народу [19, с. 180]. Гостро критикував він «троцькіста» В. Ваганяна, який вважав, що українізація, особливо із використанням мови галицько-української інтелігенції, – спосіб відірвати трудящі маси України від пролетаріату Росії шляхом мовної відокремленості [19, с. 230–231]. Незважаючи на таку послідовну позицію, П. Постишев назвав Скрипника (щоправда, уже після його смерті) «прямим», хоча і «несвідомим» знаряддя націоналістичних елементів [18]. При цьому і М. Скрипник, і П. Постишев, і О. Шумський, якого свого часу критикував Скрипник, декларували, що здійснюють ленінську національну політику в Україні.

Досить різні, практично полярні оцінки давали політиці українізації українські діячі культури та мистецтва, які не були членами більшовицької партії. В. Винниченко, перебуваючи за межами радянської України, писав у 1926 р., що якби комуністична партія відразу втілила у життя ту національну політику, яку проголошувала у своїх відозвах та резолюціях, то кількість опозиційних українських елементів, у тому числі озброєних, зменшилася б на три чверті [1, с. 15]. Він відзначав докорінні зміни в трактуванні національної політики з боку партійного керівництва, порівнюючи з 1919 р., коли голова українського радянського уряду (Г. Пятаков) проголошував необхідність «диктатури руської культури» в Україні, із 1926 р., коли інший голова (В. Чубар) змушений був

доводити, що в Україні «немає переслідування руської культури» [1, с. 16]. Також він відзначив факти «урядування українською мовою» і навіть приклади «кари за незнання української мови» [1, с. 16]. При цьому письменник розумів і вважав абсолютно нормальним те, що комуністична партія хоче надати українській національній культурі «тон свого світогляду» [1, с. 17]. У підсумку Винниченко зазначив, що «окупаційна влада» за декілька років активної діяльності «зрослася із країною», а отже, слід визнати як факт існування самостійної української радянської держави в союзі з іншими самостійними радянськими державами [1, с. 18].

Цікаво прослідкувати, як змінювалося ставлення до українізації відомого науковця С. Єфремова, який, проживаючи в радянській Україні, перебував у своєрідній «внутрішній еміграції», категорично не сприймаючи будь-які заходи радянської влади і сподіваючись на швидке її повалення. У своєму щоденнику 30 вересня 1923 р. він уперше згадує поняття «українізація», характеризуючи її як «паршиву», оскільки вона «більше на словах, ніж на ділі» [10, с. 43]. Рік потому, 12 червня 1924 р. він так само песимістично налаштований – офіційна українізація – це «гарнір», а суть цілком «обрусительна» [10, с. 131]. 24 жовтня того року Єфремов згадує про доцільний захід, який «набуває потворних форм», – екзамени в установах на знання української мови, проте констатує, що в даному випадку без примусу нічого зробити не вдалося б [10, с. 155]. Влітку 1925 р. вектор українізації залишається для Єфремова (а отже, і для широкого загалу) усе ще незрозумілим. З одного боку, ходять чутки про декрет щодо «перемальовування вивісок», з іншого – говорять, що О. Шумського звільнять із народного комісаріату освіти за надто жорстке впровадження українізації [10, с. 242, 249]. Єфремов відзначає, що хоча тираж «Пролетарської Правди» українською мовою набагато більший, ніж у російській версії, або навіть «Більшовика», купують її неохоче [10, с. 256]. У кінці жовтня – на початку листопада 1925 р. С. Єфремов схвально відгукується про візит А. Луначарського до Києва. Луначарський нібито у відповідь на прохання українських учителів надати російські підручники заявив, що київська школа має дбати про розвиток власної української культури, а на зборах учительської спілки відповів учителям-росіянам, що кожен, хто живе в Україні, має знати мову українського народу, а тому, хто не хоче цього робити, знайдеться робота в Росії [10, с. 295, 297]. Навесні 1926 р. С. Єфремов звертає увагу на дебати на засіданнях ВЦВК у Москві, де «заговорили добрі люде про страхіття українізації» [10, с. 370]. Перша резолюція ВЦВК, у якій ідеться про загрозу російській культурі, обурює Єфремова, але вже 5 травня він схвально згадує другу резолюцію, у якій висловлюється співчуття українізації, підтримка української культури та УАН [10, с. 370, 372]. У червні 1926 р. у газетах з'являються статті про українізацію, де «дістається» і «русотяпам» і «українським шовіністам», насамперед М. Хвильовому [10, с. 385]. У листопаді 1926 р. Єфремов записує в щоденнику, що за українізацію «не на жарт беруться» – по установах знову проводять перевірки на знання мови із звільненням тих, хто не складе іспит [10, с. 431]. У лютому 1927 р. він відзначає статтю М. Бухаріна в «Правде», у якій той застерігає від повороту назад від українізації [10, с. 462]. Наступного 1928 р. Єфремова ще турбують питання, пов'язані з українізацією, перед усім затвердження нового українського

правопису. Він критикує М. Скрипника за «фантазії та самодурство» [10, с. 591]. Нарешті, у травні 1929 р. С. Єфремов з огляду на арешти за справою СБУ констатував, що надалі триватиме «українізація без українців», або українізація «Наримського краю та Мурману» [10, с. 767–768].

Таким чином, у галузі національної політики радянське партійне й державне керівництво дбало про державні інтереси і відповідність практичних заходів ідеологічним догмам. При цьому саме теоретичні непорозуміння призводили до половинчастості, непослідовності, формального ставлення до впровадження політики українізації. Це, у свою чергу, викликало нерозуміння необхідності такої політики на місцях, а також відштовхувало від ідеї розбудови радянської української держави небільшовицьких діячів.

Бібліографічні посилання

1. **Винниченко В.** Поворот на Україну / В. Винниченко. – Л.-Пшебрам: Друкарня Наук. товариства ім. Шевченка, 1926. – 34 с.
2. Восьмая конференция РКП. Декабрь 1919 г. / под ред. Н. Н. Попова. – М.: Партиздат, 1934. – 293 с.
3. Выше знамя пролетарского интернационализма! Национальный вопрос в решениях РСДРП – РСДРП(б) – РКП(б) – ВКП(б) – КПСС. 1898–1985 / сост. И. Н. Макаров. – Псков: Псковское возрождение, 2013. – 336 с.
4. Державний архів Запорізької області (Далі – ДАЗО). – П. 1, оп. 1, спр. 246.
5. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 247.
6. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 334.
7. ДАЗО. – П. 1, оп. 1, спр. 494.
8. **Даниленко В.** «Українізація» і голод 1932–1933 років в Україні / В. Даниленко, П. Бондарчук // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 18. – С. 327–335.
9. **Єфименко Г.** Питання національної політики Кремля в Україні в перш. пол. 1937 р. / Г. Єфименко // Там само. – 2004. – Вип. 12. – С. 277–294.
10. **Єфремов С. О.** Щоденники. 1923–1929 / С. О. Єфремов. – К.: ЗАТ «Газета “Рада”», 1997. – 848 с.
11. За цілковиту українізацію! (чому треба вивчати українську мову та як її треба вивчати) / Дніпропетровський ОК ЛКСМУ. – Д.: Видання Дніпропетр. О.К. Л.К.С.М.У., 1929. – 23 с.
12. **Затонський В.** Національна проблема на Україні / В. Затонський. – Х.: Держвидав, 1927. – 99 с.
13. **Кошелівець І.** Микола Скрипник / І. Кошелівець. – Мюнхен: Сучасність, 1972. – 343 с.
14. **Ленін В. І.** Про національне і національно-колоніальне питання / В. І. Ленін. – К.: Держполітвидав, 1957. – 580 с.
15. **Марчуков А. В.** Украинское национальное движение: УССР. 1920–1930-е годы: цели, методы, результаты / А. В. Марчуков. – М.: Наука, 2006. – 599 с.
16. Московская губпартконференция. Заседания 31 марта, 1 и 2 апреля. Доклад т. Каменева о работе ЦК // Правда. – 1923. – 3 апр. – С. 3.
17. Національні відносини в Україні у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів / упоряд.: М. І. Панчук та ін. – К.: Наук. думка, 1994. – 560 с.
18. **Постишев П.** Боротьба КП(б)У за здійснення ленінської національної політики на Україні / П. Постишев // Червоний шлях. – 1934. – № 2–3. – С. 165–176.
19. **Скрипник М.** Статті й промови з національного питання / М. Скрипник. – Мюнхен: Сучасність, 1974. – 270 с.

Надійшла до редколегії 14.12. 2014

Д. В. Архірейський

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЛЕОНІД КРАСІН ЯК ІДЕОЛОГ РАДЯНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОЇ МОНОПОЛІЇ ЗОВНІШНЬОЇ ТОРГІВЛІ

Висвітлено роль радянського наркома Л. Красіна в розробці концепції та впровадженні механізму державної монополії зовнішньої торгівлі, поширеної і на господарство УСРР–УРСР.

Ключові слова: Л. Красін, зовнішня торгівля, державна монополія, воєнний комунізм, нова економічна політика.

Освещена роль советского наркома Л. Красина в разработке концепции и внедрении механизма государственной монополии внешней торговли, которая распространялась и на хозяйство УССР.

Ключевые слова: Л. Красин, внешняя торговля, государственная монополия, военный коммунизм, новая экономическая политика.

Спосіб організації радянської зовнішньої торгівлі, повністю монополізованої державою, безперечно розкриває особливості й самого політичного режиму, розбудованого більшовиками у тому числі на теренах України. Аналіз поглядів Леоніда Красіна (1870–1926), одного з перших керівників зовнішньоторговельної галузі РСФРР та СРСР, ідеолога і натхненника радянської державної монополії зовнішньої торгівлі, дозволяє краще зрозуміти причини, із яких більшовики з 1918 р. і «на гарматний постріл» не допускали до участі в експортно-імпортних операціях вітчизняний приватний капітал навіть теоретично.

Л. Красіна з повним правом можна віднести до так званої ленінської гвардії, проте його постать стоїть дещо осібно. На думку російського історика В. Сироткіна, Красін не належав до більшовицьких фанатиків-доктринерів, а був насамперед прагматиком, який «вельми скептично ставився до доктрини світової революції і називав її «універсальним запором» (тут і далі переклад наш. – Д. А.) [7]. До часів столипінської реакції він був прихильником ідей В. Леніна і, маючи відповідну освіту, активно сприяв технічному забезпеченню бойових груп більшовиків, які займалися експропріацією фінансів для потреб більшовицького крила РСДРП. Заслуги Красіна перед партією дозволили йому в 1905 р. стати навіть членом її ЦК. Однак у 1909 р. Л. Красін дещо дистанціювався від В. Леніна. Він став офіційним представником серйозної німецької електрокомпанії «Сімменс унд Шуккерт» у Російській імперії, для чого навіть прийняв німецьке підданство (залишивши і російське), а в політичному сенсі перейшов від безкомпромисних більшовиків до «одзовістів-ліквідаторів». А втім після жовтневого перевороту 1917 р. В. Ленін про нього не забув, запропонувавши взяти участь у роботі більшовицького уряду. Л. Красін довго відмовлявся, і все-таки Леніну вдавалося іноді залучати його до виконання важливих одноразових доручень, що стосувалися зовнішньої економіки. Розрахунок був на відповідний досвід Красіна, його зв'язки серед західних

підприємців і банкірів. Уже з кінця 1917 р. майбутній нарком відновив тісні контакти з Леніним і почав працювати його економічним експертом-консультантом.

Першим зовнішньоекономічним завданням Л. Красіна були переговори з німцями та їх союзниками в кінці 1917 – на початку 1918 рр. у Бресті. Майбутній нарком зовнішньої торгівлі неофіційно забезпечував економічний блок переговорів. Після Бреста, до серпня 1918 р., Красін продовжував вести переговори з німцями безпосередньо в Берліні. Восени 1918 р. його призначили керівником надзвичайної комісії із забезпечення Червоної армії, а також ввели до складу президії Вищої ради народного господарства РСФРР. У 1919 р. Красіна направили в Тарту домовлятися з естонцями, а в 1920 р. – у Лондон. У 1920 р. він нарешті погодився стати наркомом торгівлі й промисловості РСФРР, а дещо згодом – наркомом зовнішньої торгівлі.

Американський дослідник Т. О'Коннор вважає, що ідею державної монополії зовнішньої торгівлі ще у грудні 1917 р. запропонував В. Леніну саме Леонід Красін [6]. У перше півріччя після приходу до влади більшовики з об'єктивних причин були змушені дозволити обмежену торгівлю приватним особам і комерційним фірмам. Але В. Леніна зовсім не влаштовував той факт, що вітчизняний приватний капітал, який відповідно до більшовицьких догматів був «політичним ворогом» правлячого режиму, мав, хоча й обмежений, доступ на світові ринки. Економічні контакти вітчизняних підприємців із західними капіталістами могли рано чи пізно привести до політичного альянсу. Цього не можна було допустити.

Таким чином, 22 квітня 1918 р. уряд РСФРР прийняв декрет «Про націоналізацію зовнішньої торгівлі» [8]. Правляча партія прагнула встановити контроль над ключовими секторами економіки. Зовнішню ж торгівлю, яка тісно була пов'язана із зовнішньою політикою, оминати увагою у складних умовах Першої світової та громадянської війни більшовики, звісно, не могли. Прийняття декрету означало, що в той час як усі інші держави традиційно застосовували митні тарифи, пільги та заборони для регулювання зовнішньої торгівлі, режим більшовиків намагався встановити над останньою повний державний контроль, називаючи це націоналізацією. Такий захід повністю відповідав духу політики «воєнного комунізму».

Оголошення декрету від 22 квітня 1918 р. не означало, що державна монополія зовнішньої торгівлі стала реально діючою, адже «Ради не відсторонили від діяльності вже існуючі торгові агентства та організації. ...Даний закон не встановив повної державної монополії, що було тоді передчасно, позаяк Ради ще не мали для цього відповідної інфраструктури. Більше того, певні ускладнення у впровадженні монополії виникли і через часті спроби обійти її як з боку приватних торговців, які були проти неї, так і з боку державних органів» [6]. До кінця періоду «воєнного комунізму» режим монополії залишався, по суті, неефективний. Як приватні підприємці-торговці, так і державні господарські організації продовжували його порушувати із зрозумілих причин. Країна була охоплена війною, товарно-продовольчою кризою, епідеміями тощо. Усі хотіли хоч якось вижити, тому впроваджені більшовиками «воєнно-комуністичні» заходи включно з монополією

зовнішньої торгівлі не були для стражденного народу чимось сакральним. Ініціаторів і прихильників монополії зовнішньої торгівлі така ситуація, звісно, принципово не влаштовувала. У 1919–1921 рр. один за одним виходили нові декрети уряду РСФРР, що підтверджували обов'язковість режиму монополії зовнішньої торгівлі для всіх підприємств без винятку: державних, кооперативних, приватних.

Як уважають дослідники, режим монополії зовнішньої торгівлі фактично запрацював із 1920 р., коли Наркомат торгівлі й промисловості реорганізували в Наркомат зовнішньої торгівлі (НКЗТ). Ідеолог монополії Л. Красін, очоливши НКЗТ, отримав крім законодавчої і практичну можливість реалізувати принципи монополії, а також захищати цей режим від критики тих урядовців, які вважали його надто неефективним засобом впровадження радянської зовнішньої торгівлі. Найбільш повно аргументи Л. Красіна щодо захисту державної монополії зовнішньої торгівлі викладено в його працях «Владимир Ильич и внешняя торговля» (1924), «Внешняя торговля СССР» (1924), «Монополия внешней торговли и НЭП» (1926) та «Вопросы внешней торговли» (1928; видана через два роки після смерті автора і перевидана тільки в 1970 р.) [1–5].

Л. Красін очолював Наркомат зовнішньої торгівлі РСФРР та СРСР у 1920–1925 рр., тобто в період переходу від курсу «воєнного комунізму» до нової економічної політики (непу). В умовах встановленої Антантою економічної блокади країни Рад монополізація державою галузі зовнішньої торгівлі була єдиним ефективним способом протистояти світовому капіталові. Необхідно було тільки вдосконалити режим монополії, зробити його абсолютним. Красін уважав, що високі митні тарифи не врятують радянську промисловість від конкуренції іноземних підприємств. На його переконання, державна монополія зовнішньої торгівлі виключала митно-тарифне регулювання і митну службу [4, с. 75]. Лише неможливість моментального впровадження ефективного режиму монополії не дозволила прагматику Красіну, до складу наркомату якого входила митна служба, відважитись на ліквідацію останньої в добу «воєнного комунізму». Але він залишив основною не традиційну фіскальну функцію митної системи, а контрольну, роблячи таким чином митні органи інструментом, знярядям монополії зовнішньої торгівлі.

Навіть упровадження ліберального курсу непу не переконало його відмовитися від держмонополії в зовнішньоекономічній сфері. Навпаки, чим м'якшим ставав економічний курс радянської влади всередині країни, тим менш поступливою мала бути її політика, на думку Красіна, на світовому ринку, адже залишалися побоювання, підкріплені, звісно, партійною ідеологією, що західні капіталісти тільки і мріють про повалення радянського режиму якщо не у військовий спосіб, то принаймні шляхом економічного поневолення. Саме це постійно турбувало В. Леніна, який категорично відмовлявся відмінити державну монополію зовнішньої торгівлі, підтримуючи в цьому Л. Красіна.

Іншу загрозу більшовики вбачали у відновленні капіталістичних відносин на внутрішньому ринку. У 1921 р. вони усвідомлювали, що в державі залишається достатня кількість людей, готових активізувати свою приватновласницьку діяльність у промисловості, торгівлі, фінансовій сфері тощо. Для більшовиків це

було неприпустимо передусім стосовно ідеології. Л. Красін, зокрема, розглядав не як спробу «нових дрібно-буржуазних верств, що виникають у живлячому середовищі внутрішнього ринку, на кількісній перевазі дрібного виробництва, дрібного селянства в нашій країні, ...повернути ...розвиток нової економічної політики на рейки відновлення капіталізму» [5, с. 6]. Розмірковуючи про найбільш ефективні методи протидії таким намаганням відновлення капіталістичних відносин, він писав: «З моменту закінчення інтервенційних воєнних спроб боротьба точиться в області економічній. Нашим головним оплотом в цій боротьбі, що захищає пролетарську диктатуру і завоювання Жовтневої революції, є монополія зовнішньої торгівлі. Звідси протиставлення цих двох об'єктивно ворожих один одному і таких, що борються між собою, принципів – монополії зовнішньої торгівлі і непу» [5, с. 8]. Слова Красіна свідчать, що прихильники держмонополії зовнішньої торгівлі серед більшовицьких очільників керувалися передусім політичними, а не економічно-фінансовими аргументами. Утім, зняття у 1920 р. економічної блокади країни Рад автоматично означало активізацію зовнішньоторговельних контактів радянської держави. Розуміючи це, деякі зацікавлені урядовці виступили за відкриття портів для вільної торгівлі, надання права місцевим господарським органам за їх власною ініціативою укладати торговельні угоди з іноземними фірмами. В. Ленін боявся, що під впливом подібних ідей державна монополія може бути взагалі скасована. Із ним абсолютно погоджувався і Л. Красін. Гостра дискусія з цієї проблеми в урядово-партійних колах тривала протягом другої половини 1921 – початку 1923 р. Історики вважають, що лише на початку 1923 р. переконання Леніна та Красіна щодо необхідності монополії остаточно перемогли. Саме з цього моменту митно-тарифну систему і політику почали розглядати не як альтернативу, а як невід'ємну складову частину державної монополії зовнішньої торгівлі, як особливий різновид радянського промислового протекціонізму.

Л. Красін, обстоюючи відомчі позиції НКЗТ, був найактивнішим учасником дискусій щодо перспективи держмонополії зовнішньої торгівлі. Він уважав, що його опоненти «не розуміли, до якої міри радянські заводи нездатні конкурувати із західними партнерами на світовому ринку. Він був переконаний, що дві головні функції НКЗТ – керування і регулювання зовнішньої торгівлі – мають слугувати захистом від економічної експлуатації з боку Заходу» [6]. Ось як він пізніше описав ситуацію 1922 р., коли зазначена дискусія набула максимально гострого характеру: «Загальне захоплення гаслом розвитку торгівлі почало набувати своєрідних форм деякого радянського меркантилізму, гаслом якого був максимальний розвиток торгівлі всіма і всілякими способами і притому не тільки всередині країни, але й поза її межами. Практичні інтереси НЕП'у і багатьох держ(авних) госпорганів знайшли собі і теоретичне обґрунтування, а паралельно з цим розвивався тиск з боку закордону, де, ясна річ, всі кола буржуазного суспільства, починаючи з урядів та банків і закінчуючи середніми і дрібними комісіонерами та перепродавцями, були супротивниками монополії зовнішньої торгівлі, яка в очах західно-європейського буржуа була більшовицьким чудовиськом, таким же мерзенним, як ВНК або ДПУ. Питання про монополію зовнішньої торгівлі було піднято і в радянській пресі, яка розмістила чимало фрідредерських статей з вимогою якщо

не відміни, то пом'якшення монополії зовнішньої торгівлі. Питання обговорювалося і в партійних колах, і весь цей рух наприкінці 1922 р. знайшов своє відображення в попередніх постановах вельми впливових органів, що проектували ослаблення монополії зовнішньої торгівлі, настільки значне, що мені, під час одного виступу з приводу цієї пропозиції, довелося порівняти його з діркою у прив'язаній повітряній кулі. Монополію зовнішньої торгівлі не пропонувалося знищити, пропонувалося лише встановити вільне ввезення та вивезення для деяких товарів та вільне відкриття деяких кордонів, що зрештою привело б до повного краху всієї системи нашої зовнішньої торгівлі...» [1, с. 6, 7].

Красін рішуче відкидав закиди опонентів у лобюванні ним відомчих інтересів, нібито захищаючи монополію він передусім відстоює монопольне право свого наркомату на зовнішньоекономічні зв'язки. Сам він оперував більш глобальними категоріями: «Питання полягає в тому, чи буде наш НКЗТ працювати на користь непманів, чи буде працювати на користь пролетарської держави. Це таке значне питання, через яке безумовно можна і треба поборотися на партійному з'їзді» [1, с. 8]. На його думку, монополія визначала централізований характер зовнішньої торгівлі, адже НКЗТ «виступав як найбільший на світовому ринку торговець і дозволяв радянським організаціям протистояти західним бізнесменам централізованим і єдиним фронтом» [6]. Більше того, монополія зовнішньої торгівлі, на переконання Л. Красіна, «дозволяла державі планувати економіку, не піддаючись впливу стихії вільного ринку, шляхом встановлення контролю за типом, якістю і ціною товарів, що експортуються, шляхом регулювання закупівель у цілому» [6]. Як уважає Т. О'Коннор, захищаючи монополію, Красін доводив, що «будь-яка її модифікація неминуче приведе до реставрації капіталізму, надасть країні статусу колонії» [6].

У праці «Вопросы внешней торговли» проблему державної монополії зовнішньої торгівлі Л. Красін розглянув більш фундаментально, водночас аналізуючи питання митної охорони, митного тарифу тощо. Він, зокрема, стверджував, що «Радянська держава отримує можливість безперешкодного здійснення державно-планового регулювання господарства... завдяки тому, що зовнішньоторговельні зносини Радянського Союзу з капіталістичним світом суворим чином визначаються і регулюються на підставі державної монополії зовнішньої торгівлі» [4, с. 41]. Він дав навіть коротку і розширену дефініцію цього важливого для більшовиків поняття: «Монополія зовнішньої торгівлі... є одним з частих проявів планового порядку при здійсненні державних економічних функцій»; «монополія зовнішньої торгівлі означає ні більше ні менше як те, що Радянській державі право зовнішньої торгівлі, тобто ввезення і вивезення, імпорту та експорту товарів, належить виключно ... та здійснюється через посередництво і під контролем особливого державного органу – Народного Комісаріату зовнішньої торгівлі. Контроль цього наркомату над зовнішньою торгівлею полягає ... у тому, що ввезення і вивезення, імпорт та експорт, здійснюються не інакше як на основі державного плану зовнішнього товарообміну, який встановлюється відповідно до загальногосподарського державного плану» [4, с. 41]. Саме державний план, таким чином, визначав, на думку Л. Красіна, суть і динаміку поточної роботи НКЗТ.

Державна монополія зовнішньої торгівлі за своєю суттю була радянським різновидом протекціонізму. Красін, як і Ленін, був абсолютно переконаний, що «монополія зовнішньої торгівлі – єдиний правильний спосіб охорони Радянської держави від розкладаючого впливу капіталістичних країн» [4, с. 43]. Його справжнє ставлення до ефективності мита ще в часи воєнного комунізму можуть проілюструвати такі слова: «Ніяка митна охорона не могла б забезпечити радянські республіки від економічного панування світового капіталізму і від розкрадання й розпродажу державного і приватного майна, якби не існувало тієї заборони ввезення і вивезення, яке здійснювалося нашою монополією зовнішньої торгівлі. І тоді, коли вартість радянського карбованця падала на десятки відсотків, іноді протягом одного дня, ніякі мита не могли б перешкодити витоку цінностей і товарів за кордон» [4, с. 43, 44].

Отже, Л. Красін не вірив у спроможність митної системи і митних тарифів захистити економічно слабку радянську державу. На його думку, «навіть найбільш високі мита на імпорт ... будуть неефективними, адже західні партнери знайдуть спосіб легко їх обійти, і допоможе їм в цьому знецінення карбованця» [6]. У цьому його погляди також повністю збігалися з позицією В. Леніна, який уважав, що «ніяка митна політика не може бути дійсною в епоху імперіалізму і жахливої різниці між країнами жебрацькими і країнами неймовірно багатими... За зазначених умов повністю зламати (митну) охорону може будь-яка з багатих промислових країн. Для цього їй достатньо запровадити вивізну премію за ввезення до Росії тих товарів, які обкладені у нас митною премією. Грошей для цього у будь-якої промислової країни більш ніж достатньо, а внаслідок такого заходу будь-яка промислова країна зламає нашу тубільну промисловість напевно» [1, с. 9]. Отже, нарком зовнішньої торгівлі погоджувався з лідером більшовиків у тому, що «ніяка митна охорона, ніякі мита не можуть захистити нашу промисловість від іноземної конкуренції і лише у монополії зовнішньої торгівлі ми маємо те підґрунтя, яке дозволить відродити нам нашу промисловість, не зважаючи на іноземну конкуренцію» [1, с. 9].

Безперечно, Л. Красін був задоволений, що В. Ленін «правильно оцінював значення митної і прикордонної охорони, визначаючи, що наш кордон тримається не стільки завдяки їй, скільки існуванню монополії зовнішньої торгівлі. На спробу прибічників вільної торгівлі охарактеризувати монополію зовнішньої торгівлі як систему «головзапору», Володимир Ілліч відповідає: «Цей вислів належить до тих висловів, на які Маркс відповідав свого часу висловом «фрітредера-вульгарію», оскільки нічого, крім абсолютно вульгарної фрітредерської фрази, тут немає» [1, с. 9]. Для Красіна, очевидно, були важливі не аргументи Леніна як такі, а сама позиція лідера правлячої партії з цього питання. Протиставлення авторитету вождя економічним аргументам опонентів, посилення на антифрітредерівські висловлювання основоположників марксизму свідчать, очевидно, про переважання не стільки економічного, скільки політичного та ідеологічного складників принципу державної монополії зовнішньої торгівлі. Саме стосовно політичної доцільності намагався осмислити захисну функцію монополії Красін: «НКЗТ, захищаючи монополію зовнішньої торгівлі, боровся проти допуску до торговельних угод і, зокрема, до закупівель сировини для вивезення за кордон

приватного капіталу, запевняючи, що тим самим на селі буде штучно відновлений найбільш злісний експлуататор, закупівельники спекулянти, агенти закордонного капіталу, які орудували доларом, фунтом, шведською кроною. Прихильники вільної торгівлі спростовували цей довід зауваженням щодо того, що допускаємо ж ми іноземний капітал у вигляді концесій» [1, с. 8].

Захищаючи від внутрішніх опонентів принцип монополії зовнішньої торгівлі, Л. Красін мовби веде заочну теоретичну дискусію із буржуазними фахівцями, які, у свою чергу, як він уважає, намагаються применшити значення та ефективність дії радянської державної монополії зовнішньої торгівлі. Утім неважко зрозуміти, що Красін таким чином намагається «побороти» погляди своїх опонентів серед керівництва більшовиків. По суті, він застосовує чудовий софістичний прийом, який так часто у своїй політичній практиці застосовували будь-які більшовицькі можновладці: публічно зрівнювати своїх конкурентів із партійного оточення із безпосередніми супротивниками радянської влади для дискредитації перших. Красін у своїй книзі «Вопросы внешней торговли», зокрема, пише: «Буржуазні критики ... можуть заперечити нам, що для такого захисту промисловості (тобто для протекціонізму. – Д. А.) абсолютно не потрібна монополія зовнішньої торгівлі, а достатньо було б ... підняти ввізні мита, і таким шляхом вітчизняні фабриканти були б захищені. На це необхідно передусім відповісти, що Радянський уряд поновив свою зовнішню торгівлю в такий час, коли радянська валюта далеко ще не була стабілізована, коли радянський карбованець невтримно котився вниз. За стрімкого падіння радянського карбованця ... ніякі мита не могли догнати обезцінювання грошей і ніяка митна охорона не могла дати якийсь діючий та надійний захист від затоплення нашої країни дешевим закордонним товаром, що абсолютно вбивав нашу власну, ще німціну промисловість. Тільки завдяки монополії зовнішньої торгівлі наша текстильна, металообробна, шкіряна, цукрова, електротехнічна промисловість і низка інших галузей отримали можливість розпочати поступовий перехід від збиткової роботи до бездифіцитного існування» [4, с. 46].

Обмовка Красіна про небажання правлячої партії допустити «затоплення країни дешевим закордонним товаром» свідчить, що більшовики не думали про задоволення життєвих потреб зубожілого за довгі роки воєн, епідемій, економічної та продовольчої кризи населення; у першу чергу вони дбали про економічні гарантії власної політичної влади.

Намагаючись переконати і явних, і уявних своїх опонентів щодо переваг і практичної необхідності державної монополії зовнішньої торгівлі в умовах «воєнного комунізму», Красін використовував такі аргументи: «у такому стані розорення, безтоварщини, економічної руйнації, в якому перебували радянські республіки, подальше економічне розкрадання, поневолення країни іноземним капіталом представлялись майже невідворотністю... Ніяка митна охорона, ніякі мита не могли б захистити наше господарство від повного економічного поневолення багатими країнами», адже «на фронті зовнішньої торгівлі капіталізм вже випробовує сили СРСР»; «монополія – одне з джерел соціалістичного накопичення»; «планове господарство неможливе без монополії зовнішньої

торгівлі»; «монополія – один із методів боротьби за збереження пролетарської диктатури» [4, с. 54, 57, 58, 60, 61].

Аналіз подібних аргументів наркома розкриває його задуми, які він, заручившись підтримкою В. Леніна, наполегливо намагався реалізувати практично. Отже, монополію він розглядав ледь не як єдиний спосіб нейтралізації негативного впливу розвинених капіталістичних економік. Про інтеграцію у світовий ринок ніхто з більшовиків, звісно, не міг і подумати, адже це було ідеологічною ерессю. Під час «воєнного комунізму» лідери російської компартії ще сподівались «розпалити» пожежу світової революції, отже, готувалися до подальшої боротьби із західним капіталом. Співіснування різних національно-державних економік більшовики розглядали, по суті, як жорстку конкуренцію, здатну призвести навіть до світових війн. Вони розуміли, звичайно, що ослаблена тривалими війнами та економічною кризою вітчизняна промисловість конкурувати із західними економіками не могла, інакше це призвело б до економічної кабали. Економічне ж поневолення марксистів-ленінців однозначно розглядали як політичний крах свого режиму. Тобто, за логікою наркома Л. Красіна, якщо «капіталістичний світ» свого часу не перемиг країну Рад збройно, то тепер він обов'язково буде робити це за допомогою економіки, і радянську монополію зовнішньої торгівлі в цьому контексті він порівнював із зброєю, яку західні капіталісти намагатимуться вибити з рук більшовиків [4, с. 64].

Водночас відмовитися повністю від економічних контактів із розвиненими державами радянський уряд дозволити собі не міг, адже тільки промислово-фінансова допомога Заходу давала шанс на відновлення власної економіки. Вирішуючи дилему – контактувати економічно із західними капіталістами чи не контактувати, – Ленін і Красін дійшли висновку про абсолютну ефективність за даних умов державної монополії зовнішньої торгівлі. З одного боку, вона робила можливими зовнішньоторговельні зв'язки, з іншого – унеможливлювала вплив Заходу на внутрішній ринок. У цьому контексті, звичайно, нарком розглядав монополію і щодо власне економічних інтересів, і передусім стосовно політичних інтересів (збереження більшовицької влади). Монополія як надійний бар'єр на шляху хаотичного, на переконання більшовиків, а тому шкідливого західного впливу, дозволяла правлячому режиму вільно експериментувати з плановою вітчизняною економікою, створювала ілюзію правильності та абсолютності, довершеності такого «народного господарства».

Доволі жорстко Л. Красін, як ми вже зазначали критикував тих представників компартії, які вважали за доцільне дещо послабити монополію зовнішньої торгівлі, допускали можливість більш вільних зовнішньоторговельних контактів із західним світом, звісно, за умов посилення повноважень радянської митної служби та ефективного функціонування тарифної системи. Подібні висловлювання свідчили про розгортання боротьби за владу. Красін, захищаючи відомчі інтереси (монополія зовнішньої торгівлі значно збільшувала вагу НКЗТ у системі радянських органів влади), не міг не реагувати на такі випадки. Намагаючись нейтралізувати вплив фрітредерів на компартію, він, зокрема, зазначав: «Значення монополії зовнішньої торгівлі як однієї з найбільш основних підвалин Радянської влади твердо встановлено у цілій низці рішень партійних та

радянських органів і закріплено особистими листами, ніби як заповітом, Володимира Ілліча, що належать до кінця 1922 р. За наявності, втім, потужних зовнішніх впливів і хоча й розрізнених, але вельми багаточисельних ворожих сил внутрішнього непу, діючих узгоджено проти монополії зовнішньої торгівлі, це безперечне визнання самого принципу приховує в собі значні загрози різних обхідних і замаскованих рухів і маневрів. Вороги і супротивники монополії зовнішньої торгівлі вже не виступають відкрито проти самої монополії, яка визнана тепер навіть у міжнародному порядку цілою низкою договорів, укладених нами з іншими державами. Тим частіше і наполегливіше ... прагне зовнішній і внутрішній неп обійти монополію зовнішньої торгівлі і підкопатися під неї, висуваючи на перший план такі форми здійснення і такі методи зовнішньої торгівлі, які, зберігаючи видимість повної відповідності до існуючої системи, у дійсності прагнуть розбити централізовану єдність зовнішньоторговельних виступів Радянського Союзу і, зокрема, підірвати і за можливості обмежити оперативну роботу Зовнішторгу. Боротьба йде, по видимості, вже не проти монополії зовнішньої торгівлі, а проти нібито монополії Зовнішторгу, і головним гаслом на цій стадії є передача зовнішньоторговельних функцій від Зовнішторгу до рук значної кількості інших, хоча б також державних, господарських органів. Схоже, це нібито не суперечить монополії, на практиці ж і в дійсності ця кампанія у випадку успіху повела б до її (тобто монополії. – Д. А.) руйнації» [4, с. 63, 64].

Як бачимо, Л. Красін неприховано захищав і свій власний, і відомчий інтерес, постійно апелюючи до авторитету Леніна та «сакральної», хоча й вульгарної, марксистської ідеології. Саме побоюючись, що Наркомат зовнішньої торгівлі втратить відомчу монополію на міжнародну торгівлю, Красін дуже стримано ставився до запровадження непу. Схоже, що за час «воєнного комунізму» керівник НКЗТ РСФРР звик до широких власних і відомчих повноважень і боявся їх втратити за нового внутрішнього курсу.

Щодо ролі митної охорони, тобто митної служби в цілому, на початковій стадії непу Красін, від якого власне і залежала в першу чергу перспектива розвитку цієї служби, висловлювався таким чином: «Митна охорона має на меті, по-перше, контроль за ввезенням і вивезенням товарів з метою захисту країни від ввезення небажаних товарів. Митна охорона дає нам відому зброю на переговорах з іншими країнами про встановлення певних взаємних пільг, і зокрема пільг щодо мит на ті товари, які ми ввозимо від нас в інші країни.

Маючи митну систему, маючи свій власний митний кодекс і мита на різні вироби закордонної промисловості, ми одержуємо можливість шляхом компенсації добиватися тих чи інших поступок від інших держав щодо мита на ті товари, експортом яких у ці країни ми займаємось.

Митне законодавство, певний митний тариф і мита на певні товари та вироби є одним із способів захисту нашої промисловості, захисту тих галузей нашої промисловості, які ще недостатньо зміцніли для того, аби у вільній торгівлі з іноземною продукцією витримувати конкуренцію. Зрештою, мита становлять для нас певний фіскальний інтерес, є однією з істотних статей доходної частини бюджету» [4, с. 76].

Вищенаведені слова наркома свідчать про реальне ставлення до митної служби та її функцій принаймні тієї частини більшовицького політичного істеблїшменту, яка поділяла погляди Ленїна і Красїна стосовно питання державної монополїї зовнїшньої торгївлї. Можна зробити висновок, що і в розпал непу, як колись за доби «воєнного комунїзму», влада основною функцїєю митного вїдомства вважала контролювання товаропотокїв на кордонї. Цїлком вїдмовлятися вїд послуг митної служби Красїн не збїрався (хоча не вважав її прїоритетною в системї НКЗТ), цїннїсть її ж убачав у можливостї використання самого факту її наявностї пїд час торговельних переговорїв зї іншими державами, тобто митна охорона, на думку керївника радянської зовнїшньої торгївлї, мала бути дїєвим складником вїтчизняного протекцїонїзму, хоча й неосновним. Фїскальне ж значення митної служби особисто Красїн, як бачимо, взагалї ставив на останнє мїсце.

Боротьба Л. Красїна за державну монополїю зовнїшньої торгївлї, незважаючи на вїдставку з посади наркома у 1925 р., завершилася його концептуальною перемогою. Монополїя держави на будь-якї стратегїчні ресурси стала однїєю з їстотних ознак радянського режиму. Тїльки у 1986 р. радянська держава визнала право приватного бїзнесу на участь у зовнїшнїй торгївлї.

Бїблїографїчні посилання

1. **Красин Л. Б.** Владимир Ильич и внешняя торговля / Л. Б. Красин // Золотарев А. И. Признание де-юре и задачи внешней политики. – Х., 1924. – С. 3–11.
2. **Красин Л. Б.** Внешняя торговля СССР / Л. Б. Красин. – М.: РИО НКВТ, 1924. – 44 с.
3. **Красин Л. Б.** Вопросы внешней торговли / Л. Б. Красин. – М.-Л.: Госиздат, 1928. – 429 с.
4. **Красин Л. Б.** Вопросы внешней торговли / Л. Б. Красин. – М.: Междунар. отношения, 1970. – 360 с.
5. **Красин Л. Б.** Монополия внешней торговли и НЭП / Л. Б. Красин. – М.: Пролетарий, 1926. – 40 с.
6. **О’Коннор Т. Э.** Инженер революции. Внешняя торговля, планирование / Т. Э. О’Коннор // О ситуации в России. Альманах «Восток». – 2005. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.situation.ru/app/j_art_890.htm.
7. **Сироткин В. Г.** Зарубежные клондайки России / В. Г. Сироткин // Он-лайн библиотека [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.erlib.com/Владлен_Сироткин/Зарубежные_клондайки_России.
8. Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства. – 1918. – № 33. – Ст. 432.

Надїйшла до редколегїї 09.12.2014

В. С. Савчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

Л. В. ПИСАРЖЕВСЬКИЙ В ІСТОРІЇ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1913–1926)

Розглянуто катеринославський період життя і діяльності Л. В. Писаржевського у контексті історії Катеринославського університету. Проаналізовано роль видатного вченого у процесі заснування університету. З'ясовано його внесок у налагодження діяльності ВНЗ за часів громадянської війни та в першій половині 1920-х рр.

Ключові слова: Л. В. Писаржевський, Вищі жіночі курси, Катеринославський інститут теоретичних наук, ректор, організаційно-наукова робота, навчальний процес.

Рассмотрен екатеринославский период жизни и деятельности Л. В. Писаржевского в контексте истории Екатеринославского университета. Проанализирована роль выдающегося ученого в процессе основания университета. Выяснен его вклад в налаживание деятельности вуза во время гражданской войны и в первой половине 1920-х гг.

Ключевые слова: Л. В. Писаржевский, Высшие женские курсы, Екатеринославский институт теоретических наук, ректор, организационно-научная работа, учебный процесс.

Видатному вченому-хіміку присвячено чимало публікацій, у яких із різним ступенем деталізації та достовірності описано багато аспектів його життя і діяльності. Досліджено і період його перебування та роботи у Катеринославі. Проте залишаються маловідомими або взагалі невідомими деякі досить важливі моменти його життя і діяльності катеринославського періоду. Зазначене стосується і його організаційно-наукової, навчально-організаційної та громадської діяльності. Однією з останніх вдалих публікацій, в якій розглянуто катеринославський період життя і діяльності Л. В. Писаржевського, є монографія дніпропетровських вчених [3], що, однак, не вичерпує дану тему.

Метою даного дослідження є огляд указаних вище напрямів діяльності Л. В. Писаржевського, пов'язаних зі створенням і розвитком Катеринославського університету. У статті використано як історіографічні праці, так і матеріали архівів й інші маловідомі джерела. Деякі з них уведено до наукового обігу вперше.

Відомим є факт, що Л. В. Писаржевський з'явився у Катеринославі у 1913 р. Установлена в загальних рисах і причина, з якої він переїхав, хоча й не одразу, до Катеринослава і зайняв посаду професора хімії Катеринославського гірничого інституту. Хоча версії стосовно переїзду дещо різняться.

Лев Володимирович і ще шість відомих професорів Київського політехнічного інституту (КПІ) подали у відставку на знак протесту проти звільнення (за наказом Міністерства торгівлі і промисловості) трьох деканів: хімічного (О. В. Нечаєва), інженерного (С. П. Тимошенка) та механічного (К.Г.Шиндлера) факультетів. Але причину звільнення деканів у різних джерелах викладено по-різному. Так, у нарисі історії КПІ як причину називають постанову ради інституту, в якій зазначено, що студентські заворушення в інституті

«перебувають у безпосередньому зв'язку з циркуляром Ради Міністрів від 11 січня» [1, с. 37]. Мова йде про урядовий циркуляр від 11 січня 1911 р., стосовно скасування автономії вищої школи. І саме з цим автори даної праці пов'язують звільнення вищезгаданих деканів. А от сам учасник цих подій, відомий учений-механік С. П. Тимошенко вважає, що ця історія почалася задовго до звільнення зі зміни ставлення до ліберальних течій у школах: «В частности в Киевском Политехникуме поводом к разногласию с министерством послужила ограничительная норма для приема в Институт евреев. Для Киевского Политехникума была установлена норма в 15 % от общего числа принимаемых студентов. После 1908 года Правление Института перестало считаться с этой нормой и число студентов евреев к 1910 году значительно превысило установленную норму. Министр настаивал на увольнении принятых сверх нормы евреев, а правление не спешило с выполнением этого требования и все оставалось по прежнему. Кончилось тем, что три декана Института, в том числе и я, были в начале февраля 1911 года уволены из Института и оказались сразу и без жалованья, и без казенных квартир, которые они до того времени занимали». І далі наголошує: «Из чувства солидарности левая часть профессуры подала в отставку. Отставка была принята и Политехникум сразу потерял 40 % своего профессорского состава» [11, с. 116]. Саме серед цих семи професорів був і Л. В. Писаржевський, а також відомий зоолог Ю. М. Вагнер. Із ним доля зведе Л. В. Писаржевського вже під час перебування у Катеринославі.

Незважаючи на різне трактування причини звільнення деканів (останнє потягло за собою і відставку Льва Володимировича) головною причиною, на наш погляд, слід уважати посилення політичних утисків та позбавлення вищої школи автономії, що в конкретному випадку спричинило і відповідні наслідки.

У Катеринославі Л. В. Писаржевський з'явився у 1913 р. навесні, приблизно в лютому-березні місяці. Л. Л. Іванов (професор Катеринославського гірничого інституту) у своєму листі до В. І. Вернадського від 2 лютого 1913 р. писав, що Писаржевський ще не приїхав. А вже 22 березня в іншому листі до В. І. Вернадського повідомляв, що у Катеринославі «...совсем лето. Сегодня гуляли с Писаржевским и собирали весенние цветы» [5].

Своє життя у Катеринославі Л. В. Писаржевський пов'язав із двома вищими навчальними закладами, біля витоків одного з яких він перебував. Почавши працювати у Катеринославському гірничому інституті (КГІ) приблизно у березні 1913 р., він уже 12 травня 1913 р. прийняв активну участь у зборах групи професорів КГІ, які виношували ідею створення Вищих жіночих курсів у Катеринославі. Надалі Л. В. Писаржевський не тільки викладав на Вищих жіночих курсах, відкритих у 1916 р., але й брав активну участь у перетворенні їх в університет. У монографії [10] вже згадувалось про лист, знайдений в архіві, в якому учений звертається до однієї з відповідальних осіб в Києві з проханням допомогти в справі відкриття університету в Катеринославі. Розповідаючи про успіхи на шляху створення університету, Лев Володимирович писав: «Нам важно скорее открыть прием прошений. Для этого нужно разрешение министра на переименование в университет (Вищих жіночих курсів – В.С.) с 4-мя факультетами. Очень, очень прошу Вас, Дорогой Юлий Николаевич, поговорите с

ним и попросите телеграфом (можно на мое имя или директора) разрешение» [6]. Але тільки нещодавно вдалося з'ясувати, що найімовірніше невідомим адресатом був Юлій Миколайович Вагнер, міністр праці в уряді П. Скоропадського, – якраз один із тих, хто разом із Л. В. Писаржевським та іншими професорами звільнився у 1911 р. на знак протесту проти дій уряду відносно інституту. Зараз навряд чи вдасться з'ясувати, чи мав розмову Юлій Миколайович Вагнер із міністром, але, безсумнівно, цей лист – свідчення активної участі Л. В. Писаржевського у створенні Катеринославського університету. Після його виникнення він очолював в університеті кафедру неорганічної хімії [2; 3].

Л. В. Писаржевському довелося в буремні роки, після встановлення радянської влади в Катеринославі, узяти на себе, хоч і на незначний проміжок часу, тягар керування Інститутом теоретичних наук (ІТЕН), утвореного в результаті реорганізації Катеринославського університету наприкінці 1919 – на початку 1920 р. Фактично на базі Катеринославського університету було утворено два інститути, із яких найбільшим його «уламком» був ІТЕН. Через певний проміжок часу їх знову об'єднали в один вищий навчальний заклад.

Архівні матеріали свідчать, що підпорядкування Інституту теоретичних наук, у якому працював Л. В. Писаржевський, було певний час гібридним. Спочатку даний навчальний заклад існував у складі Катеринославського університету як його фізико-математичний факультет. Як зазначено у звіті про діяльність ІТЕНу за 1920 р.: «пока институт в первом полугодии 1920 г. существовал в качестве факультета Университета, он в хозяйственном отношении был подчинен хозяйственному комитету Университета, в административном отношении он был подчинен Совету университета... С выделением физико-математического факультета в отдельный Институт теоретических наук, вся его хозяйственная жизнь стала самостоятельной. Административный же.... составляет его президиумом. Верховным органом ИТЕНа есть Совет» [7, арк.5]. Лев Володимирович був головою Президії ІТЕНу.

У зв'язку з початком роботи ІТЕНу як окремого навчального закладу в ньому було відкрито основне відділення, на яке восени 1920 р. відбувся новий набір студентів: «молодежь, желавшая поступить на бывший физико-математический факультет, бывший медицинский факультет и бывший Педагогический институт. Сообразно этому Основное отделение разделено было на циклы: Педагогический. Естественный, Медицинский, Математический и Химический. Старшие курсы (II, III, IV) составили так называемое Специальное отделение ИТЕНа, куда могут перейти студенты Химического, Математического и Естественного циклов Основного отделения после прохождения этого последнего» [7, арк. 6]. Тобто, фізико-математичному факультету за розпорядженням У.В.У. з восени 1920 р. було надано повну самостійність і перейменовано в Інститут теоретичних наук (ІТЕН). Паралельно було створено Вищий інститут народної освіти (ВІНО), до якого увійшли Учительський інститут та Вищий педагогічний інститут. Процес організації ВІНО відбувся на початку 1920 р., коли «Комісія з реформи вищої школи при відділі народної освіти запропонувала в лютому 1920 р. перетворити Вищий педагогічний інститут в Інститут народної освіти» [7]. ВІНО запрацював з 1 травня 1920 р. Фізико-

математичне відділення при цьому перед першим вересня 1920 р. перевели до ІТЕНу.

Фактично основний викладацький склад Катеринославського університету було сконцентровано в ІТЕНі (це можна зрозуміти з того, які відділення були переведені до нього). У ВІНО залишилася підготовка спеціалістів за гуманітарними напрямками.

Керівником ІТЕНУ в цей період і став Л. В. Писаржевський, а його заступником – Д. О. Свіренко [7, арк 26]. На долю Л. В. Писаржевського випали найскрутніші моменти існування ІТЕНу (фактично університету). У першу чергу не вистачало, а спочатку й не було власних приміщень. Більшість науково-допоміжних установ інституту знаходилась у КГІ. Заняття біологів проходили на квартирах професорів. Деякі біологічні лабораторії було перенесено в недобудовану частину Гірничого інституту. Л. В. Писаржевський намагався використати для занять студентів хімічного факультету приміщення Гірничого інституту.

Лише наприкінці 1920 р. вдалося отримати в розпорядження ІТЕНу будинок 1 Реального училища (нині корпус № 2 Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара).

Л. В. Писаржевський доклав чималих зусиль і для налагодження методичного забезпечення навчального процесу. Особливо це стосувалося хімічного факультету. Автори книги [13] зазначають з цього приводу: «Перше накреслення планів спеціалізованих кафедр, навіть учбові плани, які пізніше були рекомендовані Народним Комісаріатом освіти для хімічних факультетів університетів України, було розроблено під керівництвом і при безпосередній участі Л. В. Писаржевського» [13, с. 22–23].

Влітку 1921 р. ІТЕН і ВІНО об'єднано в один ВНЗ – Катеринославський інститут народної освіти.

Відповідна пропозиція надійшла до Катеринославського Губпрофобра та Інституту народної освіти 5 квітня 1921 р. у листі, в якому повідомлялося: «Отдел подготовки работников просвещения Укрглавпрофобра сообщает, что в связи с общей реформой всех высших педагогических учебных заведений и в соответствии с принятым Коллегией Укрглавпрофобра от 3/IV-21 г. Операционным планом отдела подготовки Раб. Просвещения на 1921 г., в Екатеринославе Институт Народного образования и Институт теоретических наук должны быть объединены для организации Института народного образования (курс трехлетний) с факультетами: 1) подготовки работников социального воспитания (работников детских домов, садов, трудовой школы) и 2) технико-педагогическим (подготовка преподавателей профессиональных школ и техникумов)» [7, арк. 145].

Об'єднання інститутів викликало досить гостру реакцію з боку керівництва і викладачів Інституту теоретичних наук. Вище ми вже зазначали, що саме в ІТЕНі було сконцентровано основні сили науковців Катеринославського університету в галузі природознавства – фізики, хімії, біології, геології тощо. Тому перед початком нового навчального року (1921/22) до Наркомосу від інституту, яким керував Л. В. Писаржевський, надійшла «Доповідна записка

науково-навчальної ради». В ній ішла мова про те, що «последняя реформа слившая ИТЕН с ИНО, преследуя важнейшие практические задачи текущего момента касаются несомненно, прежде всего, учебного плана, выполняемого до сих пор физико-математическим факультетом. Вместо 4-ех летнего предлагается трехлетний курс и вводится целый ряд новых специальных педагогических предметов. В связи с этим должны быть сокращены программы отдельных предметов и само преподавание придется применить к практическим целям подготовки преподавателей двух низших ступеней. Совет факультета, признавая всю важность так называемых «ударных целей» данного момента, считает своим долгом в то же время сказать, что такое положение дела губительно отразится на научно-исследовательской работе, каковая составляла до сих пор одну из главных задач факультета. А между тем, по мнению Совета, науке при всяких условиях, должно быть отведено главенствующее место» [7, арк. 90, 90 зв.]. Далі в «Доповідній записці...» наведено низку відповідних аргументів на користь висловленої думки про необхідність розвитку наукової роботи та підготовки кадрів вищої кваліфікації – дослідників у різних сферах наукового знання.

У кінці «Доповідної записки...» подано пропозицію «при выработке положения о слиянии выдвинуть вопрос об учреждении при Институте народного образования исследовательского института, как учреждения, могущего служить интересам чистой науки и готовящего преподавателей и ученых работников высшей школы. При учреждении этого института при ИНО могут быть выполнены параллельно две цели: подготовка преподавателей для школ всех ступеней и сохранение за наукой подобающего ей во все времена и при всяких условиях положения» [7, арк. 90].

Не вдаючись до більш детального аналізу ситуації, що склалася у сфері вищої освіти України в цілому, зазначимо, що думки науковців з ІТЕНу були співзвучні й думкам інших науковців й інституцій України – від ВНЗ до Всеукраїнської академії наук [9]. А на саму «Доповідну записку...» в Народному комісаріаті освіти накладено таку резолюцію: «Предложить Екатеринославскому губпрофобру вопрос об организации научно-исследовательских кафедр ... по всей вертикали разработать детально и со всеми материалами руководителей предъявить... упол. Главпрофобра» [7, арк. 90].

Не аналізуючи детально у цій публікації історію створення у Катеринославі низки науково-дослідних кафедр, повернемося до Л. В. Писаржевського, який розвинув бурхливу діяльність зі створення відповідної кафедри з хімічних наук. Оскільки в цей час він вже широко розгорнув дослідження з електронної хімії, то його не влаштовувала назва науково-дослідної кафедри, запропонована керівництвом. Спочатку планували, що він буде керувати кафедрою під назвою «Применение методов физико-химии к технике и промышленности» [12]. Л. В. Писаржевський залучився підтримкою на найвищому рівні, зокрема голови Уккранднаргоспу т. Чубаря і зрештою новостворена наукова структура отримала назву «Науково-дослідна кафедра електронної хімії».

Кафедру було створено при Катеринославському гірничому інституті, але головним «постачальником» наукових кадрів для неї стали в першу чергу хімічне відділення Катеринославського інституту народної освіти (КІНО), в якому вчений

продовжував вести викладацьку діяльність. У КІНО ним був створений студентський хімічний гурток, через який пройшли багато майбутніх відомих учених-хіміків – учнів Л. В. Писаржевського. Зауважу, що Лев Володимирович доклав багато зусиль і для відкриття аспірантури, якої на той час у КІНО не було. Аспірантами видатного вченого були, зокрема, випускники Катеринославського інституту народної освіти, в майбутньому видатні вчені-хіміки, професори й академіки, В. А. Ройтер (випускник 1926 р.), С. З. Рогинський (випускник 1922 р.), М. В. Поляков (випускник 1923 р.) та ін.

Крім того, Лев Володимирович запросив до роботи на науково-дослідну кафедру електронної хімії знаних фахівців у галузі фізики і хімії. Так, розуміючи, що розвиток досліджень із електронної хімії потребує і фізиків-дослідників, він запросив до Катеринослава відомого фізика А. Е. Малиновського. Останній створив у Дніпропетровську єдину в Україні наукову школу з фізики горіння та вибухів. А. Е. Малиновський керував кафедрою фізики в Катеринославському (Дніпропетровському) гірничому інституті й був також професором фізики Катеринославського інституту народної освіти, у якому теж, за прикладом Л.В.Писаржевського, створив студентський гурток із фізики підвищеного типу.

Л. В. Писаржевський, оцінюючи діяльність А. Е. Малиновського на кафедрі електронної хімії, так писав про нього: «З переходом до нас проф. А. Е. Малиновського повстає секція фізики, що слушно може бути названа секцією електронної фізики, бо перші ж праці Андрія Едвардовича в нашій катедрі були з цієї галузі» [8, с. 7].

Спираючись на матеріальну базу КГІ та за підтримки молодих талановитих учнів (значна кількість яких була випускниками Інституту народної освіти), Л.В.Писаржевський поступово переходить до процесу перетворення кафедри електронної хімії у перший в Україні науково-дослідний інститут фізичної хімії. У подальшому ним була створена наукова школа світового значення, склад якої наведено досить детально в монографії [3].

Дніпропетровський державний університет після смерті Л. В. Писаржевського, враховуючи не тільки його внесок у світову і вітчизняну хімічну науку, але і його роль у розвитку Дніпропетровського університету, запропонував на державному та місцевому рівнях провести низку заходів з увічнення його пам'яті, зокрема такі:

«7. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за кращу наукову роботу в галузі хімії, виконану в кафедрах вузів.

8. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за краще викладання хімії у вузах УРСР.

9. Заснувати при НКО УРСР (за пропозицією Дніпропетровського державного університету) премію імені акад. Л. В. Писаржевського за краще викладання хімії в десятирічках.

10. Заснувати при Дніпропетровському державному університеті дві докторантські стипендії імені акад. Л. В. Писаржевського.

11. Заснувати при Дніпропетровському державному університеті дві аспірантські і п'ять студентських стипендій підвищеного типу імені акад. Л. В. Писаржевського при хімічному факультеті.

12. Встановити меморіальну дошку в Дніпропетровському державному університеті, меморіальний бюст акад. Л. В. Писаржевського на хімічному факультеті і надати хімічному факультету ім'я акад. Л. В. Писаржевського» [4, с. 105–106].

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що катеринославський період життя і творчості Л. В. Писаржевського був знаковий для нього за всіма напрямками його діяльності. Для Катеринославського університету (пізніше ІТЕНу, а надалі Катеринославського інституту народної освіти) вона була надзвичайно плідною і важливою. Вчений був серед найактивніших професорів та викладачів у справі організації Вищих жіночих курсів, брав активну участь у реорганізації ВЖК у Катеринославський університет, у найтяжчі часи реформ і перетворень вищої освіти в Україні очолював ІТЕН (фактично найбільший «уламок» Катеринославського університету), надзвичайно багато зробив для збереження та організації наукової роботи в КІНО, був ініціатором створення науково-дослідної кафедри електронної хімії, навколо якої згуртував значний колектив молодих та старших за віком талановитих науковців, створив при кафедрі аспірантуру, значну частину випускників якої склали вихованці Катеринославського інституту народної освіти, – майбутні видатні вчені в галузі хімії, тощо.

У політичному сенсі саме в катеринославський період відбувається поступовий перехід Л. В. Писаржевського від соціал-революціонера до більшовика, який остаточно був закріплений вступом у 1931 р. до лав ВКП (б).

Створення Інституту фізичної хімії у Катеринославі на базі кафедри електронної хімії (1927) означало початок нового етапу в житті й діяльності видатного вченого. Його наукова, громадська й політична діяльність набувають нового забарвлення. Можна говорити про те, що 1927 рік став знаковим для Л. В. Писаржевського. І це вже був «дніпропетровський» період життя і творчості видатного вченого, організатора науки та громадського діяча Льва Володимировича Писаржевського.

Бібліографічні посилання

1. Київський політехнічний інститут. Нарис історії / Г. Ф. Беляков та ін. – К.: Наук. думка, 1995. – 320 с.
2. **Коваленко В. С.** Історія хімічного факультету Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / В. С. Коваленко, Ф. О. Чмиленко, В. Ф. Варгалюк. – Д.: Вид-во ДНУ, 2011. – 192 с.
3. **Коваленко В. С.** Академік Лев Володимирович Писаржевський. Сер. «Видатні постаті університету» / В. С. Коваленко, В. Ф. Варгалюк, Н. В. Стець – Д.: Вид-во ДНУ, 2013. – 110 с.
4. Лев Володимирович Писаржевський (1874–1938). Матеріали про життя і творчість. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – 156 с
5. Лист Л. Л. Іванова до В. І. Вернадського. – Архів РАН, ф. 518, оп. 3, спр. № 659. – Арк. 20.

6. Листування з Департаментом Вищої школи про перетворення Катеринославських жіночих курсів у Катеринославський університет // Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф. 2201, оп. 1, спр. 370, арк. 32, 32 зв. – Далі: ЦДАВОВ України.
7. Отчет о деятельности Екатеринославского института теоретических наук за 1920 г. // Там само. – Ф. 166, оп. 2, спр. 250
8. **Писаржевський Л. В.** Історія розвитку кафедри та заснування інституту / Л. В. Писаржевський // Вісті Україн. НДІ фіз. хімії. – 1929. – Вип. 2. – С. 1–9.
9. **Савчук В. С.** У истоков Украинской ассоциации физиков / В. С. Савчук // Очерки истории естествознания и техники. – 1991. – Вып. 39. – С. 72–78.
10. **Савчук В. С.** Утворення й реорганізація університету / В. С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету / голова редкол. проф. М. В. Поляков. – 3-тє вид., перероб. і доп. – Д., 2003. – С. 35–66.
11. **Тимошенко С.** Воспоминания / С. Тимошенко. – Изд. 2-е репринт. – К.: Наук. думка, 1993. – 424 с.
12. ЦДАВОВ України. – Ф. 166, оп. 2, д. 459.
13. **Яцимирський К. Б.** Лев Володимирович Писаржевський / К. Б. Яцимирський, Р. А. Кострова. – К.: Наук. думка, 1975. – 80 с.

Надійшла до редколегії 12.12.2014

УДК 94(477.7):32

В. А. Сливенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕВОЛЮЦІЯ БІЛЬШОВИЦЬКИХ ПОГЛЯДІВ НА ЗЛОЧИННІСТЬ ТА ПРАВООХОРОННУ ДІЯЛЬНІСТЬ У 1920-х рр.

Проаналізовано зміни уявлень ідеологів радянської влади про сутність злочинності після революційного перевороту 1917 р. Досліджено формування нових ментальних норм та класового підходу в правоохоронній діяльності.

Ключові слова: злочинність, правоохоронна діяльність, соціальний злам, радянська влада, пролетарське середовище, правові норми, ментальність.

Проанализированы изменения представлений идеологов советской власти о сущности преступности после революционного переворота 1917 г. Исследовано формирование новых ментальных норм и классового подхода в правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: преступность, правоохранительная деятельность, социальный слом, советская власть, пролетарская среда, правовые нормы, ментальность.

Викоріинити кримінальну злочинність поки не вдалося в жодній країні світу. Це завдання значно ускладнюється в умовах демократичної правової держави. З одного боку, зменшується тоталітарний тиск страху і розширюється свобода людської поведінки, у тому числі й злочинної, з іншого – правоохоронна діяльність у реформованій соціальній системі повинна чітко підпорядковуватися законам, що ускладнює доведення провини. Відповідність демократичним принципам і дотримання конституційних прав і свобод громадян у процесі

боротьби зі злочинністю істотно «ускладнюють» діяльність правоохоронних органів, які намагаються вирішити проблему за рахунок розширення власних повноважень. Зазначена тема загалом привертає увагу багатьох дослідників. Однак функціонування правоохоронної системи в умовах соціальних змін та становлення авторитарного режиму залишаються недостатньо вивченими.

Окремі аспекти аналізу поглядів на сутність злочинності та правоохоронну діяльність після революції 1917 р. у досліджуваній період розглянуто в працях В.О. Боняка, Д. В. Галкіна, А. Б. Залкінда, І. В. Зінченко, Н. Ф. Кузнецової, Н.Б.Лебіної, В. В. Лунєєва, В. І. Мусаєва, О. Д. Семикопного, Ю.Г. Фельштинського, В. Чеснокова, О. С. Шляпочникова.

Суттю даного дослідження є аналіз ідеологічних та правових основ функціонування правоохоронної системи Радянської держави в період становлення нової влади, а водночас і авторитарного режиму. Вибір теми зумовлений тим, що для успішного реформування правоохоронних органів, підвищення ефективності їх діяльності, установлення чітких принципів взаємодії з місцевими органами влади та населенням необхідне детальне вивчення історичного досвіду, що дозволить не повторювати помилок минулого й врахувати позитивні напрацювання.

«Злочин вічний як смерть і хвороби, покарання ніколи не зникне, заходи попередження ніколи не переможуть злочинності, як розвиток гігієни ніколи не переможе смерті і хвороб» (тут і далі переклад наш. – В. С.) [8, с. 62]. Ця думка була висловлена відомим німецьким кримінологом Ф. Лістом ще в 1889 р., тобто більше ста років тому. Сучасник Ліста французький соціолог Е. Дюркгейм уважав злочинність нормальним, необхідним і навіть корисним явищем, без якого існування суспільства неможливе і позбутися якого нікому не вдавалося і не вдасться [15, с. 115].

У радянській юридичній науці активно критикували дані ідеї. Правознавці-марксистки вважали, що злочинність – явище класове, історично минуле, обумовлене недосконалістю соціальних відносин, обтяжених процесами «дикого» експлуаторського минулого, і якщо їх послідовно усувати, то «відмиратиме» і злочинність [6, с. 217]. Але це переконання було засноване не тільки на партійному конформізмі й прямих «вказівках» класиків марксизму-ленінізму. Конформізм – явище соціально-психологічне, яке можна подолати, а висловлювання класиків із цього питання були недостатньо однозначними. Даючи матеріалістичне пояснення злочинності, марксистські ідеологи, безсумнівно, розуміли складність трактування даного поняття. Про відмирання злочинності з усуненням експлуатації мас, бідності й злиднів писав В. І. Ленін напередодні революції 1917 р. Однак реальність «вимагала» від нього жорстокості й дотримання принципу невідворотності покарання. Саме невідворотність покарання, як нині стало відомо із донедавна засекреченої частини ленінських праць, пізніше стали називати одним із ленінських принципів кримінального права, але вона також ніколи не була повністю реалізована в радянському суспільстві [16, с.51].

Для з'ясування уявлень нової влади про сутність правоохоронної діяльності після революційних подій 1917 р. необхідно врахувати зміни уявлень радянської людини про норми та правопорушення в 1920-ті рр. По-перше, радянська

нормативно-юридична практика мала досить хаотичний характер. По-друге, радянська ментальність не могла бути сформована на порожньому місці. Багато в чому вона «зросла» з тих загальнолюдських оцінок злочинності, які поєднували християнські моральні постулати і православні традиції, трансформовані під впливом процесів модернізації та урбанізації.

Відсутність у перші роки існування радянської влади кримінального кодексу, у якому традиційно повинне бути викладене і владне, і суспільне уявлення про злочин, надавала можливість ідеологам радянської держави неодноразово змінювати критерії правоохоронної діяльності. Невипадково вже у своїх перших розпорядженнях нова влада зажадала «...негайно виділити комісарів для охорони революційного порядку» [10, с. 82], але не для охорони життя та майна громадян. Щодо підтримки правопорядку в суспільстві, то марксистська утопія, якою спочатку керувалися більшовики, передбачала на першому етапі соціальних перетворень передачу правоохоронних функцій від професійної поліції до озброєного народу. А в подальшому, із ліквідацією приватної власності, експлуатації та соціальної нерівності в суспільстві, злочинність повинна була повністю зникнути як явище [5, с. 619]. Така теорія породжувала не тільки класове трактування злочинності, а й уявлення про її швидке і легке викорінення в нових соціальних умовах. Так, на нараді «з приводу обговорення декрету Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів про реорганізацію міліції» 26 січня 1918 р. член комітету революційної оборони Петрограда В. Д. Бонч-Бруєвич (фактично особистий секретар В.І. Леніна) запропонував «звернутися до всіх злочинних елементів Петрограда з пропозицією в 24 години залишити територію міста або вести чесне життя» [14, с. 47]. Однак за таких обставин у країні ніхто не сподівався на те, що його життя, здоров'я і власність будуть у безпеці. Зростання кількості традиційних злочинів: грабежів, крадіжок, розбою, вбивств – характерна для періоду громадянської війни і «воєнного комунізму». Громадяни, які брали участь у соціальних перетвореннях радянської влади, вважали, що злочинність – форма збройного опору «поваленим експлуаторським класам». Представники «експлуаторських класів», які не встигли, не зуміли або не захотіли покинути країну, розцінювали дії злочинців насамперед як продовження загального революційного свавілля. Для них імовірність бути пограбованими на вулиці чи постраждати від експропріації під час «квартирного переділу» викликала однакове почуття страху і була проявом кримінальної стихії. Таким чином, практично всі верстви населення надавали оцінку злочинності як формі девіації певної соціальної спрямованості.

Перехід до нової економічної політики було ознаменовано відмовою від характерних для воєнного часу «надзвичайних» і поверненням до традиційних форм життя. Це припускало відродження єдиної для всіх громадян системи цінностей, до яких традиційно відносили гарантії особистої безпеки, громадського порядку та недоторканності майна. Наявність таких ціннісних категорій позасоціального характеру обумовила відродження й колишніх уявлень про правоохоронну діяльність, згідно з якими посягання на життя, здоров'я, власність будь-якого громадянина, незалежно від його соціальної приналежності, вважатимуть злочином. Особливої важливості дані принципи набули після

завершення громадянської війни, коли населення вкрай виснажили постійні терор та насилля. Однак радянську правоохоронну систему було сформовано на основі певних політичних принципів. Уже в першому радянському кримінальному кодексі, прийнятому в 1922 р., злочин визначено як суспільно-небезпечний вчинок, спрямований насамперед проти радянського ладу або правопорядку, встановленого пролетарською диктатурою на перехідний до настання комунізму період [11, с. 9]. Злочинність, як і раніше, розцінювали здебільшого із класових позицій. Саме це ідеологічне завдання була змушена виконувати радянська преса. Постійно лякаючи обивателя кримінальним середовищем, журналісти у своїх публікаціях таким чином розпалювали почуття ненависті до представників нової буржуазії. У свідомість громадян, як і в роки громадянської війни, знову насаджували думку про те, що грабувати багатіїв дозволено. Таку думку владні структури намагалися визнати моральною нормою в 1920-ті рр. Відомий психоаналітик А.Б.Залкінд уважав, що навіть вічну заповідь «не вкради» необхідно тлумачити із суто класових позицій, замінивши її «етичною формулою товариша Леніна «грабуй нагробоване» (російський варіант марксистської формули «експропріація експропріаторів»). Тобто «якщо крадіжка йде на користь усім трудящим і пролетаріату в першу чергу, і якщо вона організовано виконується за наказом влади трудящих, то це морально» [3, с. 125]. Таке ставлення до правоохоронної діяльності призвело до нормативного хаосу, характерного для 1920-х рр. Як результат – повна невідповідність правових і ментальних норм. Так, у радянських нормативно-правових документах 1920-х рр. хуліганство належало до групи злочинів проти громадського порядку без вказівки на те, який «політичний відтінок» притаманний цьому порядку. Однак на практиці до хуліганів, які знущалися з «непманів» та приватних торговців, влада ставилася досить поблажливо. Правоохоронцям було рекомендовано «при притягненні до відповідальності звинувачених у хуліганстві застосовувати класовий підхід ...» [6, с. 219]. Таке тлумачення злочину було віддзеркаленням періоду «воєнного комунізму», коли хуліганство деякі партійні діячі вважали своєрідною формою протесту проти «непманської буржуазії». Дійсно, після закінчення громадянської війни багато молодих людей охопила ностальгія за часами продзагонів, гучних експропріацій, виселень «колишніх» із квартир.

До кінця 1920-х рр. чисельність населення міст збільшилася майже у два рази, урбанізаційні процеси спричиняли суттєве збільшення кількості маргіналів серед міського населення, які традиційно були схильні до вчинення правопорушень. Значну частину міського соціуму поповнювали робітники [5, с. 207]. Така «пролетаризація» значної кількості правопорушень продемонструвала абсурдність утопічних уявлень про девіантну поведінку робітників як про протест проти соціальних умов буржуазного суспільства. Стрімке збільшення кількості правопорушень змусило радянську державу нарешті відмовитися від поблажливого ставлення до злочинців із пролетарського середовища. Влада вирішила дати їм гідну відсіч, але у своєрідній формі. Наприклад, усім порушенням громадського порядку стали надавати політичного характеру. Працівники правоохоронних органів, представники прокуратури на сторінках газет давали жорстку оцінку масовим проявам хуліганства, відзначаючи особливу політичну небезпеку цього

явища. В юридичній літературі почали розглядати питання про те, що насильство, вчинене групою хуліганів, необхідно трактувати як бандитизм [7, с.83]. При цьому слід враховувати, що бандитизм уважали одним із найнебезпечніших правопорушень, яке належало до категорії державних злочинів. Такі нормативні уявлення влади сприяли формуванню нової ментальної норми в правоохоронній діяльності. Суть цієї норми полягала в тому, що повна ліквідація політичних опонентів існуючого ладу дозволить, у свою чергу, ліквідувати будь-який тип злочинів.

Стратегічним напрямком більшовицької політики в другій половині 1920-х рр. стало «згортання» непу, що перетворилося на практично санкціоноване державою пограбування та «утискання» непманів, проти яких нібито була спрямована енергія робітничої молоді, яка ностальгувала за часами «воєнного комунізму». Застосування політики форсованої індустріалізації і насильницької колективізації також «сприяла» подальшій маргіналізації значної частини суспільства та «пролетаризації» злочинності. Однак радянські владні структури відмовлялися це визнавати, вважаючи, що по всій країні успішно відбувається процес формування повноцінних соціалістичних класів, представники яких відзначаються високими моральними якостями. Стрімке зростання злочинності продемонструвало, що радянська держава не може впоратися з криміналом легітимними способами. З огляду на цей факт влада почала активно поширювати тезу про те, що політичний злочин значно небезпечніший для обивателя, ніж посягання на його особисте життя, майно та спокій. На пленумі ЦК ВКП(б) 9 липня 1928 р. Й. Сталін висунув свою відому тезу про «загострення» класової боротьби на шляху до соціалізму: «Не бувало й не буде того, щоб відживаючі класи здавали добровільно свої позиції, не намагаючись організувати опір» [13, с.34]. Радянська людина повинна була подолати страх перед кримінальним світом, беручи участь у масових політичних судах, гучних процесах над «шкідниками та ворогами народу». «Пролетаризацію» злочинності оголосили тимчасовим політичним явищем, оскільки схильність до правопорушень у першу чергу виявляли особи, які ще не досягли належного рівня пролетарської свідомості [6, с.225].

Таким чином, протягом 1920-х рр. у радянських ідеологів відбулися докорінні зміни поглядів на злочин та правоохоронну діяльність. Після громадянської війни, у початковий період непу, сутність правоохоронної діяльності визначали ставленням до боротьби зі злочинністю як до продовження революційних перетворень. Призначенням правоохоронної системи була насамперед охорона радянського ладу, тому й усі злочини розглядали стосовно класовості. «Пролетаризація» більшості злочинів зруйнувала більшовицькі міфи про злочинність як протестну форму боротьби проти буржуазного суспільства. Поступове збільшення кількості злочинів у другій половині 1920-х рр. обумовило формування нових ідеологічних імперативів, які вказували правоохоронцям на необхідність шукати в злочинах не соціальний, а політичний підтекст. На той час радянські ідеологи вже подолали ілюзорні уявлення перших років революції про злочинність та правоохоронну діяльність. Безглуздою здавалася і думка про «громадянський мир» із кримінальним середовищем, певним чином став

зрозумілішим страх пересічного громадянина перед зростанням злочинності. Проте з цим почуттям радянська людина була зобов'язана боротися. Страх перед криміналом наприкінці 1920-х рр. перетворився на всепоглинальне почуття ненависті до «шкідників і ворогів народу», але це не убезпечило радянську людину від імовірності стати жертвою злочину.

Бібліографічні посилання

1. **Боняк В. О.** Становлення та розвиток правового регулювання, організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України в дожовтневий період / В. О. Боняк // Наук. вісн. ДДУВС. – Д., 2012. – № 4. – С. 28–34.
2. **Галкін Д. В.** Організація та діяльність головного управління міліції народного комісаріату внутрішніх справ УСРР в 1920-1921 роках / Д. В. Галкін // Вісн. ЛУВС. – Л., 2013. – № 7. – С. 109–115.
3. **Залкінд А. Б.** Очерки культуры революционного времени / А. Б. Залкінд. – М., 1924. – 182 с.
4. **Зінченко І. В.** Організаційно-правові засади діяльності міліції УСРР у 1919–1922 роках / І. В. Зінченко // Наук. вісн. КНУВС. – К., 2009. – № 5. – С. 241–247.
5. **Кузнецова Н. Ф.** Криминология / Н. Ф. Кузнецова. – М.: Клувер, 2013. – 632 с.
6. **Кузнецова Н. Ф.** Преступление и преступность / Н. Ф. Кузнецова. – М.: МГУ, 1969. – 471 с.
7. **Лебина Н. Б.** Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии. 1920–1930 годы / Н. Б. Лебина. – СПб.: Летний Сад, 1999. – 320 с.
8. **Лунеев В. В.** Преступность XX века. Мировые, региональные и российские тенденции / В. В. Лунеев. – М.: НОРМА, 1997. – 525 с.
9. **Масяйкін Г. І.** Діяльність правоохоронних органів часів СРСР / Г. І. Масяйкін // Наук. вісн. ДДУВС. – Д., 2010. – № 4. – С. 380–389.
10. **Мусаев В. И.** Преступность в Петрограде в 1917–1921 гг. и борьба с ней / В. И. Мусаев. – М.: Д. Буланін, 2001. – 206 с.
11. Уголовный кодекс РСФСР 1922 г. – М.: НКЮ РСФСР, 1925. – 116 с.
12. **Семикопний А. Д.** Боротьба із загальнокримінальним бандитизмом як один із пріоритетних видів діяльності правоохоронних органів щодо протидії організованій злочинності у період непу / А. Д. Семикопний // Вісн. ХНУВС. – Х., 2011. – № 1 (52). – С. 59–69.
13. **Сталин И. В.** Сочинения: в 13 т. / И. В. Сталин. – М.: Политиздат, 1952. – Т. 12. – 239 с.
14. **Фельштинский Ю. Г.** Вожди в законе / Ю. Г. Фельштинский. – М.: Терра, 2008. – 384 с.
15. **Чеснокова В.** Эмиль Дюркгейм. Общественное сознание. Социологический метод / В. Чеснокова. – М.: Изд-во ОГИ, 2009. – 327 с.
16. **Шляпочников А. С.** Ленинские принципы уголовной политики Советского государства / А. С. Шляпочников // Сов. государство и право. – М., 1968. – № 4. – С. 47–54.

Надійшла до редколегії 28.11.2014

І. І. Дрогобицький

Івано-Франківський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

**ПОЛІТИКА, ІДЕЯ, ТРАГІЗМ:
УКРАЇНСЬКІ ЗБРОЙНІ СИЛИ В ГАЛИЧИНІ (1939–1943)**

Розглянуто проблему окремих українських збройних формувань, які діяли напередодні та впродовж Другої світової війни. Окреслено особливості впливу на цей процес представницьких сил української спільноти в Галичині, а також роль у ньому іноземних (німецького, польського тощо) чинників. Визначено етапи і специфіку взаємодії між ними, а також причини переходу від співпраці до протистояння. У джерельній базі матеріалу використано розсекречені документи колишніх органів безпеки СРСР.

Ключові слова: національно-визвольний рух, націоналізм, збройні сили, Друга світова війна.

Рассмотрена проблема отдельных украинских вооруженных формирований, действовавших накануне и в течение Второй мировой войны. Определены особенности влияния на этот процесс представительских сил украинского общества в Галичине, а также роль в нем иностранных (немецкого, польского и т.д.) факторов. Определены этапы и специфика взаимодействия между ними, а также причины перехода от сотрудничества к противостоянию. В основе источников материала использованы рассекреченные документы бывших органов безопасности СССР.

Ключевые слова: национально-освободительное движение, национализм, вооруженные силы, Вторая мировая война.

Необхідність створення власних збройних сил чітко окреслили представники Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН (б)) напередодні Другої світової війни. Розуміли необхідність формування національного війська також і тодішні провідні громадські діячі, політики, ієрархи.

Важливість розбудови війська для захисту української державності можна зрозуміти, проаналізувавши події березня 1939 р. у Карпатській Україні. За тодішніх політичних умов¹ неналежно укомплектовані та забезпечені вояки Карпатської Січі (КС) не могли відстояти новостворену державу від навали угорських військ. Після переходу кордону з Румунією вояків КС було інтерновано у таборі Ніредьгазі. Згодом частину з них, зокрема учасників ОУН, було залучено до формування українських збройних формувань під егідою військових відомств III Райху. Так, на початку липня 1939 р. розпочато створення Українського легіону (УЛ) у складі двох куренів загальною чисельністю 600 осіб. Військовий штаб УЛ очолив Роман Сушко [2, с. 28–29, 34].

© Дрогобицький І. І., 2015

¹ Відверто вороже ставлення до державницьких змагань українців Закарпаття політиків Речі Посполитої II (у факті існування Карпатської України вони не без підстав убачали каталізатор активізації державницьких устремлень українців Галичини), керівництва СРСР в особі Й. Сталіна (існування незалежної української держави утруднювало реалізацію тогочасних стратегічних зовнішньополітичних планів) та верхівки нацистської Німеччини в особі А.Гітлера який, забезпечуючи підґрунтя для співпраці із СРСР, залишив без відповіді звернення уряду КУ з проханням про підтримку, що спричинило збройну агресію із боку Хортиської Угорщини).

Таким чином, напередодні Другої світової війни та під час німецько-польського конфлікту керівництво ОУН(б) співпрацювало із військовим командуванням збройних сил нацистської Німеччини. При цьому українська сторона мала власні цілі, зокрема можливість підготовки військовиків для подальшої боротьби за державність. За обставин, що склалися, не був вирішальний факт мовчазної згоди нацистської верхівки на окупацію і знищення КУ.

На початку березня 1941 р. відповідно із попередніми домовленостями між представниками військового керівництва вермахту та очільниками ОУН(б) започатковано формування Дружин українських націоналістів (ДУН). У подальшому в складі ДУН виділено два курені – «Курінь імені Євгена Коновальця» («Нахтігаль») та «Роланд» [2, с. 52, 56, 58, 60]. Підтвердженням факту ведення українськими націоналістами власної лінії стосовно питань зовнішньої та внутрішньої політики стала участь військовиків ДУН у подіях національного державотворення кінця червня – початку липня 1941 р. у Львові. Саме їх можна розглядати як своєрідну межу у взаємодії військового керівництва Німеччини та проводу ОУН(б).

У першому пункті «Акта відновлення Української Державності» (30 червня 1941 р.) українців закликали «не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада» [1, с. 159]. У прикінцевій частині документа констатовано, що за «Суверенну Соборну Державу» боротиметься «Українська національна революційна армія» (УНРА) [1, с. 159].

За військовий сектор у тодішньому процесі державотворення офіційно відповідав генерал Всеволод Петрів (1883 – 1948), заступниками якого були на той час сотники Олекса Гасин та Роман Шухевич [9, с. 160]. Улітку 1941 р. посаду коменданта УНРА обіймав Іван Климів [5, с. 88].

Для забезпечення правопорядку на підконтрольних новоствореним органам української адміністрації територіях з ініціативи Центрального проводу (ЦП) ОУН(б) розпочався процес створення загонів Української народної міліції (УНМ). Одним із організаторів цієї структури став майбутній керівник Служби безпеки (СБ) ОУН(б) Микола Арсенич-Березовський. У період із червня до липня 1941 р. осередки УНМ функціонували не тільки у межах західноукраїнського регіону (Галичина, Волинь, Буковина), але й в окремих районах Правобережжя та Полісся [5, с. 57–58]. Проте після придушення влітку-восени 1941 р. нацистами державотворчих устремлінь українських націоналістів процес повноцінного формування регулярних національних збройних сил було призупинено. За допомогою СД та гестапо ліквідовано вишкільні школи СБ ОУН(б) у м. Дубно та м. Рівне, роззброєно відділи УНМ. Натомість українцям запропоновано вступати до підконтрольних нацистській адміністрації поліційних формувань («Шуцманшафт», «ГільфеВахманшафт») [5, с. 86].

Реалії окупаційного режиму зокрема та перебіг радянсько-гітлерівської війни загалом змусили керівництво ОУН(б) визнати необхідність створення партизанських військових угруповань. Офіційний нагляд за розвитком цього напряму діяльності здійснювала військова референтура ЦП ОУН(б), яку на січень 1943 р. очолював Р. Шухевич. У травні-червні 1943 р. за ініціативи ЦП,

керівництво якого на той час перейшло від Миколи Лебеда до Романа Шухевича, Олександр Луцький² проінспектував діючі на Волині від літа 1942 р. військові загоны, які згодом було об'єднано під спільною назвою Української Повстанської Армії (УПА). О. Іщук та В. Огородник характеризують його як «відповідального за створення УПА на Волині» [5, с. 46]. У протоколі допиту О. Луцький зазначав, що його дії обумовлені фактом поведінки Кліма Савура³, який «... без відома Центрального «Проводу», створив (загоны УПА. – І. Д.) і відкрив військові дії проти німців» [3, арк. 36].

Таким чином, у 1943 р. поглиблення суперечностей між нацистською окупаційною владою та українським населенням, роль захисника інтересів якого взяла на себе ОУН (б), призвело до відкритого збройного протистояння. У рішеннях III конференції ОУН (б) (17–23 лютого 1943 р.) із цього приводу зазначено, що «... здійснення ... цілей нашої боротьби за УССД, небезпека ... зовнішнього імперіалізму, вимога збереження українських народніх мас ... ставили і ставлять перед нами завдання поширювати, скріплювати та творити нові окремі осередки організованої сили народу» [7, с. 33–34].

У межах Східної Галичини постановля національних військових формувань під егідою ОУН (б) було ознаменовано формуванням Української народної самооборони (УНС) [4, с. 258]. Однією з вагомих причин створення УНС можна вважати організацію гітлерівською окупаційною владою у співпраці з окремими українськими структурами, які функціонували в межах генерал-губернаторства «Галичина» (Військова управа Українського центрального комітету), дивізії СС «Галичина» (квітень – липень 1943 р.).⁴ Цей факт викликав неоднозначну

---

² Луцький Олександр – Довбня, Богун, Марко, Беркут, Богдан, Андрієнко, Клименко, Боднар (16.10. 1913 р., с. Боднарів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – листопад 1946 р., м. Київ) – член ОУН із 1930 р., окружний провідник (1937 – 1939) та обласний провідник Станіславівщини, керівник обласного повстанського штабу (1940). Організатор «Нахтігалю» («Легіон імені Євгена Коновальця»). Керівник мобілізаційного відділу ЦП ОУН (б), заступник військового референта ОУН (б), організатор і керівник УНС (1943), командир УПА-Захід (1943 – 1944). В'язень польських, німецьких (1944) та радянських тюрем. 22.01. 1945 р. захоплений спецвідділом НКВС у с. Бабин Зарічний Калуського р-ну Івано-Франківської обл. Вироком військового трибуналу МВС Українського округу від 10.08.1946 р. засуджений до найвищої міри покарання, страчений.

³ Дмитро (Роман) Семенович Клячківський – Блонд, Охрім, Роман, Клим Савур, Білаш, Панас Мосур, Омелян Кримський та ін. (04.11. 1911 р., м. Збараж на Тернопільщині – 12.02. 1945 р., між селами Оржівські хутори, Рівненський р-н та Суськ, Костопільський р-н Рівненської обл.) закінчив юридичний факультет Львівського університету, служив у польській армії, працював у кооперативних закладах Галичини, активіст українського молодіжного спортивно-патріотичного руху, а згодом – член ОУН. У січні 1941 р. засуджений до розстрілу радянською владою. Розстріл замінено десятьма роками позбавлення волі. У липні 1941 р. утік із Бердичівської в'язниці. Провідник ОУН Львова (2-га половина 1941 р.), Крайовий Провідник ОУН ПЗУЗ (01.1942 – 02.1945); організатор і перший командир УПА на Волині (05.1943 – 11.1943), командир УПА-Північ (11.1943 – 02.1945), член ГВШ УПА. Полковник УПА (посмертно).

⁴ До передумов створення УНС на Прикарпатті слід віднести також посилення негативних проявів німецького окупаційного режиму, обумовлених поразками вермахту, а також рейд Сумського партизанського з'єднання під проводом С. Ковпака.

реакцію в середовищі тодішнього українського політикуму Галичини. Значна частина представників старшої генерації схилилася до думки, що «... тільки в регулярній військовій формації ... військовий вишкіл молоді був запевнений» [6, с. 577].

ЦП ОУН (б) розкритикував таку ініціативу. Усвідомлюючи справжні причини створення дивізії, у своїх відозвах до населення ОУН (б) наголошувала, що «український народ ... не буде своєю кров'ю рятувати Німеччину», підкреслюючи, що «ми стаємо в одну лаву до боротьби з московським наїзником тільки з такими народами, які визнають наше право на самостійне життя» [7, с. 61–62]. Таким чином, радикальне крило українських націоналістів відмовилося від попередньої практики взаємодії із німецьким військовим керівництвом. Проте кількість добровольців, які прагнули записатися до дивізії, перевищила декілька десятків тисяч. У звітній документації керівників нацистської адміністрації за травень 1943 р. було зазначено, що загальна кількість новобранців становила майже 80 тис. Із цього числа «до 21.06. 1943 переглянуто 26 436 чоловіків... З них було: прийнято інстанціями СС – 3 281 особу, визнано придатними для війська – 10 281 особу» [2, с. 353].

Слід наголосити, що факт створення дивізії нацисти використовували як чинник унеможливлення вступу молоді до збройних формувань під проводом ОУН (б). Андрій Боляновський зазначає, що найбільших масштабів рекрутування набуло в Коломийській окрузі Галичини та на Покутті, тобто тих регіонах, які стали також центром мобілізації до УНС [2, с. 351–352].

Дану тенденцію підтверджують матеріали мемуарного характеру. Так, Фелікс Кордуба вказує, що однією з вагомих причин формування дивізії стала потреба «рятувати нашу молодь перед небезпекою винищення її німецькими відділами для поборювання різних «банд» (так офіційно називало різні партизанські відділи німецьке командування – *І. Д.*)» [6, с. 577].

Характеризуючи одного із тодішніх ініціаторів створення цієї військової формації Дмитра Палієва, він зазначає, що останній, незважаючи на виконання свого часу певних обов'язків у складі головної команди Української Військової Організації «...був проти того, щоб українська молодь йшла в підпілля бо передбачав жахливі наслідки таких потягань. Він був свідомий того, що вимагає партизанська боротьба з двома окупантами! Самого патріотизму в такій боротьбі замало: конечно були потрібні також інші засоби боротьби, знання керувати й здійснювати таку боротьбу, не наражаючись на непотрібні жертви... Тому й він уважав, що дивізія «Галичина» буде тією можливістю, щоб рятувати молодь від «лісу» і примусової висилки на роботи до Німеччини» [6, с. 580].

Таким чином, загроза «зайняття карпатського терену червоними партизанами» за одночасного вступу «сільського бойового елемента до СС-дивізії «Галичина» спонукала очільників ЦП до створення загонів УНС [10, с. 7–8]. До справи був уповноважений О. Луцький із «максимальним використанням для цього людських резервів Станіславського, Тернопільського, Стрийського і Дрогобицького обласних «Проводів» ОУН» (тут і далі переклад наш. – *І. Д.*) [3, арк. 36–37].

Перші підрозділи УНС за даними ОУН (б) було сформовано на початку липня 1943 р. [8, с. 273–274]. У документах НКВС, складених на основі свідчень О. Луцького, вказано, що «... до середини серпня 1943 р. ним (О. Луцьким. – *І. Д.*) була створена УНС кількістю до 2000 людей, зведених у 5 куренів (полків)» [3, арк. 37].

Восени 1943 р. зафіксовано і перші випадки протистояння УНС із силами вермахту в Галичині (26–29 вересня (курінь «Гайдамаки»), 27 вересня (курінь «Чорні чорти»), 30 листопада (курінь імені Кривоноса)) [10, с. 8].

На початку 1944 р., за свідченням Івана Бутковського (Гуцул, командир ІV військової округи (ВО) «Говерля» УПА-Захід), відбулося злиття УНС та УПА в одну формацію із збереженням назви останньої [11, с. 223]. У окремих джерелах періодом реорганізації УНС в УПА-«Захід» визначено грудень 1943 р. [3, арк. 37]. Паралельно із створенням єдиної військової формації здійснювали відповідне територіальне розмежування.

Таким чином, напередодні та впродовж Другої світової війни відбувався процес поступового організаційного оформлення збройних сил націоналістичного спрямування. Він налічував декілька етапів. Так, у передвоєнний період налагоджено співпрацю між націоналістичним крилом тодішнього українського політикуму Галичини та військовою верхівкою ІІІ Райху. Слід відзначити, що спільні дії військового характеру розглядали як взаємовигідні, виходячи із їх антипольського, а згодом антирадянського спрямування.

Водночас початковий етап нацистсько-радянського протистояння виявив суперечності між представниками ОУН (б) та нацистською верхівкою. Несприйняття гітлерівцями ідеї відродження української держави і подальші репресії проти активу радикального крила націоналістів обумовили перехід останніх до збройної антифашистської боротьби, проявом чого в межах Галичини стало формування УНС під егідою ОУН (б), на основі якої згодом постає розгалужена структура УПА-«Захід».

Необхідно наголосити на тому, що утворення національних збройних сил є яскравим відображенням державотворчих зусиль ОУН (б), що ілюструє еволюцію розуміння сутності військових формувань під впливом об'єктивних чинників військового часу.

У той же час у цьому процесі простежується і трагізм українських державотворчих зусиль, обумовлений намаганням тодішніх тоталітарних режимів використати український фактор як засіб задоволення власних політичних інтересів за відсутності єдиного бачення українською політичною елітою шляхів реалізації національних інтересів.

Бібліографічні посилання

1. «Акт відновлення Української Державності», ухвалений Установчими зборами західних українських земель у Львові // Самостійна Україна. – Л. – 1941. – 10 лип. В кн.: Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали: в 2 т. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 2. – Кн. 1 (1939–1945). – С. 159.
2. **Боляновський А.** Українські військові формування в збройних силах Німеччини (1939–1945) / А. Боляновський / ЛНУ ім. І. Франка, Канадський ін-т укр. студій Альберт. ун-ту. – Л.: Місіонер, 2003. – 685 с.

3. Докладная записка по делу члена центрального «провода» ОУН Луцкого (1945г.) // Галузевий державний архів Служби безпеки України – Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943–1954 гг.: в 98 т. – Фонд печатных изданий № 13. – Архив № 372. – Т. 88 (Документы характеризующие значение и приемы захвата бандитов, оперативное использование их в чекистских мероприятиях по ликвидации вооруженного бандоуновского подполья в 1944–1954 гг. В 88–89 тт.). – Арк. 30–43.
4. Звернення Української народної самооборони на західних українських землях до місцевого населення із закликом створювати збройні загони для боротьби з радянськими партизанами на теренах Карпат // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали: в 2 т. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 2, кн. 1 (1939–1945). – С. 257–258.
5. **Іщук О.** Генерал Микола Арсенич: життя та діяльність шефа СБ ОУН / О. Іщук, В. Огороднік. – Коломия: Видав.-поліграф. тов-во «Вік», 2010. – 195 с.
6. **Кордуба Ф.** Дмитро Паліїв (1896–1944) / Ф. Кордуба // Дмитро Паліїв. Життя і діяльність. 1896–1944. Збірник праць і матеріалів. – Л., 2007. – С. 569–581.
7. **Лебедь М.** УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу / М. Лебедь. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2012. – Ч. I: Німецька окупація України. – 160 с.
8. Постанови III Надзвичайного великого збору ОУН (б) // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали: в 2 т. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 2, кн. 1 (1939–1945). – С. 270–277.
9. Склад Українського Державного Правління – українського уряду очоленого Ярославом Стецьком // Там само. – С. 159–161.
10. **Содоль П.** Карпатська група УПА «Говерля» / П. Содоль // Літопис Української Повстанської Армії: в 24 т. – Торонто, 1990. – Т. 18.: Група УПА «Говерля»: в 2 кн. – Кн. I: Звіти та офіційні публікації. – 327 с.
11. Уривок зі спогадів командира IV Військової округи УПА-Захід Івана Бутковського «Гуцула» // Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ ст. Документи і матеріали: в 2 т. – Івано-Франківськ, 2009. – Т. 2, кн. 1 (1939 – 1945). – С. 217–236.

Надійшла до редколегії 26.09. 2014

УДК:94(477.63) «1941-1945»

І. А. Шахрайчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

АНТИФАШИСТСЬКА БОРОТЬБА РАДЯНСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА ДНІПРОПЕТРОВЩИНІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ (1941–1945)¹

Проаналізовано основні аспекти діяльності однієї із складових частин руху Опору у регіоні в період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр. Висвітлено широкий спектр проблем «малої війни» та її роль і місце у розгромі загарбників. Особливу увагу приділено формуванню настроїв місцевого населення, модуляції стратегії виживання в екстремальних умовах війни.

Ключові слова: окупація, радянське антифашистське підпілля, рух Опору, комуністичні осередки, повстання.

Проанализированы основные аспекты деятельности одной из составных частей движения Сопротивления в регионе в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В ходе исследования проанализовано процесс становления и развития в регионе органов немецко-фашистского оккупационного режима и его социокультурная направленность.

Ключевые слова: оккупация, советское антифашистское подполье, движение Сопротивления, коммунистические группы, восстание

У зв'язку зі зміною ситуації на фронті на початку січня 1942 р. ЦК КП(б)У зобов'язав Дніпропетровський обком посилити боротьбу з ворогом. Незабаром у Павлограді відбулася обласна нарада, на якій керівники підпільних осередків підвели підсумки роботи і окреслили план подальших дій. Особливу увагу було приділено необхідності всебічного укріплення і збільшення бойових і диверсійних груп. Учасники наради ухвалили рішення про максимальне застосування легальних засобів боротьби, для чого рекомендували розгорнути роботу із працевлаштування своїх людей до окупаційних установ [16, арк. 24].

Рішення січневої наради відразу почали втілювати в життя. Для проведення диверсійної роботи підпільники здобували зброю і вибухівку. Дніпропетровські підпільники Г. П. Савченко й І. П. Дементьєв викрали автомати, гранати і кулемет із автомашини, яка зупинилася на Запорізькому шосе неподалік від обласного центру. У січні 1942 р. за наказом обкому на ст. Павлоград спалено навантажувально-розвантажувальний майданчик [33, т. 1, с. 434].

На станції Нижньодніпровськ-Вузол діяла комсомольсько-молодіжна група І.П. Іванова. У січні 1942 р. члени групи на перегоні Ігренів-Іларіонове пошкодили рейки, і німецький військовий ешелон пішов під укіс. Наприкінці квітня 1942 р. на вагоноремонтному заводі патріоти спалили склад із обмундируванням, а в листопаді на станції Нижньодніпровськ-Вузол підпалили цистерни з паливом, що спричинило вибух ешелону з боєприпасами, який стояв поруч.

У Дніпропетровську за безпосередньої участі секретаря обкому на деяких підприємствах було створено диверсійні групи. На заводі ім. Г. І. Петровського

© Шахрайчук І. А., 2015

¹ Закінчення. Початок у випуску № 9 за 2014 р.

диверсійна група В. І. Лодягіна й А. К. Львова протягом 1942 р. знищила 300 метрів електрокабелю, підготовленого для відбудови водокачки в Кайдаках, зняла й закопала важливі частини електростанції доменного й мартенівського цехів [34, т.1, с.437]. На початку червня 1943 р. у залізничному депо станції Дніпропетровськ створено бойовий підпільний комітет (БПК) із 6 членів на чолі з В.Є. Анищенком. Комітет організував декілька вдалих диверсійних акцій: протягом 1943 р. члени комітету набивали шлаком труби паровозів, засипали пісок у букси, неправильно заливали підшипники. Так їм вдалося пошкодити 86 і повністю вивести з ладу 3 паровози [33, т. 1 с. 518]. У 1943 р. у Дніпропетровську внаслідок диверсії спалахнула велика пожежа у воєнному автопарку. У результаті згоріли ливарний завод і багато прилеглих до нього будівель [16, арк. 11].

Синельниківський райком партії сформував на залізничному вузлі диверсійну групу. Підпільники виводили з ладу паровози, вагони, обладнання станції. У лютому 1943 р. вони знищили водонапірну вежу, і гітлерівці змушені були відправляти паровози для заправки водою на станцію Зайцеве [16, арк. 276].

У вересні 1942 р. у Павлограді підпільники влаштували коротке замикання на високовольтній лінії, унаслідок чого був виведений із ладу силовий трансформатор на міській електростанції. Через це Павлоград і Дніпропетровськ на 9 днів залишилися без електроенергії. У жовтні 1942 р. на оборонному заводі № 55 Павлограда підірвано 2 склади зі зброєю і боєприпасами. У листопаді 1942 р. на перегоні Синельникове-Письменна розібрано залізничне полотно. У результаті ворожий ешелон із військовою технікою і боєприпасами був пущений під укіс [36, т. 1, с. 217].

Із квітня 1943 р. на Нікопольщині розпочала боротьбу патріотична група А.Я. Кардашева, яка налічувала 21 особу. У вересні 1943 р. член цієї групи П. Бояринов, який працював зчепником поїздів на станції Нікополь, направив у тупик військовий ешелон окупантів. У результаті залізничний шлях кілька годин був перекритий. Члени цієї ж групи Золотухін і Сапіга під час нальоту радянської авіації на станцію запалили смолоскип у паровозному депо. У результаті вдалих бомбових ударів було виведено з ладу декілька паровозів [29, с. 107]. Застосовували підпільники і методи індивідуального терору. Відомо, що за активної участі підпільного міськкому обласного центру готували замах на агентів СД – Валентину Шаблій і Степана Кравченка. Щоправда, замах не вдалося здійснити [33, т. 1, с. 216]. У листопаді 1941 р. здійснено замах на німецького офіцера в Дніпропетровську [22, с. 437].

Із розгромом німецьких частин під Москвою різко збільшилася кількість випадків саботажу на підприємствах Дніпропетровщини. Незважаючи на всі намагання німців, жоден завод, за винятком невеликих підприємств або цехів, не працював. На заводі з виробництва машин для молочної промисловості в Дніпропетровську діяла підпільна група на чолі з директором заводу Л. А. Берестовим. Група мала радіоприймач, випускала листівки, проводила агітацію серед робітників. У результаті завод вчасно не виконав жодного завдання окупантів. Більше того, на сусідній залізничній гілці робітники організували декілька аварій поїздів, через що залізниця і залізобетонний міст через р. Дніпро повністю були виведені з ладу і їх не експлуатували [32, арк. 7–9].

Із великими труднощами окупантам удалося відновити два цехи трубного заводу, але незабаром випуск продукції тут було зірвано на два тижні. Згодом підпільники вивели з ладу електромагістраль, яка живила завод, і виробництво труб було зупинено надовго. За саботаж окупанти покарали городян тим, що 12 лютого 1942 р. вивезли з Дніпропетровська до Німеччини 700 найбільш кваліфікованих робітників [24, с. 546].

Спроби німців ввести в дію цементний завод у обласному центрі на повну потужність активно саботували місцеві підпільники. Завод, виробнича потужність якого становила 1000 тонн, давав лише 80–100 тонн. Член міськкому КП(б)У І.М. Тюрін залучив до саботажних акцій головного механіка заводу Лігачова і техника-плановика Давидова. Під їх керівництвом робітники різали паси, транспортні стрічки, кілька разів ремонтували один і той же агрегат. Складні роботи доручали некваліфікованим робітникам. Відсутність планово-запобіжного ремонту і плутанина в паспортизації не давали можливості німцям установити справжню причину поломок [33, т. 1, с. 402].

На початку окупації німці планували відбудувати мартенівський цех заводу ім. Ф. Дзержинського. Дізнавшись про це, дніпродзержинський міськком надіслав своїх агітаторів до робітників. У результаті саботажу відновлення цеху почалося лише в листопаді 1941 р., а монтаж агрегатів завершили аж у травні 1943 р. Так само повільно йшла відбудова листопрокатного цеху, де роботи були закінчені не в січні 1942 р., як заплановано, а в березні 1943 р. [36, т. 1, с. 414].

Активно застосовували саботаж і в сільському господарстві. Так, Синельниківський підпільний райком паралізував заготівлю сільгосппродуктів. Саботаж організовували працівники райспоживспілки, які не запобігали розкраданню продуктів і зриву заготівель. У березні-квітні 1943 р. шляхом поширення бацил чуми патріоти організували падіж 3 тис. голів птиці. Було також приховано від оподаткування 500 бджолиних вуликів, знищено 75 свиней, призначених для здавання німцям. На знищену худобу уклали фіктивні акти про її падіж [31, с. 27].

Розлючені діями патріотів, німецькі спецслужби намагалися вийти на слід підпільників, що їм вдалося в лютому 1942 р. У Дніпропетровську вони заарештували 105 комуністів, багато з яких стратили [36, т. 1, с. 320].

Готуючись до літнього наступу 1942 р., німецьке командування вживало дієвих заходів для придушення партизанського і підпільного руху. Скрізь було введено систему заручництва, підсилені підрозділи гестапо і СД. При цьому німці намагалися якнайширше залучати лояльно налаштовані елементи і комплектували ними поліцію, адміністративно-господарські установи, вербували таємних інформаторів. Унаслідок дій зрадників фашисти завдали комуністичному підпіллю важких ударів. У Васильківському районі місцевий фотограф Назюта передав у гестапо негативи фотографій комуністів району, які збереглися в нього з часів обміну партійних документів. У березні 1942 р. багато підпільників було заарештовано.

До провалів призводили також легковажність підпільників і недотримання ними правил конспірації. Так, секретар Синельниківського підпільного райкому закопав у дворі одного з підпільників списки членів організації, про що знало

багато сторонніх осіб. Незабаром про це дізналося гестапо, у результаті чого було розгромлено всі явочні квартири і розстріляно 16 підпільників [16, с. 72].

Поновлений у травні 1942 р. Дніпропетровський підпільний міськком партії на чолі з Г. Савченком налічував близько 200 чоловік Але влітку німці завдали тяжкого удару організації. 9 липня вони схопили підпільників Дементьєва, Кудіна, Гафурову, Шепітько та ін. У жовтні було арештовано Савченка, Кулакову, Кулакова, Сондака і Самарського, у грудні – більшість членів комсомольської організації Амур-Нижньодніпровського району. Усього з Дніпропетровської підпільної організації з липня 1942 р. по січень 1943 р. було заарештовано 85 чоловік, із них розстріляно – 43 [24, с. 251].

У липні 1942 р. було викрито секретаря Дніпропетровського підпільного обкому М. І. Сташкова, який, витримавши всі тортури, не видав підпільної мережі. Імена провокаторів підпільник зазначив у записці, яку наприкінці листопада 1942 р. йому вдалося передати на волю [28, с. 246]. Сташков був розстріляний німцями в січні 1943 р. Указом Президії Верховної Ради СРСР 2 травня 1945 р. М. І. Сташкову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Пізніше одна з вулиць Дніпропетровська буде названа його іменем, на набережній обласного центру йому споруджено пам'ятник, Слов'янська середня школа Межівського району Дніпропетровської області носить славне ім'я патріота М.І.Сташкова. Після арешту секретаря обкому комуністичне підпілля тривалий час залишалося без керівництва. Д. Г. Садовниченко в цей час перебував із звітом у ЦК КП(б)У, а після повернення у вересні 1942 р. він був обраний секретарем підпільного обкому, що активізувало роботу організації. Загалом у Дніпропетровську діяло 20 різних підпільно-комсомольських осередків із загальною кількістю членів – 268, у Кривому Розі – 17 (244 члени), у Новомосковському районі – 3 (90 членів), у Павлоградському районі – 8 (239 членів) [6, с. 165–170].

Визначною сторінкою бойової діяльності комуністичного руху Опору на Дніпропетровщині стало Павлоградське повстання в лютому 1943 р. У науковій літературі й суспільній свідомості поширені декілька версій розвитку цих подій, їх характеру та значення. За твердженням секретаря Павлоградського підпільного міськкому партії А. П. Караванченка, місто було звільнене підпільниками до приходу частин 35-ї гвардійської стрілецької дивізії [38, с. 44]. У своїх спогадах начальник штабу об'єднаних підпільних груп К.В.Рябий стверджує, що підрозділи Червоної Армії ввійшли до вже звільненого підпільниками Павлограда [18, с. 88]. Командир однієї з бойових груп Н.І.Лупир у листі на ім'я В.В. Шмиголя писав, що регулярні війська не зробили жодного пострілу, а місто звільнили підпільники й керовані ними партизани.

Питання «Про роботу партизанського загону і антифашистської організації м. Павлограда» розглядали 22 червня 1944 р. на засіданні Павлоградського міськкому КП(б)У. Вирішено вважати, що в результаті організованого повстання під керівництвом секретаря підпільного обкому партії Д. Садовниченка, а також командира об'єднаних збройних сил міста П. Кравченка Павлоград звільнено 16 лютого 1943 р. до приходу Червоної Армії [16, с. 1]. Іншу версію наводить секретар Павлоградського міськкому КП(б)У С. Зайцев, згідно з якою німці були

вигнані з міста спільними зусиллями повстанців і частин Червоної Армії 17 лютого 1943 р. [17, с. 8].

У звіті секретаря обкому Д. Садовниченка подано ще одну версію подій: «О четвертій годині ночі 17 лютого 1943 р. наші бойові групи надали збройну допомогу червоноармійцям, які підійшли, вдаривши німців з тилу. У цей час з боку с. Вербки діяла бойова група спільно з розвідчастиною Червоної Армії, яка тримала зв'язок зі штабом міських бойових груп. На дев'яту годину ранку 17 лютого Павлоград повністю звільнено від окупантів» (тут і далі переклад наш. – *І.Ш.*) [12, с. 3–7]. Ці факти доповнюють матеріали органів командування частинами Радянської Армії: «Павлоград звільнено 17 листопада 1943 р. частинами 35-ї гвардійської стрілецької дивізії 4-го гвардійського стрілецького корпусу 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. У звільненні Павлограда також брав участь підпільний загін на чолі з П. Кравченком» [13, с. 28].

Відомості, що стосуються Павлоградського повстання, можна знайти в Дніпропетровському обласному архіві, Центральному архіві Міністерства оборони Росії, архіві Управління СБУ в Дніпропетровській області, первинних документах Павлоградського міськкому КПУ, а також у збірниках документів часів Великої Вітчизняної війни, численній періодиці, аналіз яких дає можливість запропонувати авторську версію павлоградських подій.

Під час вступу до міста частин 35-ї стрілецької дивізії ЦК КП(б)У поставив перед павлоградськими підпільниками конкретне завдання: забезпечити збереження підприємств, установ, устаткування і надати практичну допомогу військам, що наступають, у ході взяття міста [9, с. 35–36]. У лютому 1943 р. члени підпільного Павлоградського міськкому партії розгорнули активну діяльність з організації збройного виступу. Керівництво операцією взяв на себе підпільний обком, який перебував у Павлограді, а безпосередніми керівниками було призначено П.О. Кравченка і С. С. Прібера. Для підготовки виступу задіяно весь підпільний міськком на чолі з Караванченком, розроблено план дій і означені терміни виступу бойових груп. До плану входило зосередження бойових груп у Павлограді та його околицях, а у випадку невдачі визначено план їх виходу в Богуславський і Кочерезький ліси.

Крім того, заплановано зосередження семи бойових груп: дорожньої жандармерії Павлограда (командир А. М. Нестеренко), дорожньої жандармерії с. Межиріч (І.Г.Носач), дорожньої жандармерії с. Богуслав (К.І. Шляга), павлоградських робітників (К.В.Рябий), міської жандармерії (Аркадій), об'єднаної групи І. Прудкого в складі поліцейських і колишніх колгоспників 1-го і 2-го хуторів, а також групи с. Городище.

Задовго до збройного виступу підпільники вели підготовчу роботу, зокрема проникли в каральні та адміністративні органи окупантів. У жандармерії служили командири майбутніх бойових груп Нестеренко, Носач, Шляга. Перекладачем у дорожній жандармерії працювала активна підпільниця К. А. Новікова-Таблер [37, с. 34–35; 25, с. 220–224; 27, с. 56–58]. Очолював усі бойові групи П. Кравченко. Починаючи з 10 лютого, бойові групи розпочали поступове розгортання своїх дій, збирали і готували зброю і медикаменти, уточнювали персональний склад. В

окремі групи виділили молодіжні, диверсійні й агітаційні підрозділи. До роботи залучали колишніх червоноармійців, комуністів і комсомольців.

У науковій і енциклопедичній літературі наведено однозначну версію збройного виступу павлоградських підпільників: виступ почався 16 лютого і завершився вигнанням окупантів із міста [11, с. 21 зв.]. Ці дані переходять із книги в книгу і вже не викликають жодного сумніву. Хоча ця версія і має певне документальне підтвердження [2, с. 24], її не можна визнати остаточною. Із аналізу наведених документів зрозуміло, що шлях до перемоги був не простий і тривав не одну добу. Датою початку збройного повстання слід вважати 13 лютого 1943 р. Саме в цей день у бій із ворогом змушена була вступити група підпільників під проводом А. Нестеренка й І. Носача. Тоді ж у районі шкіряного заводу було зібрано бойову групу підпільників, які служили в жандармерії. Окупанти, дізнавшись про це, направили на завод загін італійських солдатів. Почався бій, у ході якого підпільники, оточені в будівлі заводу, знищили десятки ворожих солдатів. Будівлю заводу було обстріляно із гармат, на неї німці навіть скинули авіабомбу. Смертельно поранений Нестеренко написав на стіні: «Нас було 21. Гинемо, але не здаємося» [20, т. 6, с. 181–189; 467, т. 2, с. 45–47]. Згодом їх захопили німці й розстріляли [4, с.201].

За завданням П. Кравченка з павлоградських хуторів для підтримки групи Нестеренка і Носача було направлено бойові групи І. Прудкого, М. Прудкого і А.Дяченка. Але вони не виконали поставлене завдання й участі в бою не взяли. Коли перша спроба збройного виступу зазнала невдачі, П. Кравченко і К.Новікова-Таблер пішли з міста і в подальших подіях участі не брали.

Початком другого етапу можна вважати той момент, коли зв'язковій О. Куликовій удалося перетнути лінію фронту й у Юр'івці потрапити до штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу. Це була вже третя зв'язкова, яку надсилали підпільники до радянських військ, які наступали. Перші двоє – Константинов і Беляєв – пройти не змогли [17, с. 8]. Разом із Куликовою до Павлограда для координації дій прибув представник 4-го гвардійського стрілецького корпусу капітан М. Андросов. Керівництво підпілля, отримавши узгоджений план бойової взаємодії з підрозділами Червоної Армії, прийняло рішення виступити 16 лютого. Із наближенням до Павлограда підрозділів 35-ї дивізії підпільники активізували свої дії. У документах читаємо: «О 4 годині ночі 17 лютого наші бойові групи надали збройну допомогу частинам Червоної Армії, що підходили, вдаривши німців з тилу...» [3, с. 24]; «незважаючи на жорстокі репресії, особливо після 13 лютого, підпільники продовжували виконувати своє головне завдання – забезпечувати збереження підприємств, установ й устаткування. Вони не допускали руйнування складів та інших об'єктів. Більше того, за період 11–17 лютого вбито 93 і поранено понад 70 солдатів противника» [16, с. 33]. Після визволення міста до 100-го і 102-го гвардійських стрілецьких полків увійшли майже 200 павлоградців: «З передовими частинами РККА з наших бойових груп пішли загони Кравченка – 65 чоловік, Савченка – 50 чоловік, Єременка – 60 чоловік» [9, с. 35–36].

Отже, версія про те, що Червона Армія ввійшла без бою у звільнений Павлоград, не достатньо обґрунтована. На нашу думку, вже в 1944 р. під час

опису подій, складання звітів партійними комітетами і деякими учасниками підпілля були допущені неточності, а також перебільшена роль антифашистського руху в ході визволення міста. Вже тоді перевагу в трактуванні подій їх учасники надавали ініціативі та діям бойових груп підпілля. Така позиція зрозуміла, однак навряд чи достатньо обґрунтована, оскільки достатніх для успіху сил і озброєння повстанці за тих умов просто не мали. Про взаємодію Червоної Армії і повстанців під час визволення Павлограда в газеті «Правда» від 24 лютого 1943 р. зазначено: «Населення взялося за зброю... Разом з червоноармійцями павлоградці били німців, і чимало фриців загинуло від їх рук». Факт збройного виступу підпільних груп підтверджує у своїх мемуарах «Кампанія в Росії» італійський офіцер М. Карлоні, який у той час командував обороною Павлограда. У розділі «Оборона Павлограда» він пише: «У цей же час, наче за встановленим сигналом, повстало населення і почало нападати на війська, стріляти з будинків по резервних підрозділах, патрулях і поодиноких солдатах... Перші російські частини проникли в місто, і бої почалися за кожний дім. Передача повідомлень і рух ординарців були ускладнені через вогонь, що вівся з будинків» [17, с. 9–12].

Основна складність у висвітленні даної проблеми полягає в слабкості джерельної бази. З огляду на специфічні умови, із конспіративних міркувань підпільні більшовицькі організації не вели жодної документації чи записів. Звіти складали в основному після визволення території області від фашистів. Багато подій та їх оцінки було викладено суб'єктивно, із значними перебільшеннями. Необхідність документальних підтверджень кожного факту «поступилася місцем» апофеозу перемоги. Виникло підґрунтя для надто вільного тлумачення фактів, поспішних висновків і навіть фальсифікацій.

Скрупульозно опрацювавши архівні документи, що стосуються повстання, можна зробити такі висновки: а) хронологічні рамки збройного виступу Павлоградського підпілля: 13–17 лютого 1943 р.; б) збройний виступ не вдалося розпочати організовано, підпільники змушені були вступити стихійно, розпочавши бойові дії з огляду на превентивні заходи ворога; в) встановлено, що Павлоград був звільнений спільними діями 100-го і 102-го гвардійських стрілецьких полків Червоної Армії за активної підтримки павлоградського підпілля і населення міста, збройний виступ яких прискорив вигнання німців. Невдовзі, зосередивши значні сили, 22 лютого німці розпочали контрнаступ, і радянські війська змушені були залишити Павлоград. Частина повстанців відійшла з Червоною Армією, частина – у навколишні села, де і переховувалася до остаточного звільнення міста у вересні 1943 р. Завдяки злагодженим діям повстанців удалося зберегти незруйнованими майже всі підприємства Павлограда, склади з продовольством і лінії зв'язку. Червоній Армії було передано 9 тис. тонн зерна, 730 голів великої рогатої худоби, 135 свиней, 130 коней, 14 автомашин і 1 млн крб [14, с. 19].

В умовах наближення фронту до місцевостей, в яких діяли підпільники, надзвичайно важливою була допомога підпільників безпосередньо Червоній Армії. Так, у лютому 1943 р., коли радянські війська відступили від Синельникова, на бойовищі залишилося 56 важкопоранених червоноармійців. Члени підпільного райкому відвезли їх до районної лікарні. Патріоти організували

за допомогою жінок збирання білизни і продуктів для поранених. Коли ж поранені червоноармійці почали одужувати, 16 із них оформили як померлих, а для 24 чоловік, забезпечених підробленими документами, влаштували втечу [14, с. 19].

У інфекційній лікарні Дніпропетровська, яка обслуговувала військово-полонених, працювали 16 підпільників, якими керували лікарі Є. Г. Попкова і А.Ф. Хохуля. Ставлячи фіктивні діагнози здоровим полоненим, вони добивалися їх звільнення з таборів як безнадійно хворих. Так було звільнено майже 800 червоноармійців [36, т. 1, с. 47].

Із наближенням фронту до Дніпродзержинська проти ворога виступила бойова група підпільників із 30 чоловік на чолі з П. Педіском. Разом із Червоною Армією група П. Педіска взяла участь у вуличних боях за місто. На допомогу дніпродзержинцям підійшли бойові групи Криничанського району, очолювані секретарем підпільного райкому В.С. Терещенком. Спільними діями Червоної Армії і партизан 25 жовтня 1943 р. Дніпродзержинськ був звільнений від окупантів.

За оцінками сучасних істориків, до літа 1942 р. в Україні продовжували діяти лише 10 % організованих радянською владою підпільних загонів (близько 2 тис. чоловік) [26, с. 167]. Але на кінець 1942 р. у нелегальній діяльності відбувся вирішальний злам. Підпільну мережу було не лише відновлено, а й значно розширено і посилено. У 1943–1944 рр. спостерігалось швидке кількісне збільшення кількості підпільних організацій. Усе більше людей долучалися до антифашистської боротьби. Наприклад, Дніпродзержинський міськком значно розширив свою організацію, яка на вересень 1942 р. налічувала вже 42 чоловіки. Восени в місті було створено ще кілька підпільних антифашистських груп, які об'єднували на кінець 1942 р. 49 чоловік [16, с. 74]. У вересні відбулося об'єднання комсомольсько-молодіжних груп Павлоградського, Петропавлівського, Синельниківського районів на чолі з Беляєвим [21, с. 123].

Про швидке зростання чисельності й вплив комуністичного підпілля в Україні свідчать і дані німецьких документів. У квітні 1943 р. начальник поліції і служби безпеки рейхскомісаріату України повідомляв у Берлін: «У цілому спостерігається зростання і створення великих груп комуністичної партії в Київському, Миколаївському, Дніпропетровському, Сталінському, Сімферопольському округах поліції» [7, с. 248].

Отже, ще до окупації області партійно-державні органи Радянського Союзу розпочали підготовку до організації підпільного антифашистського руху. На місцях залишилася частина партійного активу, який згодом став організатором і ядром підпільного руху. Вже під час окупації комуністичне підпілля, зважаючи на місцеву специфіку, стало головною силою руху Опору в області. Підпільний обком та його осередки на місцях не лише проводили основну пропагандистську, саботажну і диверсійну роботу, а й керували партизанськими формуваннями області й змогли організувати декілька власних бойових акцій, апогеєм яких стало Павлоградське повстання.

Більшість підпільників не були комуністами, що спростовує думку про те, що комуністичний рух Опору складався майже виключно з членів ВКП(б) і не мав

беззаперечної підтримки в суспільстві. Здійснений аналіз дав підстави стверджувати, що радянський рух Опору мав значну підтримку на Дніпропетровщині. Більшість його учасників становили саме безпартійні, а комуністи і комсомольці виконували функції організаторів, керівної і активної сили.

У цілому діяльність антифашистського підпілля було спрямовано на масову-агітаційну роботу з мобілізації зусиль населення на зрив економічних планів окупантів за допомогою саботажу, диверсій та підготовки до бойової взаємодії із радянськими партизанами і військами. Це відіграло важливу роль в антифашистському русі, зокрема в підвищенні ефективності збройної партизанської боротьби.

Незважаючи на важкі втрати, комуністичне підпілля вистояло, зросло чисельно і спромоглося очолити антифашистську боротьбу на території Дніпропетровської області.

Бібліографічні посилання

1. **Альохін В. І.** Синельниківщина – вчора, сьогодні, завтра... (час, події, люди) / В. І. Альохін. – Д.: Б.в., 2000. – 162 с.
2. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф.285006. – Кримінальні справи Кравченка П.О. Відділ «А». Спр. 5824. – 392 арк.
3. Архів Управління СБУ при Кабінеті міністрів України по Дніпропетровській області. – Ф.285006 (П-4429). Кримінальна справа Новикової-Таблер К.А. Відділ «А». – Спр. 6003. – 182арк.
4. **Бушин В. С.** Нариси з історії Павлограда (до 220-річчя міста) / В. С. Бушин. – Д.: Ліра. 2004. – 304 с.
5. **Ветров І. Є.** В лісах під Новомосковськом: спогади партизана / І. Є. Ветров. – Д.: Промінь, 1968. – 224 с.
6. **Гладуш В. А.** Бойова діяльність антифашистського підпілля Придніпров'я в роки окупації України (червень 1941 – листопад 1943 рр.) : автореф. дис... канд. іст. наук / Віктор Антонович Гладуш. – К., 2000. – 16 с.
7. **Грицак Я.** Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ–ХХ століття / Я. Грицак. – К.: Генеза, 1996. – 360 с.
8. **Грушевой К. С.** Тогда, в сорок первом / К. С. Грушевой. – М.: Известия. 1973. – 271 с.
9. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.19, оп. 4, спр.4, арк.35.– Далі: ДАДО.
10. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 16. – 39 арк.
11. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 52 зв. – 94 арк.
12. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 113. – 88 арк.
13. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 156. – 28 арк.
14. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 130. – 129 арк.
15. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 253. – 8 арк.
16. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 1. – 303 арк.
17. ДАДО. – Ф. 19, оп. 4, спр. 252. – 48 арк.
18. Днепрпетровская область в годы Великой Отечественной войны Советского Союза (1941 – 1945): сб. док. и матер. / сост. А. Ф. Стеценко. – Д.: Книж. изд-во, 1962. – 362 с.
19. Евгений Березняк рассказывает. Воспоминания майора Вихря. – К.: Довіра, 2010. – 184 с.
20. История Второй мировой войны 1939–1945: в 12 т. / редкол.: Н. Г. Андроников (глав. ред.) и др. – М.: Воениздат, 1973–1982. – Т. 4. – 688 с.
21. Історія міст і сіл Української РСР: Дніпропетровська область / голов. ред. П. Т. Тронько. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1969. – 959 с.
22. Итоги второй мировой войны: сб. ст. / под ред. А. М. Кузина. – М.: АН СССР, 1957. – 436 с.

23. Красные партизаны: малоизвестные страницы истории (1941–1944 гг.) / сост.: А. Гогун, А.Кентий. – К.: Укр. изд. союз, 2006. – 440 с.
24. **Косик В.** Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Париж-Нью-Йорк-Л., 1993. – 660 с.
25. **Кучер В. І.** Україна у Другій Світовій війні (1939 – 1945): посіб. для вчителя / В. І. Кучер, П.М. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
26. **Лисенко О. Є.** Дослідження історії Другої світової війни у сучасній Україні: основні тенденції та перспективи / О. Є. Лисенко // Укр. іст. журн. – 2011. – № 4. – С. 165–195.
27. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944 / редкол.: В.Немятый (глав. ред.) [и др.]. – К.: Наук. думка, 1985. – Кн. 1. – 399 с.
28. Народные герои / сост. Л. Ф. Торопов. – М.: Политиздат, 1983. – 303 с.
29. **Немятый В. Н.** В борьбе за срыв грабительских планов фашистской Германии / В.Н.Немятый. – К.: Политиздат Украины, 1982. – 375 с.
30. Очерки истории Днепропетровской областной партийной организации / редкол.: И.В.Васильев и др. – Д.: Промінь, 1979. – 616 с.
31. Российский государственный архив социально-политической истории (г. Москва) (Далі – РГАСПИ). – Ф. 17. – Центр. комитет КПСС, оп. 88, спр. 101. – 34 с.
32. РГАСПИ. – Ф. 69. – Центр. штаб партизан. движения, оп. 1, спр. 563. Справки ЦШПД и УШПД о состоянии партизанского движения на Украине в марте 1943 – августе 1943 гг. – 36 с.
33. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Документы и материалы: в 3 т. / сост. Д. Григорович. – К., 1985. – Т. 1. – 518 с.
34. **Стахів Є.** Іван Білик – «Кость» / Є. Стахів // Укр. самостійник. – Мюнхен, 1958. – Т. 1. – 437 с.
35. **Тронько П.** Подвиг твоих отцов. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны / П.Тронько. – М.: Молодь, 1970. – 209 с.
36. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза: в 3 т. / глав. ред. Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – 544 с.
– К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 1. – 544 с.
37. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (г. Москва). – Ф. 288, оп., спр. 8, арк. 220–224; Ф. 866, оп. 1, спр. 9, арк. 34–35.
38. **Чайковский А. С.** За нами Большая земля. (Помощь советского тыла в организации народной борьбы против фашистских захватчиков на временно оккупированной территории Украины, 1941–1944 гг.) / А. С. Чайковский. – К.: Вища шк., 1990. – 341 с.
39. **Шайкан В. А.** КПСС – организатор и руководитель коммунистического подполья в Приднестровье в годы Великой Отечественной войны (1941 – 1944 гг.): автореф. дис... канд. ист. наук / Валентина Александровна Шайкан. – Д., 1989. – 18 с.

Надійшла до редколегії 23.11.2014

ПИТАННЯ ПРО ВЛАДУ В КОНСТИТУЦІЙНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ (1990–2014)

Показано етапи еволюції змішаної форми державного правління, запровадженої в Україні з моменту проголошення державної незалежності. Наведено висновок про те, що основною проблемою політичного розвитку України на сучасному етапі є не стільки зміна різновидів змішаної форми державного правління – президентсько-парламентської на парламентсько-президентську й навпаки, скільки конституційне здійснення чіткого розподілу повноважень між гілками влади й суворе дотримання засад Основного Закону держави.

Ключові слова: Верховна Рада, Конституція, Президент, Прем'єр-міністр, демократія, республіка, конституційний процес.

Показаны этапы эволюции смешанной формы государственного управления, принятой в Украине с момента провозглашения государственной независимости. Содержится вывод о том, что основной проблемой политического развития Украины на современном этапе является не столько смена разновидностей смешанной формы государственного правления – президентско-парламентской на парламентско-президентскую и наоборот, сколько конституционное осуществление распределения полномочий между ветвями власти и строгое следование положениям Основного Закона государства.

Ключевые слова: Верховная Рада, Конституция, Президент, Премьер-министр, демократия, республика, конституционный процесс.

Якщо брати до уваги лише такі формальні ознаки демократії, як розподіл влади на законодавчу й виконавчу, демократичний спосіб формування зазначених органів влади та обрання глави держави, то можна дійти висновку, що в Україні сформовано систему влади, яка повністю відповідає демократичним стандартам і вимогам суспільства. Однак, на жаль, реальний перебіг подій в Україні, особливо останніх років, свідчить, що далеко не все благополучно в нашій країні. Відтак назріла потреба дослідити форму державного правління в країні й дати відповіді на питання: якою є Україна за формою державного правління та якою може стати після конституційної реформи? Щоб відповісти на це актуальне питання, потрібно здійснити науковий аналіз конституційних трансформацій стосовно розподілу повноважень між гілками влади.

Вивченню проблеми розподілу влади між найвищими державними органами (інститутом президентства та інститутом парламентаризму) присвячено низку наукових праць, у яких визначено переваги тих чи інших форм (моделей) держави; розглянуто інститут президента в політико-правовій ретроспективі та розкрито правовий статус повноважень глави держави. Серед авторів наукових праць, у яких порушено вищезгадані питання, можна назвати таких відомих політиків і науковців: Д. Белов [1], А. Гулієв [4], В. Дубінін [6], Г. Журавльова [7], П. Кислий [8], О. Корх [9], О. Мороз [10], Н. Маскова [11], А. Мучник [12], Н.

Плахотнюк [18], В. Протасова [26], Н. Рибалка [27], В. Сухонос [29], В. Шатіло [30] та ін. Однак історико-управлінський аспект проблеми функціонування інституту президентства в контексті розподілу влади за парламентсько-президентської форми державного правління в Україні, на наш погляд, недостатньо досліджено.

Суть статті – аналіз конституційної боротьби за владу між інститутом президентства та парламентаризмом в Україні.

Попри поширену думку про те, що конституція існує насамперед для того, щоб закріпити права й свободи людини й громадянина, насправді головним в Основному Законі держави було й залишається питання про владу та розподіл повноважень між гілками влади. У будь-якому суспільстві між владою і народом, гілками влади, політичними силами і партіями, окремими особами і т. д. йде перманентна боротьба за те, хто формально й реально визначатиме політику в державі. У більшості країн зі сталою демократією воно відбувається латентно, у країнах із «молодою» демократією, наприклад в Україні, – набуває доволі гострих форм.

У концентрованому (формалізованому) вигляді протистояння між різними політичними силами й гілками влади визначає форма державного правління як спосіб суспільного договору й компромісу. За класичним визначенням форма державного правління (врядування) – це поняття, що розкриває спосіб організації верховної державної влади, порядок утворення її органів, їх взаємодії між собою і з населенням, ступінь участі населення в їх формуванні. У сучасному світі існують такі форми державного правління: парламентарна монархія, президентська, парламентарна й змішана республіки. Причому остання залежно від співвідношення повноважень між президентом з одного боку й парламентом і урядом з іншого може бути парламентарсько-президентською чи президентсько-парламентарською республікою. Відразу зазначимо, що парламентарну монархію як форму державного правління в Україні ніколи серйозно не розглядали. І не тому, що ця форма має серйозні недоліки (якраз навпаки), а тому, що дану форму в сучасному світі не можна запровадити штучно, вона формується історично в результаті еволюції від абсолютної до конституційної, від конституційної до парламентарної монархії.

На час проголошення державної незалежності у нас не було підґрунтя й для президентської форми правління. По-перше, Україна не мала таких традицій, по-друге, такої форми не існує в жодній європейській країні, які для нашої держави були зразком. Президентська республіка, як відомо, існує в США та деяких країнах Латинської Америки й Африки. Водночас і парламентарська форма не відповідала суспільним очікуванням наших громадян. Насамперед через те, що чи не найвищою формою демократії ми вважали наявність президентської гілки влади, адже наші громадяни, як відомо, раніше не мали можливості обирати главу держави. Інститут президентства було запроваджено незадовго до проголошення незалежності [23]. Тому цілком природно, що серед трьох можливих моделей держави на першому етапі формування власної державності Україна обрала саме змішану республіку. Природно і те, що з можливих двох різновидів змішаної моделі було обрано саме парламентарсько-президентську. Адже незалежність

України проголошено в парламенті, парламент запровадив посаду президента, наділив його певними повноваженнями. Тобто президентські повноваження стали похідними від представницької законодавчої влади. Перший Президент України Л. Кравчук, отримавши владу, дуже швидко про це забув. Перебуваючи, вочевидь, в ейфорії від своєї посади, він робив спроби дещо перевищити свої повноваження. З одного боку, він не хотів виконувати роль «англійської королеви», а з іншого, – будучи вправним апаратником, погано розбирався і у функціонуванні державної машини, і у господарських питаннях. За цих обставин він мусив угамувати свої амбіції й погодитися передати низку повноважень Прем'єр-міністру Л. Кучмі – представнику директорського корпусу, «міцному господарнику», як уважали тоді. Тож де-факто в Україні було сформовано парламентсько-президентську модель правління. Л. Кравчук був главою держави, виконував церемоніальні функції, опікувався євроінтеграційними питаннями, а головне – як колишній завідувач ідеологічним відділом ЦК КПУ займався звичною для себе ідеологічною діяльністю. Керування народним господарством було цілком довірено Прем'єр-міністру Л. Кучмі. Натомість Л. Кучма на цьому етапі своєї діяльності відверто визнавав свою некомпетентність у питаннях державотворення. Називав себе не політиком, а «ракетником». Він постійно домагався від парламенту й президента, щоб йому «конкретно» вказали, яке суспільство необхідно йому будувати. Утім, як виявилось, колишній «червоний директор» мало розбирався й у макроекономічних питаннях. Свої невдачі він пояснював недостатністю повноважень, яких йому хронічно не вистачатиме. Це стане характерною рисою його політичного обличчя. Отримавши ці повноваження, не завжди розумів, як їх використати. Через що мусив подати у відставку. Однак у свідомості колишніх радянських громадян, які свої сподівання покладали насамперед на главу держави, «хазяїна», склалося хибне уявлення про те, що всі прорахунки влади – виключно з вини президента, а не прем'єр-міністра. Адже вони обирали президента, а не прем'єра, тому за все нести відповідальність повинен президент. Саме таке викривлене уявлення про владу призвело до обрання на дострокових президентських виборах Л. Кучми. Що, до речі, стало неприємним сюрпризом для Л. Кравчука, який не очікував на такий розвиток подій. Ставши Президентом, Л. Кучма миттєво забув про те, що він ще донедавна вимагав для себе додаткових повноважень як для глави уряду. Він перетворився на палкого прихильника президентсько-парламентської форми правління. Всю його діяльність відтоді було направлено на конституційне закріплення широких президентських повноважень. Конституційний процес в Україні перетворився на запеклу боротьбу між президентською й законодавчою гілками влади. У цій боротьбі президент та його команда застосовували всі можливі методи: так званий конституційний договір, погрози розпуску парламенту, спробу вирішити питання за допомогою всеукраїнського референдуму щодо ухвалення конституції з прописаними в ній надзвичайно широкими повноваженнями глави держави. Відповідно до Конституційного договору між Верховною Радою та Президентом України (1995) глава держави очолив систему органів державної виконавчої влади України; отримав право створювати, реорганізовувати й ліквідувати міністерства, відомства, інші центральні та місцеві органи державної виконавчої

влади. Також він очолив Раду національної безпеки України та отримав право затверджувати її персональний склад. За цим договором за Президентом було закріплено 24 повноваження [14, ст. 24], у той час як за Кабінетом Міністрів України – 12 [14, ст. 31].

Саме в такій політичній атмосфері в ніч з 27 на 28 червня 1996 р. відбулася знаменита «конституційна епопея», у результаті якої було прийнято Конституцію України. Попри те що депутатам удалося вилучити найбільш одіозні положення і дещо обмежити непомірні політичні амбіції глави держави, Конституцією була встановлена президентсько-парламентська форма правління. Як зауважив пізніше, у 2011 р., тодішній Голова Верховної Ради України В. Литвин урешті-решт країна отримала конституцію, яку Європа визнала однією з кращих за останні десятиліття [13]. Однак дуже скоро стало очевидно: Конституція 1996 р. не влаштовує основні центри влади. Президент бажав отримати дещо більше повноважень. Натомість його критики стверджували, що він їх отримав занадто багато. Виявилися основні недоліки змішаних моделей правління – почалося «перетягування канату», від чого державу «лихоманило», а також те, що в системі, де президент має великі повноваження, надзвичайно висока значущість президентської посади. Відтак дуже великою стала спокуса диктувати свою волю країні. Зазначена обставина яскраво проявилася під час президентської кампанії 2004 р.

Гостре протистояння між В. Януковичем і В. Ющенком призвело до так званого Помаранчевого майдану. Одним із шляхів виходу з політичної кризи стало прийняття пакета документів, серед яких були зміни до Конституції [20]. Сутність цих змін – повернення до парламентсько-президентської моделі. Так, якщо відповідно до Конституції України 1996 р. Прем'єр-міністра призначав Президент *за згодою* більше ніж половини від конституційного складу Верховної Ради, то за ст. 114 нової редакції Основного Закону кандидатуру для призначення Прем'єр-міністра вносив Президент *за пропозицією* коаліції Верховної Ради. Значно підвищено роль керівника уряду щодо кадрових призначень. Тільки за цих умов команді Ющенка вдалося отримати підтримку, а відтак більшість (402 голоси) парламенту, який дав згоду на проведення повторного голосування, так званого третього туру, за результатами якого Президентом став В. Ющенко.

Більшість положень Закону «Про внесення змін до Конституції України» набули чинності з 1 січня 2006 р., а вже 25 травня 2006 р., коли після складання присяги народними депутатами України розпочала свою діяльність Верховна Рада України V скликання, обрана за оновленою пропорційною системою, усі без винятку положення Закону від 8 грудня 2004 р. набули чинності [20].

Наступним кроком Президента В. Ющенка стало створення Національної конституційної ради, суттю діяльності якої стала підготовка концепції системного оновлення конституційного регулювання суспільних відносин в Україні та проекту нової редакції Конституції України. Національна конституційна рада мала функціонувати до прийняття нової редакції Конституції України. Склад цієї ради своїм указом визначив Президент України В. Ющенко [25], який сподівався на злагоджену і результативну роботу конституційної ради. Так, 20 лютого 2008 р., перебуваючи у Дніпропетровську, в інтерв'ю журналістам він наголосив, що затяжна політична криза, що стосується не лише українського парламенту,

спричинена «незбалансованістю конституційного процесу». «Щоб позбавитися тих політичних протистоянь, конфліктів, нестабільності, які час від часу характеризують у тому числі український парламент, і не лише його, нам треба серйозно зайнятися формуванням змін і доповнень до української Конституції», – сказав В. Ющенко, додавши, що нова редакція цього документа має містити систему противаг, балансу в українській владі [3]. Однак більшість членів цієї ради, а серед них і лідер Партії регіонів В. Янукович, і голова Ради національної безпеки Р. Богатирьова, очевидно, думаючи про повернення до влади, були зовсім не зацікавлені в ослабленні президентської вертикалі й не планували будь-яких дієвих змін в Основному Законі держави. У Верховній Раді було створено свою Тимчасову спеціальну комісію з питань підготовки змін до конституції. Відтак президентська і парламентська інституції вкотре не знайшли консенсусу.

Після обрання Президентом України В. Януковича 2 квітня 2010 р. Національну конституційну раду було ліквідовано. Конституційний Суд скасував 30 вересня 2010 р. указані зміни до Основного Закону, тобто відновив модель президентсько-парламентарної республіки за Конституцією 1996 р. Більше того – повноваження глави держави ще збільшилися, адже він отримав право призначати й відправляти у відставку не тільки Прем'єр-міністра, але й весь уряд, окремих міністрів [28]. Водночас команда В. Януковича «забула» повернути норму, за якою главу держави обирали не на 5-річний, а 4-річний термін, як це передбачено в Конституції 1996 р. Невдовзі в засобах масової інформації з'явилися повідомлення про те, що нібито Адміністрація Президента В. Януковича тиснула на деяких суддів Конституційного Суду, щоб ті ухвалили рішення про встановлення президентської форми правління [17].

4 лютого 2011 р. набирає чинності Закон України «Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» [21], попередньо схвалений Верховною Радою 19 листопада 2010 р. і підписаний Президентом України 1 лютого 2011 р.

Зосередження надмірних повноважень у Президента, по-перше, суперечило європейським традиціям державотворення, по-друге, викликало невдоволення основних олігархічних груп, не влаштовувало офіційну опозицію, представлену в парламенті фракціями партій «Удар», «Батьківщина», «Свобода». Комуністи взагалі були прихильниками створення парламентарної республіки. «Регіоналів» також не влаштовувала чинна Конституція. За їх ініціативою було створено Конституційну асамблею [24]. Цей «спеціальний допоміжний орган при Президентові України» було створено для напрацювання пропозицій щодо змін до Конституції на основі узагальнення практики реалізації Основного Закону України із урахуванням досягнень і тенденцій розвитку «сучасного конституціоналізму, забезпечення залучення в установленому порядку до такої роботи провідних учених, представників громадянського суспільства і різних політичних сил, міжнародних експертів Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанська комісія), експертів інших міжнародних установ та організацій, керуючись частиною другою статті 102 та відповідно до пункту 28

частини першої статті 106 Конституції України» [24]. Очолив Конституційну асамблею Л. Кравчук.

У сучасній світовій політичній практиці існує кілька основних механізмів участі громадськості в розробці конституції: створення конституційної асамблеї відбувається у випадку, коли ухвалення конституції неможливе за допомогою ординарних законодавчих органів – у разі суттєвої зміни політичного устрою в умовах кардинальних політичних трансформацій (наприклад, коли орган законодавчої влади відсутній, недієздатний, не має легітимності в суспільстві тощо). Як повідомляла «Українська правда», «спеціальні органи установчої влади ухвалювали основний закон країни у Франції (1946), Італії (1947), Португалії (1976), Болгарії (1991), Румунії (1991), Естонії (1992). У 2010 р. розпочався процес формування Конституційної асамблеї в Ісландії» [5].

Щодо України, то такий громадський орган було створено вперше. Із урахуванням ситуації, яка на той момент склалася в державі, його створення було доречно й вкрай необхідне. Оскільки вимога щодо обмеження верховної влади шляхом її поділу є закономірний результат розвитку державно-правової системи. Сама ж теорія розподілу влади не є чимось штучним стосовно українського суспільно-політичного життя. Сьогодні вона являє собою відповідну форму практичної діяльності, соціальної активності й певною мірою позначає рамки найважливішого етапу розвитку держави в цілому. Як було зазначено на засіданні Конституційної асамблеї: «В основу сучасного розуміння теорії поділу влади покладено ідею єдності й цілісності державної влади, яка відбиває органічний зв'язок цієї теорії з теорією народного суверенітету. Теорія народного суверенітету передбачає наявність єдиного джерела влади – суверенного й повновладного народу, який передає частину належної йому влади державі, яка в особі її органів реалізує делеговані їй повноваження в інтересах останнього. Наявність єдиного джерела влади на державно-правовому рівні виражається у створенні єдиного державного механізму» [2].

Конституційна асамблея завершила підготовку концепції змін до Конституції. Як заявив голова асамблеї Л. Кравчук: «Ми у п'ятницю завершили підготовку концепції про зміни до Конституції України. У нас на сьогодні йдеться про вдосконалення і зміну системи влади. Концепція готова, її можна буде вивчати, ми її оприлюднимо на наступному засіданні Конституційної асамблеї» [15].

Після відсторонення В. Януковича від влади у результаті «Революції гідності» 21 лютого 2014 р. Верховна Рада України конституційною більшістю в 386 голосів прийняла за основу та в цілому без рішення профільного Комітету проект Закону «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» [19]. За цим документом було відновлено статтю 85 Конституції України, за якою серед тридцяти семи повноважень Верховної Ради можна виділити такі: «усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції (п. 10); призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного

комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України (п. 12); призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України (п. 13)» тощо [19]. Стаття 3 цього Закону передбачала, що Верховна Рада України сьомого скликання, обрана на чергових виборах у жовтні 2012 р., «здійснює повноваження, передбачені положеннями Конституції України, прийнятої на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року, із змінами і доповненнями, внесеними законами України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV, від 1 лютого 2011 року № 2952-VI, від 19 вересня 2013 року № 586-VII, до набуття повноважень Верховною Радою України, обраною на чергових виборах в останню неділю жовтня 2017 року» [19].

4 березня 2014 р. Верховна Рада України утворила Тимчасову спеціальну комісію з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України [22]. Головою Тимчасової спеціальної комісії обрано народного депутата України Р. Князевича (фракція Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина»), заступником голови Тимчасової спеціальної комісії – народного депутата України В. Писаренка (фракція «Партія регіонів»). Склад цієї комісії був більше політичний, ніж професійний: усього 15 народних депутатів від різних фракцій. Професійних юристів серед усіх членів лише декілька. У квітні Комісія доповідала Верховній Раді про результати своєї діяльності, яка не отримала схвалення народних депутатів [22].

Чимало фахівців ставлять під сумнів здатність і бажання влади реформувати систему державної влади в Україні, зробити її такою, щоб вона повністю відповідала потребам не тільки влади та еліти, а всього суспільства. Одним із підтверджень цього стало припинення діяльності Конституційної асамблеї з 1 грудня 2014 р. Поширена думка, що справа зовсім не в моделі державного правління, а в тому, що нею користуються досить довільно. Як це, наприклад, робив Президент В. Ющенко, який порушував Конституцію України десятки разів. За словами відомого правознавця, одного з «батьків» Конституції України 1996 р. В. Мусіяки: «В нас є писана Конституція, а є «жива» Конституція, тобто ті дії, які вчиняє влада, посилаючись на Конституцію. Ця «жива» Конституція насправді є жахливою й дохлою. Те, що завжди робили і президенти, і кабмін взагалі не вкладається у конституційні рамки, вони діють так, наче Конституції взагалі немає» [16].

Протистояння між гілками влади продовжується й сьогодні. Воно набуває все більш загрозливого характеру і є особливо небезпечним в умовах війни на Донбасі, глибокої економічної кризи, різкого погіршення соціально-економічного становища більшості населення, падіння авторитету центральної влади та всіх її інституцій, суперечок у самій парламентській коаліції більшості. Досвід європейських країн свідчить, що одним із шляхів виходу з цієї ситуації є оптимальний розподіл і чітке визначення повноважень між гілками влади. А також неухильне дотримання Основного Закону всіма владними структурами, насамперед главою держави, який відповідно до ст. 102 Конституції – гарант додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина.

Бібліографічні посилання

1. **Бєлов Д. М.** Порівняльно-правовий аналіз інституту президентства в Україні та Франції: автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Дмитро Миколайович Белов. – К., 2005. – 20 с.
2. **Битяк Ю. П.** Досвід формування політико-правових моделей у контексті Європейського конституціоналізму [Електронний ресурс]. – Режим доступу: //cau.in.ua/ua/activities/reports/id/dosvid-formuvannja-politiko-pravovih-modelej-ukonteksti-jevropе-552/.
3. Віктор Ющенко очікує від Національної конституційної ради злагодженої роботи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.president.gov.ua/news/9059.html.
4. **Гулієв А. Д.** Особливості інституту президентства в Україні та Азербайджанській Республіці: державно-управлінський аспект: автореф... дис. канд. наук з держ. упр.: 25.00.01 / Аліф Джаміль (огли) Гулієв. – К., 2005. – 20 с.
5. **Держалюк О.** Конституційна асамблея: як це буває в світі та чим небезпечно / О. Держалюк, Г. Макаров, С. Янішевський // Укр. правда. – 2011. – 5 квіт. – С. 1.
6. **Дубінін В. В.** Роль інтересів народу в становленні та розвитку політичної системи суспільства: монографія / В. В. Дубінін. – Краматорськ, 2006. – 260 с.
7. **Журавльова Г. С.** Конституційні засади становлення і розвитку парламентаризму в Україні: дис... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Ганна Семенівна Журавльова. – К., 1999. – 190 с.
8. **Кислий П.** Становлення парламентаризму в Україні. На тлі світового досвіду / П. Кислий, Ч. Звайз. – К.: Абрис, 2000. – 414 с.
9. **Корх О.** Роль інституту президентства за парламентсько-президентської форми державного правління в Україні / О. Корх, Б. Глотов, І. Карнаух // Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. пр. – Д., 2008. – Вип. 2(32). – С. 3–12.
10. **Мороз О.** Інститут парламентаризму / О. Мороз // Дзеркало тижня. – 2002. – № 19. – С. 2.
11. **Мосюкова Н. Г.** Історія парламентської системи в Україні (1990–1998 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Наталія Геннадіївна Мосюкова. – Д., 2004. – 206 с.
12. **Мучник А. Г.** Коментарій к Конституции Украины / А. Г. Мучник. – К.: Парлам. изд-во, 2000. – Кн. 1. – 254 с.
13. Конституционный процесс в Украине: реальное состояние и потребности дня. Выступление Председателя Верховной Рады Украины Владимира Литвина на общем собрании Национальной академии правовых наук Украины // Голос Украины. – 2011. – 11 март. – С. 2–
14. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 черв. 1995 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1.
15. Кравчук заявляє, що його асамблея підготувала зміни до Конституції // Укр. правда. – 2013. – 20 груд. – С. 1.
16. **Лавриненко І.** Конституційна реформа: на часі чи ні [Електронний ресурс] / І. Лавриненко. – Режим доступу: ua.racurs.ua/557-konstytuciy-na-komisiya-zminy-do-konstytuzhii.
17. Опозиция поддерживает возврат к Конституции 2004 года // Укр. правда 2013. – 2013. – 18 дек.
18. **Плахотнюк Н. Г.** Інститут президентства в Україні: конституційно-правовий аспект: автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Наталія Григорівна Плахотнюк. – Х., 1999. – 20 с.
19. Про відновлення дії окремих положень Конституції України. Закон України від 22.02.2014 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/742-18.
20. Про внесення змін до Конституції України. Закон України від 8 груд. 2004 р. №2222-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2222-15.
21. Про внесення змін до Конституції України щодо проведення чергових виборів народних депутатів України, Президента України, депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів. Закон України від 01.02.2011р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2952-17.

22. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (щодо обрання міських голів за мажоритарною системою абсолютної більшості) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?id=&pf3516=1098&skl=8.
23. Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР. Закон України від 5 лип. 1991 р. №1293-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1293-12.
24. Про Конституційну Асамблею. Указ Президента України 17 трав. 2012 року №328/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/328/2012.
25. Про склад Національної конституційної ради. Указ Президента України від 18.02.2008 №139/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon2.rada.gov.ua/laws/show/139/2008.
26. **Протасова В.Є.** Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Віра Євгенівна Протасова. – Х., 2008. – 20 с.
27. **Рибалка Н. О.** Адміністративно-правові аспекти діяльності Президента України: автореф... дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / Наталія Олегівна Рибалка. – К., 2009. – 18 с.
28. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року N 2222-IV справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10.
29. **Сухонос В. В.** Інститут глави держави в конституційному праві / В.В. Сухонос. – Суми: УАБС НБУ, 2011. – 339 с.
30. **Шатіло В. А.** Інститут президентства в системі державної влади України: монографія / В. А. Шатіло. – К., 2004. – 159 с.

Надійшла до редколегії 19.11.2014

УДК 94(477) «654»

Н. М. Микитчук

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМВІДНОСИН УКРАЇНИ Й ТАДЖИКИСТАНУ

Досліджено особливості процесу становлення двосторонніх відносин України й Таджикистану, динаміку їх розвитку. Проаналізовано політичні та економічні відносини, гуманітарне й міжрегіональне співробітництво. Визначено перспективи співробітництва, можливості розширення та збільшення торговельних операцій.

Ключові слова: Україна, Таджикистан, взаємовідносини, проекти, перспективи.

Исследованы особенности процесса становления двусторонних отношений Украины и Таджикистана, динамика их развития. Проанализированы политические и экономические отношения, гуманитарное и межрегиональное сотрудничество. Определены перспективы сотрудничества, возможности расширения и увеличения торговых операций.

Ключевые слова: Украина, Таджикистан, взаимоотношения, проекты, перспективы.

На сучасному етапі в умовах складної міжнародно-політичної ситуації для України актуальною є активізація двосторонніх відносин із державами різних регіонів. Центральназійські країни – традиційні партнери для України, однак потенціал у співробітництві з ними ще повністю не реалізовано. Українсько-таджицькі відносини тривалий час залишалися найменш розвиненими. Із 2008 р. спостерігається певна активізація співробітництва, перспективне його поглиблення за різними напрямками.

Загальні проблеми та пріоритети азійського напрямку зовнішньої політики України розглядали ряд українських науковців [1; 3]. Основні вектори співробітництва між Україною і Таджикистаном частково проаналізували В. Кравець, Є. Чернишов [4; 10]. У колективній монографії «Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України» низку тем присвячено особливостям розвитку українсько-таджицької співпраці, участі держав у роботі міжнародних регіональних організацій [9]. Однак проблемні аспекти двосторонніх відносин потребують подальшого вивчення та системного аналізу.

Суттю статті є аналіз особливостей і перспектив взаємовідносин України з Таджикистаном. Для ґрунтового аналізу слід вирішити такі проблеми: розглянути становлення двосторонніх відносин України й Таджикистану; проаналізувати основні напрямки й визначити перспективи співробітництва. Теоретико-методологічною основою роботи є системний підхід, проблемний і статистичний методи. Для дослідження процесів і особливостей регіонального розвитку з урахуванням комплексного впливу географічних, політичних, воєнних, екологічних та інших факторів застосовано геополітичний аналіз.

Республіка Таджикистан (РТ) – держава в Центральній Азії, межує з Киргизстаном, Узбекистаном, Афганістаном, Китаєм, розташована в передгір'ях Паміру, не має виходу до моря. Це найменша за площею держава регіону. За обсягом ВВП на душу населення (за даними МВФ – 1050 дол. у 2013 р.) республіка поступається всім пострадянським державам. Важке економічне становище обумовлене такими чинниками: 1) невідгідне розташування (високогірне положення – 93 % території республіки займають гори, віддаленість від основних євразійських транспортних потоків, відсутність виходу до моря, нестабільні країни-сусіди – південний кордон із Афганістаном становить 1030 км); 2) негативний вплив на соціально-економічну ситуацію громадянської війни в країні після розпаду СРСР, нерозвиненість інфраструктури.

Дипломатичні відносини між РТ і Україною встановлено 24 квітня 1992 р. Проте ще 15 грудня 1990 р. було підписано міжурядову Угоду про економічне та культурне співробітництво на 1991–1995 рр. і Протокол про взаємні постачання товарів народного споживання ринкового призначення в 1991–1995 рр. Але громадянська війна в Таджикистані заважала належному розвитку відносин між країнами.

РТ – остання з країн СНД, де не було представництва України. У 1993–2012 рр. інтереси України в РТ представляло Посольство України в Узбекистані. 30 серпня 2012 р. Президент України Віктор Янукович призначив першого Надзвичайного і Повноважного Посла України в РТ із резиденцією в

Душанбе Віктора Нікітюка. Інтереси РТ в Україні до грудня 2010 р. представляло посольство РТ у Росії. Посольство РТ в Україні функціонує в Києві з грудня 2010 р.

Принципи двосторонніх відносин між РТ і Україною прописано в міждержавному Договорі про дружбу і співробітництво від 6 липня 2001 р. (підписаний під час офіційного візиту Президента РТ Е. Рахмона в Україну). Між країнами підписано 78 документів (за даними МЗС на 2012 р.) [6].

Перший візит до України Прем'єр-міністра Таджикистану Д. Карімова відбувся в липні 1995 р. Зустрічі на вищому рівні проходили переважно на самітах держав СНД та інших міжнародних заходах. Переломним у відносинах став 2008 р.

6–7 березня 2008 р. – офіційний візит Президента України В. Ющенко до РТ, підписано 10 документів, покликаних дати новий імпульс до подальшого зміцнення співпраці у відносинах.

3–5 грудня 2008 р. – державний візит Президента РТ Е. Рахмона до України. Підписано сім документів. У рамках візиту Е. Рахмон відвідав Харків.

15–16 грудня 2011 р. – офіційний візит Президента РТ Е. Рахмона в Україну. Досягнуто низку важливих домовленостей у торговельно-економічній, енергетичній, транспортній, гуманітарній сферах, у галузі військово-технічного співробітництва, проведено українсько-таджицький бізнес-форум, перед учасниками якого виступили Президенти України та РТ. Е. Рахмон запросив українських бізнесменів до РТ, назвавши, серед іншого, перспективні напрямки співпраці в енергетиці, АПК та туризмі.

Вересень 2013 р. – робочий візит Президента України В. Януковича до РТ (участь у засіданні глав держав СНД) [6].

В економічній галузі перед країнами постали завдання розширення договірно-правової бази, активізації співробітництва у сферах енергетики, промисловості, транспорту, АПК, банківській та інших окремих галузях економіки. Із 3 лютого 1999 р. у Києві функціонує Торговельне Представництво РТ. Діє спільна міжурядова таджицько-українська Комісія з питань економічного співробітництва, створена у 2002 р. У 2011 р. підписано Угоду між Торгово-промисловою палатою України і Торгово-промисловою палатою РТ про створення Спільної українсько-таджицької ділової ради для активізації розвитку співробітництва між діловими колами України та РТ у сфері торгівлі, промисловості, інвестицій, передачі технологій і надання послуг.

Параметри економічного співробітництва між РТ і Україною визначають підписані між урядами двох країн документи, зокрема угоди «Про основні принципи та напрямки економічного співробітництва» (2001), «Про вільну торгівлю» (2001 р.), «Про залучення і взаємний захист інвестицій» (2001), «Про співпрацю в галузі енергетики, промисловості, транспорту і будівництва» (2001), «Про довгострокове економічне співробітництво на 2003–2013 роки» і «Міждержавна програма довгострокового економічного співробітництва на 2003–2013 роки» [6].

У структурі українського експорту товарів до РТ домінують: продукція машинобудування; трактори та запчастини до них; чорні метали й вироби з них;

фармацевтична продукція; кондитерські вироби, соки, води; папір, картон. Серед імпортованих Україною товарів із РТ переважають: бавовняне волокно, бавовняні вироби; їстівні плоди, горіхи та овочі [8].

Особливий інтерес для України становить енергетична співпраця. Важливим у сфері економічних відносин є розвиток і реалізація проектів енергетичної інфраструктури. Таджикистан має значні гідроенергоресурси, реалізовані лише на 5%, він є одним із найбільш забезпечених цим відновлюваним джерелом енергії у світі (восьме місце за абсолютним потенціалом вироблення, що становить 300 млрд кВт/год на рік) [12].

Близько 90 % усього гідротехнічного устаткування ГЕС Таджикистану, у тому числі Нурекської електростанції (найбільшої в Центральній Азії, потужністю 2700 МВт) і електростанцій Вахшського каскаду, вироблені на «Турбоатомі» або інших промислових підприємствах України. У 2008 р. було підписано протокол між Міністерством енергетики і промисловості РТ і українським ВАТ «Турбоатом» про наміри щодо створення в Таджикистані спільного підприємства із проектування гідротурбінного обладнання для малих і середніх ГЕС, а також можливість створення спільного підприємства зі збирання тракторів марки «ХТЗ» (Харківський тракторний завод). У рамках співпраці з ВАТ «Турбоатом» модернізовано важке обладнання Нурекської гідроелектростанції, після завершення якої її потужність має зрости на 10 %.

У 2009 р. між «Турбоатомом» і таджицькою енергетичною компанією «Барки Точик» підписано контракти на постачання запасних частин та обладнання на 6 млн дол. США. На кінець 2012 р. «Турбоатом» поставив 9 радіально-осьових гідротурбін одиничною потужністю 310 МВт і 9 кульових затворів діаметром 4,2 м [5].

Іншим пріоритетним напрямом є співпраця у сфері сільського господарства. У 2009 р. було підписано угоду між Міністерством аграрної політики України та Міністерством сільського господарства РТ про співробітництво в галузі агропромислового комплексу. У межах угоди розвивається співробітництво в таких галузях АПК: рослинництво, ветеринарія, тваринництво, біотехнології, сільськогосподарське машинобудування тощо. Угодою передбачено надання підтримки встановленню прямих зв'язків між суб'єктами господарювання України і РТ, проведенню спільних наукових досліджень, обміну спеціалістами, інформацією, зразками насінневого матеріалу, продукції тощо.

У січні–липні 2014 р. обсяги експортно-імпортних операцій знизилися на чверть порівняно з відповідним періодом 2013 р., що можна пояснити внутрішньополітичною ситуацією в Україні та загальним напруженням на пострадянському просторі [8].

На українсько-таджицькі торговельні відносини вплинули проблеми, що виникли в торговельних відносинах України з Росією. Зокрема, Росспоживнагляд у липні 2013 р. заборонив ввезення в Росію продукції «Roshen». До березня 2014 р. на ринку кондитерських виробів Таджикистану частка продукції компанії «Roshen» складала 15 %. «Таджикстандарт» із літа 2013 р. проводив лабораторні перевірки цієї продукції, у результаті яких шкідливих речовин не виявлено, однак кондитерські вироби «Roshen» на ринку Таджикистану практично відсутні [7].

Ілюстрацією впливу зміни влади в Україні в 2014 р. на економічні відносини є ситуація навколо СП ЗАТ «Таджик Азот», 75 % акцій якого належать українському олігарху Д. Фірташу. Економічний суд Хатлонської області РТ задовольнив позов Антикорупційного агентства країни про визнання недійсним договори про створення СП ЗАТ «Таджик Азот». СП ЗАТ «Таджик Азот», розташоване в Сарбанді Хатлонської області на півдні Таджикистану, було створено в грудні 2001 р. на базі ВАТ «Азот». Підприємство спеціалізується на випуску азотних добрив для сільського господарства. Антикорупційне агентство Таджикистану висунуло Д. Фірташу претензії в незаконному придбанні акцій, нецільовому використанні засобів, а також участі в незаконній угоді з продажу технічного устаткування з виробництва хімічної продукції. Очевидно, СП ЗАТ «Таджик Азот» повністю перейде під контроль держави.

У двосторонніх відносинах слід активізувати взаємовигідне співробітництво оборонних відомств у військово-технічній і військово-освітній сферах, у тому числі підготовки військових кадрів та постачань військової техніки й озброєння, підтримувати діалог і взаємодію між прикордонними відомствами. Закладено правову базу для розвитку військово-технічного співробітництва. У цій сфері необхідне налагодження співробітництва в галузі безпеки утилізації виробів і відходів твердого реактивного палива, в якому українською стороною накопичений багатий досвід.

Науково-технічне співробітництво – важлива складова частина двосторонніх відносин між Україною і РТ, його розвиток регулюють положення Угоди між Кабінетом Міністрів України і Урядом РТ про науково-технічне співробітництво від 6 липня 2001 р. Угода передбачає взаємодію міністерств, відомств, академій наук, науково-дослідних установ та організацій, ВНЗ і наукових співробітників двох держав у сфері природничих, технічних і гуманітарних наук на основі прямих угод, договорів і контрактів між ними, створення спільної Міждержавної комісії з питань науково-технічної співпраці.

Серед форм співробітництва: обмін науковою і науково-технічною інформацією, документацією, літературою та бібліографічними виданнями, проведення спільних семінарів, робочих зустрічей, обмін фахівцями і ученими. Важливі міжнародні науково-технічні заходи, у яких брали участь представники України: Міжнародна конференція з регіональної співпраці в басейнах транскордонних річок (2005 р., м. Душанбе), Міжнародна конференція зі скорочення стихійних лих, пов'язаних із водою (2008р., м. Душанбе), Міжнародна науково-практична конференція «Інноваційний розвиток університету: погляд студентів і молодих фахівців», присвячена Року освіти і технічних знань у РТ (2010 р., м. Душанбе).

У рамках офіційного візиту Президента РТ Е. Рахмона в Україну (15–16 грудня 2011 р.) обговорювали можливості практичного застосування нових форм науково-технічного співробітництва між Україною і РТ, а саме: формування спільних науково-дослідних програм і проектів, проведення їх експертизи; створення спільних науково-дослідних колективів (спільні польові дослідження і експедиції, інноваційні та інші організації, які забезпечать упровадження нових технологій у різних секторах економіки) [6].

Започатковано співробітництво між окремими навчальними закладами. Зокрема, підписано угоду про наукову, навчальну та культурну співпрацю між Київським національним університетом імені Тараса Шевченка і Таджикицьким національним університетом.

В Україні проведено два форуми студентів Таджикистану, які навчаються у 32 ВНЗ України. Перший відбувся у квітні 2012 р. у Харкові. Другий – в Одесі у квітні 2013 р. У форумах взяли участь понад 200 студентів з України, РФ, Білорусі й Туреччини. До програми Форуму було включено проведення науково-практичної конференції, присвяченої професійній підготовці фахівців для найважливіших галузей Таджикистану, відбулася Універсіада за 7 видами спорту і фестиваль культури. В Одеській національній академії зв'язку ім. О. С. Попова в рамках Форуму було відкрито Центр таджицької культури. Третій форум мав пройти в 2014 р. у Дніпропетровську, але не відбувся через складну політичну ситуацію.

Поступово розвивається міжрегіональна взаємодія. Так, у березні 2008 р. підписано Угоду між Дніпропетровською ОДА України та Виконавчим органом державної влади Согдійської області РТ про торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво.

У грудні 2011 р. президент Таджикистану Емомалі Рахмон перебував із робочим візитом на Дніпропетровщині. Відбулася його зустріч з професорсько-викладацьким складом, студентами ВНЗ та представниками таджицької діаспори. (На той час у Дніпропетровську навчалось 37 таджицьких студентів, у 2012 р. – уже близько 50 студентів, потенціал для збільшення їх кількості безумовний). Ректор Національного гірничого університету Г. Півняк вручив Президенту РТ золоту медаль ім. академіка Олександра Терпигорова й диплом Почесного доктора НГУ. Найбільше зацікавили таджицьку делегацію агропромисловий комплекс Дніпропетровщини, підприємство «Південмаш» та КБ «Південне». Президент РТ оглянув виробництво ракетно-космічної техніки, готові зразки конверсійної продукції (трактор, екскаватор, тролейбус, трамвай, елементи вітроенергетичної установки Т600) [11].

Підприємства регіону зацікавлені у співробітництві в гідроенергетиці, вуглевидобуванні, переробці сільгосппродукції, модернізації залізничного рухомого складу, електрифікації муніципального транспорту в Душанбе. У 2011 р. експорт товарів із Дніпропетровщини до Таджикистану склав 0,04 % у загальному обсязі експорту товарів області й 6,5 % від обсягу експортних товарних операцій із України в Таджикистан. Основу експорту склали папір та картон (54 %), чорні метали (33,2 %), готова харчова продукція (7,2 %), вироби з чорних металів (3,4%). Експортні товарні операції здійснювали 13 підприємств й організацій області [8].

На зустрічі посла РТ Ш. Султонова з головою Дніпропетровської ОДА О. Вілкулом у серпні 2012 р. за дорученням Міністерства енергетики і промисловості РТ обговорювали питання створення спільного підприємства з Дніпропетровським виробничим об'єднанням «Південмаш» із випуску тракторів марки ЮТЗ [2].

Наприкінці листопада 2009 р. відбувся візит до Таджикистану делегації Харківської області на чолі з головою ОДА. До складу делегації увійшли

керівники провідних харківських промислових підприємств, навчальних закладів області, бізнесмени. У рамках візиту було проведено бізнес-форум у м. Курган-Тюбе. Керівники регіонів підписали Угоду про дружбу і торговельно-економічне співробітництво між Харківською і Хатлонською областями.

15 грудня 2011 р. підписано Угоду про співробітництво між Луганською ОДА і Хатлонською областю Таджикистану про торговельно-економічне, науково-технічне і культурне співробітництво.

Таким чином, українсько-таджицькі політичні відносини розвивалися в роки незалежності досить повільно і почали активізуватися з 2008 р. Гуманітарне, міжрегіональне співробітництво двох країн доволі успішне і має значний потенціал для розширення. Економічна українсько-таджицька співпраця стабільна, зберігається взаємне зацікавлення певними групами товарів і послуг, Україна має значне позитивне сальдо у двосторонній торгівлі. Обсяги торговельних операцій відносно незначні, однак можуть значно збільшитися за сприятливої зовнішньополітичної кон'юнктури, враховуючи взаємне зацікавлення в економічній співпраці за різними напрямками.

Бібліографічні посилання

1. Азійський напрям зовнішньої політики України: проблеми та перспективи. Аналітичні оцінки: монографія / за ред. В. О. Шведа. – К.: НІСД, 2008. – 222 с.
2. Встреча Посла Таджикистана с губернатором Днепропетровской области [Электронный ресурс]. – Режим доступа: tajemb.com.ua/rus/news/135/.
3. **Джангужин Р.** Вектори співпраці України з державами Центральної Азії / Р. Джангужин // Персонал. – 2009. – № 2. – С. 4–13.
4. **Кравець В.** Основні напрями співробітництва між Україною і Таджикистаном / В. Кравець // Політика і час. – 2008. – № 12. – С. 11–15.
5. ОАО «Турбоатом» поставит оборудование для Нурекской и Рогунской ГЭС (Таджикистан) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.turboatom.com.ua/press/news/656.html.
6. Посольство України в Республіці Узбекистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/uzbekistan/ua/9755.htm.
7. Таджикистан не запрещал ввоз продукции Roshen [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://rian.com.ua/economy/20140712/354801356.html>.
8. Торговельно-економічне співробітництво України з Республікою Таджикистан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ukrexport.gov.ua/ukr/tovaroobig_za_kab_stat/uzb/4263.html.
9. Центральна Азія: геостратегічний аналіз та перспективні можливості для України: монографія / Б.О. Парахонський та ін.; за ред. Б. О. Парахонського. – К.: НІСД, 2001. – 543 с.
10. **Чернышов Е.** Развитие отношений между Украиной и Таджикистаном после официального визита В. Януковича в Душанбе / Е. Чернышов // Сегодня. – 2011. – № 54. – С. 3.
11. Эмомали Рахмон посетил «Южмаш» и КБ «Южное» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: most-dnepr.info/search/result.htm.
12. Энергетика Таджикистана [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.tajik-gateway.org/wp/?page_id=23975.

Надійшла до редколегії 21.11.2014

Summary

S. I. Svitlenko

Historiosophical approach to the history of Ukraine in M. P. Dragomanov`s scholarly heritage

The author follows the development of the historiosophical approach to the history of Ukraine in historical, literary, political and journalistic works written by M. P. Dragomanov. Dragomanov was an outstanding Ukrainian public figure and scholar whose views were based on his general understanding of European historical process and they also derived from socio-political and national activity of this philosopher. The main fundamental principles of Dragomanov`s worldview were liberalism, federalism and cosmopolitanism which defined the nature and features of this scholar`s concept about social evolution. Dragomanov did not consider Ukrainian historical process in straight line perspective but as a sinuous movement with periods of growth and decline. In his opinion, the main components of the progress were both material and spiritual features that involved ethnic, economic, government, public, political and educational characteristics. The scholar worked out general periodization of Ukraine. Dragomanov also studied terms of «historical time», «historical space» and «moving forces of progress» that were explained in the context of Ukrainian history. The author studies how the philosopher forecast the future of Ukrainian society. It was proved that M. P. Dragomanov had a broad, generalized vision of Ukrainian history that was considered in close connection with the European civilization history.

Key words: historiosophy, history of Ukraine, M. P. Dragomanov, Ukrainian historical process, concept of social evolution by Dragomanov, the structure of Ukrainian history, historical time, historical space, moving forces of historical progress.

A. B. Shlyachov

People versus power: to the question about the reasons and displays of split in Ukrainian society in the second half of XIX – early XX cent.

The main reasons of split in Ukrainian society are shown in the article. They are examined by the author as a result of inconsistency and halfness of reforms in Russian Empire during 1860–1870-th. Modernization project, which was implemented in Tsarist Russia, the desire to catch up with the West without giving up the autocracy, all this led to a multi-vector directions of the system movement, and it could not function effectively in any of them. In turn, this led to the unbalance of power, caused numerous distortions and crises in the socio-economic and political development of the country.

The article shows that the incomplete transformation of that time eventually led to the emergence of factor of disunity of supreme power and and the general public, their opposition when in people`s minds more firmly established dichotomy of «us» and «them». In particular, the discontent with the material and the legal status of the broad masses of workers, peasants, and marginal elements increased in the Ukrainian

provinces in the early twentieth century. Moreover, the arbitrariness of autocratic power, the lack of a constitution and parliament, caused displeasure in liberal circles. As a result, our society had a kind of revolutionary mentality, when the consciousness of ordinary worker, peasant or a representative of the intelligentsia have been entirely ready to accept the act of revolutionary violence as a good thing.

Further, the author reveals the displays of the revolutionary crisis in the Ukrainian provinces of Tsarist Russia in the early twentieth century, focusing on the confrontation between labor and capital, highlights the struggle of the working class for their rights and, above all, power acts of terrorism from the representatives of the proletariat of Ukraine.

Key words: Ukrainian's province, reform, society, tsarism, working class.

D. V. Korotenko

**The issue of financing of the Yekaterynoslav police
at the end of 70's in 19-th cent.**

The article highlights the range of the main problems that required financing of the executive police in Yekaterinoslavschina, including: strengthening of the revolutionary propaganda activities in the region, the increase of crime rate and worsening of crime situation in the cities of Yekaterynoslavs'ka province, population growth, which was caused by an increase of an industrial development of the region and general urbanization processes in the South of Ukraine, etc.

The basic reasons for poor functioning of the police are analyzed, which was connected with the lack of financing, including the small number of police officers in the cities and counties of the province; low commitment of the police to their professional activities; low rate of criminal and political crimes investigations etc. The main ways of overcoming the financial crisis in financial area are outlined, such as: funding from the national budget and local funds, financing for the sake of enterprises and plant owners of the province. The level, funding sources are researched and the problems associated with these issues are identified.

In the process of writing, the author comes to the following conclusions: financial security of the police in Yekaterynoslav province remained extremely low, especially from the viewpoint of the functions, which were put on the executive police in the region. Imperial machine did not pay any attention to financial security of the police, which led to the revolutionary situation in particular areas, the growth of criminal activity and conflicts between the state power and locals. Thus, the issue of financing the police at the end of the 70's in the 19th century wasn't solved, although some attempts to resolve the crisis were made.

Key words: executive police, financing, constables, police constables, factory police, county police, city police, Yekaterynoslashchyna.

A. M. Loboda

**The nobility is in cultural and educational space of Katerinoslavschini
(second half XIX – early XX cent.)**

This article shows the participation of Ekaterinoslav province nobility in the development of education and cultural life of the region in the post-reform period. Taking some members of the nobility of the region as an example, it can be concluded that scientific and historical organizations, museums, libraries and educational institutions were developed along with the region development. In particular, the participation of such members of Ekaterinoslav nobility as Ryndovska O. and J. Nowicki in the education progress in the second half of XIX – early XX century is considered.

While supporting schools, colleges and other educational institutions, the nobles did not forget about such an important part of studying as a library. They tried to support the region cultural heritage protection in every possible way. Their activity in cultural and educational spheres was displayed by charity work, support of schools, libraries and museums establishment.

Key words: nobility, education, culture.

O. S. Babicheva, B. O. Galaganov

**Socio-economic development of southern Ukraine in the second half
of XIX – early XX cent.**

At present the problem of socio-economic status of South Ukraine during the nineteenth – early twentieth century is of interest in the scientific community and needs to be further study. The purpose of the submitted work is to examine the socio-economic situation of South Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

It should be noted research of modern Ukrainian historians F.Turchenko, H.Turchenko, O.Myhaylyuk, O.Babicheva which examined the socio-economic and ethno-political aspects of South Ukraine in their works.

After the reforms in 1861 began a significant industrial development of the Russian Empire. Built new facilities, steel mills, and factories for the extraction of minerals. These processes significantly affected the socio-economic development of the Southern Ukraine. The main industries were iron and steel, machinery, iron ore, chemical industry. Despite some progress, the industry of Southern Ukraine lagged considerably behind in terms of productivity and adaptability of the developed countries of Europe.

There has been a development in the agricultural sector. Due to the fact that serfdom in the South of Ukraine failed to gain a foothold, the level of productivity was significantly higher than in other regions of the Russian Empire. South Ukraine was a major in Empire region of grain production for export, which went on for about 3.2 million tons of harvested grain.

Southern Ukraine was the most advanced in the economic sphere (both in industry and trade). But it did not lag behind and in terms of social, cultural and educational development. Despite the fact that the South region of Ukraine was part of the Russian Empire and was subjected to strong influence of the empire regime for more than a century, it kept certain features that are specific only to this region. Thus, in the public consciousness with his South Ukraine Cossack traditions of the past was seen as a special land, as «free plain», area of freedom.

Key words: intellectuals, people, southern Ukraine, industry, reforms, agriculture, socio-economic development and trade.

V. I. Moroz, L. V. Grizhenko

**Social-professional structure of urban population of Katerinoslav province
(the end of the 19-th cent. and at the beginning of the 20-th cent.)**

The urban population of Katerinoslav province is analysed on the basis of professional employment of habitants provinces of transition feature from a estate to the class structure of population at the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century.

Social division of urban population and it professional employment give an opportunity better to find out the features of becoming of capitalist relations in the cities of Katerinoslav province on verge of 19 – 20 of century. Besides row of economic and political transformations, that take place today in Ukraine and accompanied by introduction of market relations, peculiar, accumulation a capital is in a great deal reminded by modernisation changes in Ukrainian earth of the Russian empire. Therefore illumination of this question induces to the comprehension of lessons of the past that can help to minimize such social consequences of modern reforms as sharp stratification of population on rich and poor, unemployment, devaluation of many morally-spiritual values, strengthening of social-psychological tension. Characteristically, that processes of classform in the end 19 – place was taken beginning of 20 of century slowly.

As a result of study of the put problem it was certain that on verge of 19–20 of century with strengthening of urban processes and intensive development of industry certain transformations took place in the social structure of population of cities of province. Class partitions disappeared gradually, and the division of people already mainly came true on the method of receipt of profit and them by professional employment. Yes, noblemen and merchants became familiar with to entrepreneurial activity, became office workers, filled up the rows of intelligentsia and officialdoms. Petty bourgeois transformed in shallow house-owners, artisans; peasants – on industrial workers.

And however forming of classes of capitalist society took place in the conditions of maintenance of it estate. On the whole urban population of Katerinoslav province at

the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century the estate-class society of transition-type – from agrarian to industrial.

Key words: urban population, social structure, estate-class society, professional distribution, productive relations.

Y. I. Kolomoets, S. I. Polyakov

«Union of russian social-democrats abroad» (1898–1901): forgotten history

The subject of this article is the «Union of Russian Social-Democrats Abroad» in 1898–1901 and the purpose is a comprehensive and unbiased analysis of multiple sources that reflect the diverse and contradictory facts about the activities of the «Union» at the «circle» stage in the history of the RSDLP. The authors reveal the motivation of assessments of «Union» in Soviet historiography; summarize the causes of «economism» as an ideological trend in Russian Social-Democracy; find out the factors that accelerate or inhibit the spread of «economistic» views among the Social-Democratic emigration; explore the logic of the «local circles» thinking of party leaders of the period, their desire to occupy a dominant position and single-handedly represent the RSDLP abroad. The article highlights the major events such as the II Congress of the «Union» (April 1900), a preliminary conference of the «Union», and other organizations and institutions of the RSDLP abroad («revolutionary organization «Social Democrat», edition of «Iskra»–«Zarya», Borba literary group, the Abroad Committee of the Bund) on an agreement on joint activities (June 1901), their «unity» Congress and the final split in October 1901. Authors justify the idea of the need to abandon the old, politically reasoned assessment of the «Union» and consider that «the Union» – is not opportunistic, but revolutionary organization, which in practice does not abandon the principles of revolutionary Social-Democracy and decisions of I Party Congress. Particular attention is paid to the analysis of theoretical study and organizational component (recruitment of new personnel, the seizure of money, material resources), so-called «emigre squabbles» conflict «Union» with G. Plekhanov, and in fact – forms and methods of struggle for leadership in emigration.

Key words: congresses and conferences of the RSDLP, the Russian Social-Democratic emigration, «economism», «Union of Russian Social-Democrats Abroad».

A. G. Peretokin

**Economic crisis in Naddnipryanska Ukraine at the beginning of the 20-th century and policy of the tsarist government for its overcoming
(on the materials of the branch press)**

The beginning of the 20th century was characterized by the world economic crisis which followed the rapid development of industry in Naddnipryanska Ukraine in the 90s of the 19th century. The aim of the article is to analyze the internal policy of the tsarist government during the world economic crisis.

The analysis of the materials published in the branch press allowed to come to the conclusion that the internal policy of the tsarist government was directed to support big industrial enterprises in metallurgical and mining branches of industry. The tsarist government provided them with the state orders and this policy guaranteed profits to the plants.

At the beginning of the 20th century the syndicates «Prodamet» and «Prodvugillya» were created. They had to regulate the processes of production and consumption. There were decrees connected with the social sphere: improvement of the living standards of the workers of the mining and with industrial safety. The Act of assistance to the injured miners and their families was adopted on the 2-nd of June, 1903.

The special government program was worked out to support industry. It encouraged new capital investments, introduction of long-term hypothec and commodity credit. The coal exchange was founded in Kharkiv in 1900. The internal policy of the tsarist government was directed to avoid or to weaken the consequences of the world economic crisis in the mining and metallurgical branches of industry in Naddnipryanska Ukraine at the beginning of the 20th century.

Key words: internal policy, tsarist government, world economic crisis, measures, Naddnipryanska Ukraine, branch press.

O. O. Chepoorko

**Fighting work of the social-democrats of Yekaterinoslav province
in 1905–1907 y.**

We consider the unexplored problem of participation of social-democracy in the armed struggle against the government and the organization of combat units with radical residents of Yekaterinoslav province. Special attention is paid to highlighting of common and distinctive features in a purely combat work of Menshevik and Bolshevik work pieces of RSDLP.

Fighting work is divided into three phases, during which the different levels of activity is observed in Menshevik participation in radical activities. First the period of the becoming of fighting organizations (People's Police, military groups, self-defense units) and the organization of military-technical training of rebellion took place (party members armament, tactics development) – from May to October 1905. Mensheviks participated in fighting forces, the main tasks of which were – protection of agitators and demonstrators from possible attacks from opponents or police, maintainance of the order in public places, protection of workers' settlements from massacres. From November to December 1905, the Mensheviks were noted by active participation in the production and purchase of weapon, money expropriation, clashes with troops and police, cooperation with representatives of other revolutionary camp (the Bolsheviks, Bundists, SRs) while evading a direct part in terrorist acts.

It is remarked that radical methods of the Mensheviks party activity even during the revolution peak in the end of 1905 remained subsidiary. Being caught with the

revolutionary spirit, the Mensheviks joined in a specific fighting performance, yet they were still carrying out agitational propaganda, leading strike movements, participating in expansion of trade unions. After the events of December 1905 the Mensheviks ultimately concentrated on the legal opportunities of a party activity. During 1906-1907 the slowdown of fighting performance was ongoing, gradual dissolution of military forces was being carried out and a certain legalization of a political activity happened, the result of these events was that radical members eventually left the Mensheviks organizations and joined Socialist Revolutionaries or Anarchists.

Key words: Yekaterinoslav province, Mensheviks, Bolsheviks, social-democracy, RSDLP, agitation, propaganda, revolution.

A. P. Sarnackiy

The efforts of the tsar's prosecution and court concerning of members of the ukrainian social democracy of Nearby Dnieper region in the years of reaction (1907–1910)

Issues, associated with the national liberation movement in Nearby Dnieper region of Ukraine in the late 19th and early 20th centuries, attracted considerable attention of the modern domestic scientists. Appearance, development and activities of the Ukrainian political parties that emerged in Ukraine just during this period have being actively researched. Publishing of authors, who disclosed the various aspects of Ukrainian parties of Nearby Dnieper region and their leaders from the revolutionary direction and up to the liberal-democratic, may be attributed to contemporary research on this issue. Almost in all publications in different degrees has being shown harassment, which experienced leaders and supporters of these parties from the tsarist authorities. However, the efforts of the Tsar's prosecution and court against the parties in the research of these authors did not find almost any coverage. Therefore in this article the author has set to himself the goal to disclose with the help of archival sources only one of the episodes of the attitude of the prosecution and the court of Tsar's power to the activities of members of the USDWP in these years.

As a conclusion, the state coup of June 3, 1907, opened to the reactionary circles of the country the «green light» for their actions against all revolutionary and progressive circles, and prosecutor's supervision and the Tsar's court in the period of the Stolypin's reaction strengthened punishment of so-called «political criminals» for their activities in comparison with the period of revolution of 1905-1907. At the same time, the study covers only one part of the government's actions in relation to only one of the Ukrainian political parties limited both by chronological and definite geographic boundaries. Therefore, the problem needs further study and considerably wider coverage. And not only in relation to one of the Ukrainian parties, but all parties existed at that time in Ukraine.

Key words: revolutionary activities, arrest, police inquiry, Prosecutor's office, court chamber, punishment, life exile.

L. M. Luchka

The influence of censorship on the development of librarianship of Katerinoslav in the second half of the 19 – the beginning of the 20-th cent.

The period of the end of the 19th – the beginning of the 20th centuries was marked by a great role of censorship in libraries activities, their opening, supplementing the book stock, readers' servicing and selection of staff. Studying of censorship policy in respect of libraries as cultural and educational institutions is an important trend in highlighting of historical processes. The article deals with negative influence of Russian tsarat's censor measures on all processes of library activities in Katerinoslav in the second half of the 19th – the beginning of the 20th centuries. The data of secondary schools' reports as well as provincial and Zemstvos' reports are used in the article. The activity of first people's libraries is analized.

Documents of government agencies of the Russian Empire show negative conditions in which libraries worked. The government was interested in organizing such institutions which could slow down spreading of reading, education and national consciousness in the Province. This process was controlled by a special Censor agency (inspectors, class teachers, viewers). Pedagogical councils and people responsible for library activity slowed down spreading of knowledge and controlled work of library workers. In spite of prohibitive measures libraries made great efforts in distributing books and attracting readers of different social groups.

Key words: censorship, censor measures, library activity, readers.

O. I. Savchenko

The first world in the light of the newspapers of russian immigrants in Australia

With the outbreak of the First World War military theme has been on the leading place among the materials, which were printed on the pages of newspapers immigrants from Russia on the fifth continent «Izvestia Soiuza russkikh emigrantov» and «Working Life». The programme of activities of the newspaper «Izvestia Soiuza russkikh emigrantov» in this period was proclaimed in article «War and the working paper» on the 9th of September 1914. It was noted that the working press must explain to the proletariat of the true causes and nature of the First World War.

Watching the development of the labour movement in the European countries, the newspaper pointed out that at that time in Europe, on the one hand, there was increasing anti-war movement, on the other hand, grew reactionary domestic policy in the warring States. It was shown that in countries that called themselves «democratic», with the beginning of the war were eliminated economic and civil rights workers. Exposing politicians who unleashed world war, «Izvestia» called them «brutal predators» that are ordered workers «to strengthen their bloodletting for the prosperity of capitalism». Specific examples newspaper showed the predatory character of the war, which she had seen in those huge financial costs that went to military needs and lay a heavy burden on

people's shoulders. «Izvestia» notice of citadel that a direct consequence of the war was, on the one hand, the increase in the number of unemployed and the rapid growth of prices, and on the other, a huge increase profits of private companies and firms.

Anti-war and revolutionary views, which consistently promoted the newspaper of Russian immigrants, became the reason for the prohibition of the newspaper «Izvestia». However, in February 1916, the Russian immigrants were able to organize a new edition of the journal of the Union newspaper «Working Life». Despite the adverse conditions, she was able to continue revolutionary line of the newspaper «Izvestia».

Key words: Russian emigration, Australia, world war, antimilitarism.

L. M. Krivosheyeva
Photographic business in the educational work of the Union
for the liberation of Ukraine

The present study analyzes the role of the Union for the Liberation of Ukraine (ULU, Soiuz vyzvolennia Ukraïny) in the processes of the education and accommodation to the National culture applied to the Russian army prisoners of war were explored in their full complexity and contradictory character. The results of this exploration are new and are presented for the first time.

The Union for the Liberation of Ukraine an organization of Ukrainian émigrés from the Russian Empire has been established in Austria-Hungary and Germany during the First World War as an organization representing Ukrainians under Russian domination. The ULU was initially centered in Lviv, but moved to Vienna in August 1914.

With the support of the Ukrainian community of Galicia and Bukovyna and the approval of the Austro-Hungarian and German military authorities the ULU provided medical, religious, and cultural services for Ukrainians from the Russian army who were the prisoners of war. These prisoners were kept in the camps in Austria (Freistadt) and Germany (Rastatt, Salzwedel and Wetzlar).

Ukrainian intelligentsia, the members of ULU, organized «Prosvita» movement in prisoners of war camps. Laying down broad plans for educational work, publishing and setting up special committees for different activities. As a result of its efforts about 50000 prisoners of war in Germany and 30000 in Austria were provided with schools, choirs, orchestras, theatres, farming and sport societies, courses on political economics, co-operative management, Ukrainian language, history, literature and German language.

Camp cooperatives became the practical school of consumer cooperatives. An important role in the educational activity belonged to the demonstration of slides. ULU activities decided to start making them in the camp and established a photographic Studio with the educational courses, which eventually turned into the statute committee «Svit» («Light»). The money earned by the company, went on material support camp organizations.

Key words: First World War, Union for the Liberation of Ukraine (ULU), prisoners of war, consumer cooperative, slide, photographic business.

V. Y. Jatsenko

**Activities Ekaterinoslavskoy City Council in the context of the events
of late October 1917**

October events of 24–25 in 1917 in Petrograd were critical in the development of the revolutionary process in Russia. Ekaterinoslavskaya City Council responded to them, that was elected in mid-August in 1917 on a democratic basis by a proportional system. The state of the scientific study of the subject shows that the object of a special research has not become yet.

The article examines and analyzes events that took place at the meetings of City Council Ekaterinoslav in 26 and 27 of October 1917, when it was determined by its relation to the Petrograd events. Only few performances of the mayor V. I. Osipov and a few representatives were made at the first meeting, they all were members of the moderate socialist parties. It is significant that there were no Bolsheviks at this meeting.

Everything changed at the meeting of October 27. More than ten speakers that were performed representing the main party faction in the Duma. Moderate socialists recognized the danger for the revolution Bolshevik uprising in Petrograd that was depleting the united front of revolutionary democracy, a threat to the Constituent Assembly. They all believed that the power should go to a homogeneous socialist government, and in Ekaterinoslav and province to the Revolutionary Committee. The Bolsheviks called for the transfer of power to the Soviets, and the insurrection in Petrograd fully supported, recognizing that their actions serve best the interests of the revolution. Conservative (Cadets and the Jewish fraction) was isolated by the special role of the Constituent Assembly, which only could save the country from ruin and destruction. Bolsheviks actions Cadets completely condemned, believing that they will lead to the death of the revolution and civil war. Most received a resolution proposed by the moderate socialists and supported by Jewish faction. The results of the voting quite meet shuffling of party-political forces in the Duma. The above developments show that Ekaterinoslavskaya City Council held a prominent place in the political life of the city in the autumn of 1917.

Key words: Ekaterinoslav, municipal дума, member of the city дума, Committee of rescuing revolution, rebellion, revolution, counterrevolution, a political party.

O.Y. Kolomoets

Ukrainization polici in the 1920-s. – views of its contemporaries

The purpose of the article is to compare the attitude about Ukrainization from representatives of the party leadership and ordinary party members, Ukrainian activists who lived in the Soviet Ukraine or in exile. The author emphasizes features of the study of Soviet national policy and, in particular, the Ukrainization policy in the 1920s. The author shows the theoretical foundations of the national policy of the Bolsheviks in the

works of Lenin, discovers the essence of the debates on the national question at the VIII Congress of the RCP(b) and VIII party conference. The author found out the most of difficulties in conducting Ukrainization were caused by the lack of understanding the need for Ukrainization locally. The author investigates the point of view of the most consistent supporter of Ukrainization – N. Skrypnyk. The author explores the positive attitude towards Ukrainization of V. Vynnychenko located at the time in exile, and S.Yefremov, who is quite a negative attitude toward the Soviet government as a whole, but acknowledged some successes of Ukrainization.

Key words: ukrainization, national policy, N. Skrypnyk, V. Lenin, V.Vynnychenko, S.Yefremov.

D. V. Arkhireiskyi

Leonid Krasin as the ideologist of the Soviet state monopoly of foreign trade

Analyzes the views of the Soviet People's Commissar L. Krasin on the need for implementation under the 1917 revolution and subsequent years of state monopoly of foreign trade. The monopolization of foreign trade is consistent with the policy of «war communism». Soviet Ukraine fully subject to an foreign trade monopoly, controlled by Moscow. The main idea that L. Krasin on this issue was fully in agreement with the head of the russian bolsheviks V. Lenin. It is noted that the liberalization of the soviet economy in the transition to a new economic policy course only strengthened the belief in the feasibility L. Krasin's state monopoly of foreign trade, which can be regarded as a soviet version of foreign trade protectionism. L. Krasin thought that such a monopoly would best protect the weak Soviet economy from the pressures of capitalist countries, as well as neglected traditional customs, including procedures for customs control, customs tariffs and duties as such.

Despite the fact that the bolshevik leaders diverged in their views on the prospects of the state monopoly of foreign trade, finally won Lenin's – Krasin's point of view. Monopoly has been recognized as reasonable, which lasted until the Soviet Union in 1986.

Key words: L. Krasin, foreign trade, state monopoly, war communism, new economic policy.

V. S. Savchuk

L. V. Pisarzhevsky in the history the Ekaterinoslav university (1913–1926)

The article discusses period of life and activity in Ekaterinoslav of prominent chemist Lev Vladimirovich Pisarzhevsky. It is noted that, despite the fairly large number of publications relating to this period of life and work of the scientist, is still unknown or little-known series of stories.

The article focuses on the linkages L. V. Pisarzhevsky with University in Ekaterinoslav. Considered the role of the scientist in the organization of the University

in Ekaterinoslav. It was studied his work at the university during the period of reforms in Ukraine in the field of higher education.

In this context, considered the allocation from Ekaterinoslav University as an independent institution Ekaterinoslavsky Institute of Theoretical Sciences (EITS), L.V. Pisarzhevsky activities as chairman of the presidium of the Institute. Attention is paid to the preparation of L.V. Pisarzhevsky in this period of training programs in chemistry for higher education.

Was studied the role of EITS, directed by L. V. Pisarzhevsky in maintaining scientific activity in Ukraine. Was traced the influence of L. V. Pisarzhevsky on the organization as Yekaterynoslav research of the Department of electronic Chemistry. Marked by his role in the preparation of highly qualified personnel through graduate school at the department. Was drawn attention to the fact that the way many of the future major chemists began in the student chemical coterie, organized L.V.Pisarzhevsky at the Institute of Public Education. This Institute is the successor University in Yekaterynoslav. In its composition in 1921 and entered Ekaterynoslavsky Institute for Theoretical Sciences.

Showing little known now proposals of Dnepropetrovsk (Ekaterinoslav University) to perpetuate the memory of L. V. Pisarzhevsky. These proposals take into account not only its role in science as the great chemist, but also the contribution, he has made to the development of the Dnepropetrovsk State University (now – it Oles Honchar Dnipropetrovsk National University).

Was concluded that Ekaterynoslavsky period of life and work of L. V. Pisarzhevsky was extremely fruitful in all areas of its operations. Including in the context of occurrence, formation and development of Ekaterinoslav (of Dnepropetrovsk) state university.

Key words: L.V. Pisarzhevsky, women's higher rates, Ekaterynoslavsky Institute of Theoretical Sciences, Rector, organizational and scientific work, educational process.

V. A. Slivenko

Evolution of the Bolshevik views on crime and law enforcement in the 1920's

The article analyzes changes understanding crime Soviet ideologists during the New Economic Policy. Investigated the formation of new social norms of law enforcement. The purpose of this study is to analyze the ideological bases of functioning law enforcement system of the Soviet state in the 1920s. The theme due to the need of reforming the modern law enforcement. Scientific objectives achieved by using general methods: a comparative analysis, synthesis, and synthesis. During the 1920s the Soviet ideologists were changes in the interpretation of the nature of the crime and policing. It is noted that after the Civil War law enforcement determined as a continuation of revolutionary change. Investigated by the law enforcement system pursued political goals during the Soviet health system. All other crime was seen as a political phenomenon. The trend growth of crime among the workers. It destroyed the Bolshevik myths about crime as a form of struggle against bourgeois society. In the second half of 1920s gradually increased the number of crimes. This contributed to the

emergence of new ideological theories about the need to look for a crime not social and political nature. It was found that the idea of the possibility of a peaceful life with criminal world was wrong. In the late 1920s, fear of crime in the Soviet people into a feeling of hatred for political opponent. But it did not protect the citizen against the risk of becoming a victim of crime. In the future, these studies will be associated with the author's analysis of the problems of law enforcement system in crisis and democratic reforms.

Key words: crime, law enforcement, social fracture, the Soviet authorities, proletarian environment, regulations, mentality.

I. I. Drogobutsky

Politics, idea, tragedy: ukrainian armed forces in Galicia (1939–1943)

The material deals with the problem of some Ukrainian armed forces before and during the Second World War. Determined that the process of becoming a military power, particularly within the Western Ukrainian region, developed in the context of the national state building.

It is worth noting that the rise of national armies are not always matched the vision of leading nationalistic political structures. In the case of the birth of Ukrainian Insurgent Army leadership of the OUN (b) faced with the requirement to organize and direct initiative of the grass-roots units, which in turn fueled an urgent need to protect the interests of the Ukrainian people, in particular within the «Reichskommissariat Ukraine».

The peculiarities of influencing the development of national army forces representative of the Ukrainian community in Galicia and the role in it of foreign (German, Hungarian, Polish, etc.) factors. In this context, the stages and the specificity of interaction between them and the reasons that determined the transition from cooperation to confrontation, particularly in the relations between Ukrainian nationalist movement and representatives of Nazi Germany.

In order versatile analysis of selected problems in source base material used declassified documents of the former Soviet security. The making major Ukrainian armed forces under the leadership of the OUN (b) identifies as one of the priority scale in the interests of the Soviet secret police. After understanding the ways and characteristics and formation of national armed formations was one of the keys to successfully combat them.

In addition declassified materials contain information that could get due examination of prisoners participants nationalist underground capture authentic documents and more. However, the above materials require proper analysis and processing in accordance with established principles of historical sources.

Key words: national movement, nationalism, military, World War II.

I. A. Shahraychuk

**Antifascistic struggle soviet underground Dnipropetrovsk
in the years of Great Patriotic war (1941–1945)**

The special attention is paid to the forming of local population's mood as to the occupation power, the strategy of survival modulation condition and contributions the realization of passive form of by the citizens Resistance moment blowing off the economic and military action.

On the example of the given region the basic tendencies which played an active role in the process of creation are investigated and genesis of active forms of fight against fascist invaders and the specific features of Resistance moment are outlined on the certain regional level.

On the basis of the scrutinized «verbal history» materials, reasons of Resistance population's against occupation power are formed and their social base. General resistance is traced. The directions forms and methods of antifascist fight are studied in the given work. The real participant's impact of active and passive resistance forms in landslide victory against the enemy is demonstrated.

Key words: World War II, Dnepropetrovsk, resistance movement, guerrilla groups, the Communist anti-Nazi underground OUN-UPA, the occupation regime.

G. P. Evseeva, G. G. Krivchik

**Problem of a state authority in the constitutional process in the Ukraine
(1990–2014)**

The article focuses on the organization characteristics of public administration in the Ukraine in the context of constitutional process in the country. It is shown that in the constitutional process, which began in Ukraine before the declaration of independence and is still continuing, has become a major question of the distribution of powers between different branches, that is, the form of government.

In today's world there are three models (forms) of the Republic: presidential, parliamentary, and mixed. The latter, in its turn has two varieties: parliamentary-presidential and presidential-parliamentary. Among these three models Republican Ukraine has chosen mixed. The fact is that with the independence we had no basis for a presidential system of government. Firstly, Ukraine had no such traditions; secondly, such a form does not exist in any European country that our state building was modeled on. Presidential republic exists in the United States and several Latin American and African countries.

At the same time parliamentary form did not correspond to public expectations of our citizens. Primarily because it is not the highest form of democracy to us seemed the presence of presidential branches our people had never had the opportunity to elect a head of state. The Institute of presidency was adopted shortly before independence. Naturally, of the two possible varieties of mixed model there was chosen a parliamentary-presidential. After all Ukraine's independence was declared in parliament, parliament enacted the presidency; the president has given certain powers.

This means that president's powers were derived from a representative legislature. However, for over two decades in Ukraine continues struggle between presidential and representative government. Depending on this there are changes and variety of mixed government – presidential-parliamentary to parliamentary-presidential and vice versa.

The stages of the mixed form of government, which was introduced in Ukraine since the time of independence, are shown. The main problem of the Ukrainian political development at present is not so much the changing of the varieties of the mixed form of government as a constitutional exercise of the clear division of powers and strict adherence to the constitution of the state has been concluded.

Key words: Supreme Soviet, Constitution, President, Prime Minister, democracy, republic, constitutional process.

N. M. Mykytchuk

Development and prospects of Ukraine-Tajikistan relations

The features of establishment of bilateral Ukraine-Tajikistan relations are explored, core directions are analyzed and perspectives of cooperation are defined in this study. Relations between Ukraine and Tajikistan had been the least developed in the region for a long time. There is certain intensification of cooperation since 2008 and its further deepening in different spheres is perspective. There are 78 documents between countries (according to data of Ukrainian Foreign Office, 2012).

In economic sphere the countries have to extend the legal basis, to intensify of cooperation in energy, industry, transport sector, agro-industrial complex, banking and other sectors. Mutually beneficial cooperation between defense military-technical and military-educational agencies becomes stronger, including the issues of military training and supply of military equipment and weapons and dialogue between border agencies. The Parties signed the legal basis for military-technical cooperation's development. The partnership between regions becomes closer, including Dnipropetrovsk region.

Scientific and technical cooperation is an important part of bilateral relations between Ukraine and the Republic of Tajikistan. Certain universities established further cooperation. There were two forums for students from Tajikistan who studies in 32 universities of Ukraine.

Nowadays the development of Ukrainian-Tajik political relations largely depends on the resolution of the Ukrainian-Russian conflict. Humanitarian, interregional cooperation between two countries is quite successful and it has great potential for extension. The cooperation between Ukraine and Tajikistan in economic sphere is stable, the Parties are mutually interested in certain groups of goods and services, Ukraine has a positive balance in bilateral trade. The bulk of trade transactions is insignificant but it can increase by conducive conditions for foreign conjuncture, considering the mutual interest in economic cooperation in various issues.

Key words: Ukraine, Tajikistan, partnership, the projects, the perspectives.

НАШІ АВТОРИ

Архірейський Дмитро Володимирович – доктор історичних наук, доцент кафедри східноєвропейської історії Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Бабічева Олена Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціології Дніпродзержинського державного технічного університету

Галаганов Василь Олександрович – студент Дніпродзержинського державного технічного університету

Гриженко Лілія Володимирівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Дрогобицький Ігор Іванович – кандидат історичних наук, викладач кафедри теорії та методики навчання Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Євсєєва Галина Петрівна – доктор наук державного управління, професор, завідувач кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Коломоєць Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коломоєць Юрій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Коротенко Дарія Валеріївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Кривошеєва Лідія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Класичного приватного університету (м. Запоріжжя)

Кривчик Геннадій Георгійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри українознавства Дніпропетровського національного університету залізничного транспорту ім. В. Лазаряна

Лобода Антоніна Михайлівна – старший викладач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Лучка Людмила Миколаївна – кандидат історичних наук, заступник директора наукової бібліотеки Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Микитчук Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Мороз Володимир Іванович – доктор філософії, завідувач кафедри філософії, соціології та історії Дніпропетровського державного аграрно-економічного університету

Перетокін Андрій Геннадійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Придніпровської державної академії будівництва та архітектури

Поляков Сергій Іванович – кандидат історичних наук, завідувач кафедри міжнародного права, історії права та політико-правових вчень Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Савченко Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Запорізького національного університету

Савчук Варфоломей Степанович – доктор історичних наук, професор кафедри теоретичної фізики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара
Сарнацький Олександр Петрович – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Запорізького національного технічного університету

Світленко Сергій Іванович – доктор історичних наук, декан історичного факультету Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара, професор кафедри історії України

Сливенко Вячеслав Альбертович – кандидат історичних наук, доцент кафедри менеджменту та туристичного бізнесу Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Чепурко Олександр Олексійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Шахрайчук Ігорь Антонович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Шляхов Олексій Борисович – доктор історичних наук, завідувач кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

Яценко Віталій Якович – кандидат історичних наук, доцент кафедри української історії та етнополітики Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара

З М І С Т

Передмова	3
Світленко С.І. Історіософське осмислення історії України у творчій спадщині М.П. Драгоманова	4
Шляхов О. Б. Народ versus влада: до питання про причини та прояви розколу в українському суспільстві у другій половині XIX – початку XX ст.	11
Коротенко Д. В. До питання фінансового утримання катеринославської поліції в 70-х рр. XIX ст.	20
Лобода А. М. Дворянство в культурно-освітньому просторі Катеринославщини (друга половина XIX – початок XX ст.)	25
Бабічева О. С., Галаганов В. О. Соціально-економічний розвиток Південної України в другій половині XIX – на початку XX ст.	31
Мороз В. І., Гриженко Л. В. Соціально-професійний склад населення міст Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.)	35
Коломоєць Ю. І., Поляков С. І. «Союз російських соціал-демократів за кордоном» (1898–1901): забуті сторінки історії	41
Перетокін А. Г. Економічна криза в Наддніпрянській Україні на початку XX ст. та політика царського уряду з її подолання (на матеріалах галузевої преси)	56
Чепурко О. О. Бойова робота соціал-демократів Катеринославської губернії в 1905–1907 рр.	63
Сарнацький О. П. Дії царської прокуратури та суду стосовно українських соціал-демократів Наддніпрянщини в роки реакції (1907–1910)	74
Лучка Л. М. Вплив цензури на розвиток бібліотечної справи Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст.	79
Савченко О. І. Перша світова війна у висвітленні газет російських емігрантів в Австралії	85
Кривошеєва Л. М. Фотографічна справа у просвітній роботі Союзу визволення України	93
Яценко В. Я. Діяльність Катеринославської міської думи в контексті подій кінця жовтня 1917р.	99
Коломоєць О. Ю. Політика українізації у 1920-х рр. – погляд сучасників	108
Архирейський Д. В. Леонід Красін як ідеолог радянської державної монополії зовнішньої торгівлі	114
Савчук В. С. Л. В. Писаржевський в історії Катеринославського університету (1913–1926)	123
Сливенко В. А. Еволюція більшовицьких поглядів на злочинність та правоохоронну діяльність у 1920-х рр.	131
Дрогобицький І. І. Політика, ідея, трагізм: українські збройні сили в Галичині (1939–1943)	136
Шахрайчук І. А. Антифашистська боротьба радянського підпілля на Дніпропетровщині в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945)	143
Євсєєва Г. П., Кривчик Г. Г. Питання про владу в конституційному процесі в Україні (1990–2014)	152
Микитчук Н. М. Розвиток та перспективи взаємовідносин України й Таджикистану	161
Summary	168
Наші автори	183

Наукове видання

ПРОБЛЕМИ ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Збірник наукових праць

Випуск 10

**Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової
інформації серія КВ № 13774-2748 Р від 05. 03. 2008 р.**

Редактор Л. В. Дмитренко
Коректор Т. І. Севост'янова
Комп'ютерна верстка

Підписано до друку 02.04. 2015 р. Формат 60x84/16.

Папір друкарський. Друк плоский. Гарнітура

Ум. друк. арк. 10,9. Ум. фарбовідб. 10,9. Обл.-вид. арк. 14,8 Вид. №

Тираж 100 пр. Зам. №

РВВ ДНУ, просп. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010.

ПП «Ліра ЛТД», вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49010.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру серія ДК № 188 від 19.09. 2000 р.